

63.3

T 39

ИБН АРАБШОҲ



АМИР ТЕМУР ТАРИХИ





ИБН АРАБШОХ

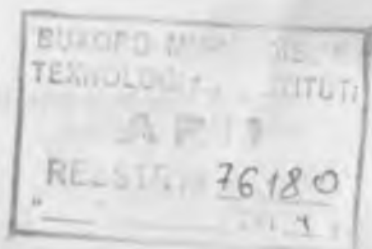


АМИР ТЕМУР

ТАРИХИ



150



Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология
фанлари номзоди Убайдулла Уватов тайёрлаган.

Тақризчилар: Н. Иброҳимов, филология фанлари доктори,
профессор, А. Ҳасанов, тарих фанлари номзоди, доцент.

Масъул муҳаррир — А. Уринбоев, тарих фанлари доктори

Муҳаррир: Мансур Тенглашев, филология фанлари номзоди.

Китоб Ўзбекистон Республикаси Матбуот Давлат қўмитаси қо-
шидаги «Ижод» давлат кичик корхонасининг молиявий иштироки
ва буюртмаси асосида чоп этилди. Шартнома баҳосида харид қи-
ланган қоғозга босилди. Китобнинг нархи ҳам шу асосда белги-
ланди.

Т 39 Темур тарихида тақдир ажойиботлари / Араб
тилидан тарж. ва изоҳларни, сўз бошини У. Ува-
тов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Уринбоев.
Қ. 2.— Т. Меҳнат, 1992.— 192 б.

Чудеса судьбы истории Тимура.



**Темур вафотидан кейин воқеъ бўлган ҳодисалар
ва ишлар, зоҳир бўлган сурур ва ёмонликлар
баёни**

Оллоҳдоднинг Саодат деб аталадиган бир содиқ дўсти бўлиб, у Андижон (шаҳри)нинг нонби эди. Саодат таниқли, машҳур кишилардан бўлиб, Бош Ҳумра (қалъаси)ни тиклашга таважжуҳ қилган амирлардан бири эди. У Оллоҳдодга чопар юбориб, фасод моддасининг (бу дунёдан) кўтарилганлиги, Темур ерлари тобеъларини ташлаб, ўз гуноҳлари билан дарак-моллигига¹⁰⁹⁵ (дўзахга) томон юзлангани хабарини етказди. Чопар ушбу хушхабар билан мазкур йил рамазон ойининг ўн тўртинчисида (16 март, 1405) Ашпарага етиб келиб, Оллоҳдоддан ғам-ғуссасини енгиллатиб, унинг қайғу аламинини кетказди. Чопар унга гўё янгитдан ҳаёт бахш этгандек, чулу биёбонда устига таом ва сув ортилган туясини йўқотгандан кейин қайтариб келтиргандек бўлди.

Оллоҳдод, унинг ишлари ва бундан кейин умрининг охиригача у билан юз берган можаролар ҳикояси кейинроқ келади.

**Бахт кулиб боқиб, Темурдан кейин тахтга эгалик
қилган (киши)нинг баёни**

Темур вафот этиб, тангри оламдан унинг ғамини йўқ қилганда, у билан аскарлари ичида яқинлари ва болаларидан Амираншоҳ ўғли, Темурнинг набираси Халил Султон ва ҳамширасининг ўғли Султон Ҳусайндан — қайсики, у Темур Шомга кирганда (Миср) султони томонига қочиб ўтган эди — ўзга ҳеч ким йўқ эди. Улар бу масалани (унинг вафотини) сир сақлашни, фуқородан ҳеч бир кимса сезмаслигини ирода этдилар. Лекин улар рағбатларига қарамасдан бу ҳабар тарқа-

либ, ҳамма ёққа овоза бўлиб кетди. Натижада, улар изтироб чекиб, ваҳимада қолдилар, у ёқ — бу ёққа югуришиб, саросимага тушдилар. Шунда одамларнинг ҳаммаси бу ишдан воқиф бўлиб, фаҳмладилар ва «зулм қилган қавмнинг орқаси кесилганлигини»¹⁰⁹⁶ тушундилар. Натижада, аскарлар (ҳам) саросимага тушиб, сескандилар ва Темур жасадини ортиб, Самарқандга қараб қайтдилар. Халил Султонга бахт кулиб боқиб, борлиқ унга холи бўлгач, у тахтга эгалик қилди. Унинг отаси Амираншоҳ Озарбайжон ва унга қарашли ерларнинг мутаваллийси бўлиб, ўғиллари — Умар ва Абу Бакр у билан бирга эди. Улар билан Мовароуннаҳр урталигида тоғу тошлару дарахтзорлардан юзлаб тўсиқлару минглаб ғовлар мавжуддир. Ушбу Абу Бакр чигатойликлар ўртасида суворий ботирлардан ва ўткир қилич билан душманининг бошига зарба туширувчилардан бири эди. Зикр қилишларича, у ҳўкизни тўхтатиб ёки туясини чуқтириб, қилич билан икки зарба эмас, бир зарба уриб, (уни) икки ажратиб бўлиб ташларкан.

Амираншоҳни эса Темур (ўлган)дан кейин Қора Юсуф қатл этиб¹⁰⁹⁷, ундан Озарбайжон ерларини холис ўзиники қилиб олди; унинг ўғли Умарни биродари Абу Бакр ўлдирди. Абу Бакрни эса Кермон ҳокими Идику ўлдирди. Уларнинг жанглари (тарихларда) зикр қилинган бўлиб, ҳикоялари машҳурдир.

Шоҳруҳ Ҳирот ва Хуросон ерларида бўлиб, Пир Умар эса Форс вилоятлари ва ўша мамлакатларда эди. Темур ўзига валиаҳд қилиб Муҳаммад Султонни тайинлаганди. Гарчи у набираларидан бўлса ҳам, лекин Темурга унинг бахту саодатлиги, ақл-идроклиги ва зийраклиги аён бўлгач, уни ўз ўғилларидан муқаддам қўйган эди. Аммо қазо Темур хоҳишига инодлик билдириб, (аввал) зикр қилинганидек, Муҳаммад Султон Рум мамлакатига Оқшаҳарда вафот топди. Муҳаммад Султоннинг Пирмуҳаммад деган биродари бўлиб, минбаъд Темур уни ўзига валиаҳд қилиб тайинлаган эди. Темурга ўлим жарчиси ҳужум қилиб, унинг руҳини ташвишли товуш билан чорлаганда, у ғафлат денгизда ғарқ бўлиб, ўз (ҳаёти) муҳлатининг чўзилишини рижо қиларди. Лекин (ўлим) ўйлаб-ietiб ўтирмай, уни сўйиб ташлади ва аскарини саросимага тушириб, гангитди. Темур шу аҳволда эканида, унинг (барча) авлоди ва набиралари ундан узоқда, қарорлари барқарор, ҳалокатдан амин, вайронгарчиликдан фориғ бўлиб, улар ҳам

Темур каби гафлатда қолдилар. Пирмуҳаммад (эса) Қандаҳорда бўлиб, у (Қандаҳор) Хуросон ва Ҳинд ҳудудининг ўртасидадир. У билан Мовароуннаҳр ўрталигида (поёнсиз) чўлу биёбонлар мавжуд эди. Темур бунёд этган Дорул мулкка — яъни Самарқандга Амираншоҳ ўғли Халил Султондан бошқа яқинроқ (киши) йўқ эди. Шу билан бирга, қиш пахталари ва унинг савайдиганларни ер фирошига ўз тўшагини ёйган, унинг устида қор момикларидан олам юзини ва унинг атрофларини қоплайдиган, орқа ва кифтларини ёпадиган миқдорда ташлаган эди. Ушбу авомлар (Темур авлодлари) дан бирортаси ҳам тайёргарлик форишида сафар ҳаракатига керилиб (отланиб), қўлини ҳамлага кўтариш ва оёғини юришга чўзиш у ёқда турсин, тўшакдан бошини чиқарини ёки тишини кўрсатиб кулиб, енг ичидаги бармоқлари учини зоҳир қилишга ҳам қодир бўлмади. Чунки жинояткор насим дарҳол уни ўраб, қамраб олишидан қўрқарди. Натижада, ҳеч бир низосиз ва тортишувчисиз Халил Султон мана шу осон ўлжага эгалик қилди ва мулкни, балки (бутун) оламни жаҳаннамдан Қавсари Салсабийга¹⁰⁹⁸ бадал қилди. Салтанат тили ўз ерлари устига: «Қандай яхши бадал келди» — деб нидо қилди. Манфур (киши) маҳбуб, душман (киши) дўст¹⁰⁹⁹ билан алмашинди; Халил Султон аскарлар ва амирлар, қўшин саралари ва заимлар устулар устидан ҳокимиятга эга бўлиб, ўша миллатларини, араб ва ажамдан бўлган бошлиқлар тонфаларини ўзига оғдириб, барчанинг бўйинини тобеълик ҳалқасига киргизди ва улар учун садақат бозорларида оқ фотиҳа бериш дўконларини очди. Натижада, улар унинг билан дўстона равишда олди-сотди шартларини туздилар. Уларнинг бирортасига ҳам итоатга киришдан чиқиш ва ўша кунгек бир муддат ҳам у билан савдо-сотик қилишга шошилишдан кеч қолиш мумкин бўлмади. (Кейин) Халил Султон уларга хурсандчилик (жилови)ни бўшатиб, улар суҳбатини хуш билди.

Халил Султон Юсуфдек чиройли, Муҳаммаддек хушхулқли, Халилдек мулойим, Исмоилдек садақатли бўлиб, малоҳат белгиларини ўзига жам қилган, турли-туман латофатларга эга киши эди. Унинг фазилатларини (барча) инъомлар котиби (худо) «коф» ва «нун» «бўл» китобаси билан ёзиб, бағоят гўзал «ҳаракат» ва «су-кун» билан нақшлаган эди. Унинг жамол лавҳасида дастлаб туширган нарсани Халил Султоннинг «алиф-

дек»¹¹⁰⁰ тик қомати эди. Унинг узори «ломи»дан қайтган ҳар бир киши «долу» «жим» каби эгилиб, унинг хизматида ёйдек букилиб турди. Ҳар бир кўрувчига ундаги зийнатлар чиройли кўринди. Унинг тишининг «син» симон терилиб турниши, оғзининг «мин» (ҳарфи) каби чиройлилиги сўз айтгандан бери бирон ёлғон ва ваъдага хилоф қилнш билан айбланган эмас. Унга эришувчи (коф) ҳар бир киши унинг неъматига муяссар бўлди. Ҳар бир кифояланувчи (коф) киши унинг эҳсон уатоси билан кифояланиб, унинг «айн» симон каффидан олтин ёғилиб турди. Натижада, аскар ичидан у ҳар бир «ақл» эгасини ов қилди. Бу билан унга ваъда қилиб, ўз ваъдасидан қайтган ва аҳдини бузган ҳар бир киши устидан галаба қилди. Қўриқловчилар унинг руҳига фидо қилиб, хуснини турли ҳодисалар суқидан «худо сақласин» деб дуо қилдилар. «Тур» ва «Аҳқоф»¹¹⁰¹ (суралари) ни ўқиб, барча ундан паноҳ истади. Унинг «нун» симон қоши, оғзи, кўзи ва гажагини х, м, а, с, қ.¹¹⁰² билан асради. Подшоҳлар уни мақтаб, оғиз очдилар ва унинг кўтарилиши учун қуйи эгиб, худодан унга паноҳ тилаб, «Йосин Тоҳо»¹¹⁰³ дедилар.

Аскарларнинг банддан халос бўлиши ва Темур жасадини олиб Самарқандга қайтиши баёни

Қачонки фано қассоби Темурни сўйиб, уни моллар танасини бўлаклагандек бўлаклаганда, у ҳўкиз ва сигирга ўхшаб бўкира бошлади. Кейин у (фано қассоби) уни ўзи қазиган жаҳаннам таннурига солиб куйдиришни ирода этди. Шунда у (Темур) ўз севимлисини¹¹⁰⁴ ёрдамга чақирди. Халил уни ҳимоясига олиб фано қассобига: «Унга бунчалик шошилмагин» деди ва жасадни суръат билан тахтиравонга солиб, мўмиёлади ва Самарқандга олиб қайтди¹¹⁰⁵. (Шу пайтда) Хўжанд дарёси (музи) эриган, қиш талабгори ўз қасдини олиб бўлиб, қалби совиган ва ҳарорат ўрнашган эди. Мен дедим:

Насим (шамоли)нинг қалби оламга майин боқди,
Замон табассумли юз билан оламга нигоҳ ташлади.

Кейин музаффар баҳор лашкари ҳужум қилдики, ундан совуқ қўшини мағлубиятга учраб, енгилган ҳолда орқасини ўгириб қочди.

Темур вазирлари¹¹⁰⁶ сир тутган ва улардан ҳар
бирининг дилига туйган (яширин) ўйлари
баёни

Бу аскарлар афлокида юлдуз сайёралари бўлиб,
улар билан Темур осмон чарақлар, улар фикрини иқти-
до тутар, руиятидан унинг кўнгли равшан бўлар эди.
Мен дедим:

Ишга сайланган ҳар бир кишидан сайланувчи бор,
(У) шундайки, раёни қуёш, журъатда шер кабидир.

Бўлиб ўтган ишлар уларни кўп нарсаларга ўргатиб,
Темур балолари уларни (бир қадар) пишиқ қилиб қуй-
ган эди. Улар ёрдамида Темур ёпиқ (қўрғон)ларни фатҳ
қилиб, (улар) зарбалари билан тор жойларни кенгай-
тирди; улар ҳамлалари билан ҳар бир қайсарнинг шид-
датидан қутулиб улар азми билан ҳар бир истаган му-
родига эришди; улар қатъияти билан ҳар қандай мат-
лаблар хазиналари висолига етди. Агар Темур тўлини ой
бўлса, улар унинг ёруғлик гардиши, агар у уста бўлса,
улар унинг асбоби, у жон (руҳ), булар сезгилар, улар
аъзою бадан, у эса бош эди.

Қачонки улар сайрлари «қуёшни ботиб»¹¹⁰⁷ «юлдузлар
сайёралари сочилгач»¹¹⁰⁸ ва улар Зуҳални¹¹⁰⁹ кўчиб кетиб,
орзулари ноумид бўлгач — мен дедим:

Олам чошгоҳ нурини кеча зулматига айлантирди,
Мирриҳни Муштарийга¹¹¹⁰ алмаштирди,—

деб улардан ҳар бири ўз фикри чақмоғини ушбу воқеага
қаратиб, бу иш ва унинг оқибати ҳақида ўзича
тадбир кўрди ва Халил Султонни кичик ҳисоблаб, унинг
устига ҳар томондан низо мавжи келишини ва мулк
атиргулининг кудурат келтирувчидан соф бўлмай, унга
ғуборсиз соф ҳаво бўлмаслигини, сира бўлмаганда Ха-
лил Султоннинг хешу акобирларининг элчиси унга:
«Қатта бўл! Улғай!» деб айтишини билди.

Натижада, улардан ҳар бири ҳар қандай шиддатга
қарши ўз жидду жаҳдини, ҳар бир эҳтиёжга яраша ўз
ҳозирлигини, ҳар бир ноҳакликка қарши ўз ҳимоясини,
ҳар бир бузуқликка қарши ўз чорасини, ҳар бир бахт-
сизликка қарши ўз либосини, ҳар бир ўққа қарши қал-
қон, ҳар бир фалокатга қарши аслаҳа, ҳар бир муси-
батга қарши йўл, ҳар бир балога қарши хитоб, ҳар

бир хитобга қарши жавоб, ҳар бир урушга қарши найза, ҳар бир амрга (бир) маслаҳат, ҳар бир макр-хийлага қарши узр, ҳар бир тангликка йўл-йўриқ, ҳар бир алдовга қарши тadbир, ҳар бир касрга бир илож тайёрлади.

Лекин совуқнинг ўжарлиги ҳар бир қайсар саркашлигини қайтарган, муз парчалари ҳар бир учқур отнинг қанотини қирққан эди. Натижада, улардан ҳар қайсининг итоат қилишдан ва Халил Султон сўзини тинглаб, бўйруғига бўй эгишдан бўлак чоралари йўқ эди. Улар гуё Абдулло ибн Убаййин ибн Салул¹¹¹ Ҳабибга (Муҳаммад пайғамбарга) (қарши) шумлик ўйлагани каби, ўз дилларида Халилга қарши ҳар хил фикрларни ўйлаб, унинг билан (Самарқандга) қайтишда давом эттилар. Улардан бири Бурундуқ¹¹² деб аталар эди. У Халил Султонга муҳолифат қалъасида мустаҳкамланиб, (юқори) кўтарилишни истаб, унга: «Агар (олий) фикрлар тақозо қилса, мен олдинроқ кетиб сен етиб боргунингча барча ишларни (сенинг учун) тартибга соламан. Мен (сенинг) давлатингнинг жарчиси, салтанатингнинг бошчиси бўламан ва қонун-қондаларга асос солиб, келиб кетувчиларга (бу хусусда) башорат бераман. Барча (сенинг) мулоқатингга тайёр бўлиб, кириб боришингга керакли (барча) воситалар муҳайё туради», — деди.

Халил Султон унга изн қилиб, ўзидан олдин юборди. Бурундуқ Сайхунга етиб келганда, дарё устига кемалардан кўприк тузилиб, ҳар бир пиёда ва отлиқ ундан ўтиши учун (барча) воситалар муҳайё эди. Бурундуқ ўз жамоаси билан дарёдан ўтиб, ўша заҳотиёқ кўприкни бузишни буюрди ва исён эълон қилиб, очиқ-ойдин туғён билан Самарқандга қараб равона бўлди¹¹³.

Иттифоқан бир назм:

Унинг юзига (шаҳар) қўрғонлари тишларини қайради,
(Қўрғонлар) ўзининг поклиги эшигига парда туширди.
Маноат пешонасига ўз ниқобини тутди.

Кейин Бурундуқ ножўя ҳаракатини тузатмоққа интилиб, ўз мантиқи масаласида ғалат йўлдан юрди. Халил Султон кўприкка етиб келиб, кўприк туғуни тарқаб, низоми бузилганини кўрди. У Бурундуққа ва у қилган бу ишга эътибор қилмай, балки кўприкни қайтадан тузатиб, дарёдан ўтди ҳамда Сайхун орқасида бўлган ерларга Худойдод деб аталмиш ўша ерларнинг аввалги

ҳокимини ҳоким қилиб қўйди. У Халил Султоннинг энг катта ғанимларидан бири, Темур ҳамроҳлари ва тенгдошларидан бўлиб, Султон Хусайнга мансуб (киши) эди. Худойдод ўша ерларда бош-кўз мақомида бўлиб, Халил Султонга у билан келишниш, уни ўз ерларида қарор топдириб, у билан дўстона муносабатда бўлишдан бошқа чора йўқ эди. Чунки унинг ишлари ҳали аввалида эди. Халил Султон ўша ерлар ишини Худойдодга ва қалбларни ўз фасодликларига топширди.

Халил Султоннинг (ўзи) эришган салтанат билан ватанига етиб келиши баёни

Кейин Халил Султон Самарқандга равона бўлди. Уни шаҳар улуғлари қарши олиб, истиқболига шаҳар ноиб ва заимлари чиқдилар. Шаҳарлар ноиблари қора кийимга бурканиб, мотам либосларини кийиб, унинг ҳузурига ташриф буюрди. Ушбу жасадга таъзим (қилиш) учун ҳамда Халил Султоннинг соғ-саломат қайтгани ва подшоҳлик тахтини олгани билан муборакбод этиш учун акобирлар ва улуғлар келдилар. Мен дедим:

Ҳар бир кимсанинг юзи кулиб турган баҳордек бўлди,
Кўзи булут кўзидек йиғлаган тиши табассумдан ярқиради.

Улар Халил Султонга қимматбаҳо совғалар ва асил армуғонлар тақдим қилла бошладилар. У улардан ҳар бирини ўз ҳурматига яраша қарши олиб, ҳар қайсиси мартабасига лойиқ (жойга) ўтказар эди. У Бурундуққа: «Зарари йўқ»,— деб дўст ўзининг севимли қарши олгандек, уни қарши олди ва унга¹¹¹⁴ очиқ кўнгиллилик бисотини ҳозирлаб, муғолата масаласини топширди. Қачонки ўз устунлари мустаҳкам собит бўлгач, у Бурундуқни таг-томири билан қўпорди ва ғафлат топиб, уни ўлим шерини оғзига ташладик, шер уни ютиб юборди. Кейин унинг диёрига наҳб этувчи кўппакларни олқишлаб, учқур юлдуз оловларини юборди. Улар унинг диёри терисини парча-парча қилди ва ҳарамларини таҳқирлаб ёшу қарисини изини қуритди.

Темурнинг кўмилиши ва гўр қаърига ташланиши баёни

Халил Султон даставвал ўз бобосини кўмиш, унинг ишини биратўла тугатиб, лаҳади чуқурига ташлаш билан машғул бўлди. Кейин уни обнусдан¹¹¹⁵ бўлган то-

бутга солиб, бошлиқлар бошларида кўтардилар. Унинг жанозаси маросимида подшоҳлару қўшинлар бош яланг, қора кийим кийган ҳолда бординлар, улар билан бирга амирлар ва аъёнлар тоифалари ҳам бор эдилар. Темурни набираси Муҳаммад Султоннинг ёнига, набираси мадрасасига, Руҳобод деб аталадиган жой яқинига қўйдилар. Бу машҳур мавзеъ бўлиб, у (унда) тошлар устидаги хавф-хатарсиз маълум бир сардобда эди. Халил Султон унинг (жасади) устида аза шартларини: хатим Қуръон, рубъа пораларни (30 порани 30 кишига ўқитиш), дуо ўқитиш, садақалар тарқатиш, таомлар ва ширинликлар улашишни бажо келтирди. (Кейин) у қабри сағана қилиб ишлатиб, (Темур) ишини ниҳоясига етказди. Қабри устига кийимларини ёйиб, деворларига эса қурол-аслаҳа ва анжомларини осди. Буларнинг ҳаммаси қимматбаҳо тошлар ва олтин билан безатилиб, заркаш берилиб ишланган эди. Улардан энг арзимаганининг қиймати бир икким хирожига баробар ва у жавҳарлар уюмидан бир буғдой донаси (миқдорининг) баҳоси тақвимдан¹¹⁶ ортиқ эди. Унинг қабри шифтлари самосига олтин ва кумуш қандиллар юлдузларини илди.

Унинг тўшаги устига ва атрофларини четларига ҳарир фирошлари ва парча палосларини тўшади. Бу қандиллар жумласидан олтиндан бўлган бир қандил бўлиб, унинг вазни тўрт минг мисқол, Самарқандчасига, бир ратл ва Дамашқчасига, ўн ратл эди.

Кейин Халил Султон унинг қабрига (Қуръон) қорилари ва хизматкорлар қўйиб, мадрасага дарвозабон ва қоравуллар тайинлади ва уларга йиллик, ойлик, кунлик мояналар белгилади.

Шундан бир муддат ўтгач, Темур жасадини пўлатдан ишланган тобутга кўчирди. Бу тобутни ўз санъатида моҳир бўлган широзлик бир уста ясаган эди. Темур қабри (аввалги) машҳур жойида бўлиб, унга назр-нузурлар келтирилиб, кишилар ўз ҳожатларини тилайдилар, унинг ёнида дуо қилиб, рижо истайдилар. Агар қабр ёнidan подшоҳлар ўтиб қолсалар, таъзим билан бош эгадилар, кўпинча унга ҳурмат ва иззат юзасидан ўз уловларидан тушадилар.

Замон муътадиллиги ва Халил Султон хабарлари ҳақида бўлим

«Чиндан ҳам Темурни сайха қамраб олиб, у туробга айлангач»¹¹¹⁷ ҳамда Халил Султон тахтга ўтириб, чўкиб ётган қиш қаддини ростлагач, шонрлар даврни мадҳ этиб, Халил Султонни табриклаб, Темур ҳақиға йиғлаб, (ўз) тилларини чўздилар. Шунда қиш (бунн) эшитиб, куйлаб овоз чиқариб яйради ва ўз (ўрнидан) турниши билан оламдан кўкрак ва думбаларни кўтарди. Борлиқ баҳор келишидан сурурланди, бахш этган ҳуснли феъллари учун боғлар булутларга ташаккур изҳор этди, тепаликлар устига қип-қизил гуллардан иборат байроқларини кўтарди, санъат чодирчиси дарахтлар гуллари билан зебу зийнат берган ўз чодирларини тикди ва бўстонлар анворлари билан кўз қорачиқлари мунаввар бўлди. Бўстонлар жомеъларидаги¹¹¹⁸ булоқлар минбарларидаги қушлар нотиқлари яратувчинини кўкларга кўтарниши билан ҳар бир нотиққа (ўз) тилидаги сўзи билан хитоб қилдики, бу ҳар қандай фасоҳат девонидек ғаройиб ва балоғат сирларини чексиз таажжубга соларди. Шунда қуллар ашуласига дарахтлар рақсга тушиб, анҳорлар чапак чалдилар, кеча-кундуз муътадил бўлиб, кулранг ер гул солинган ипакли хилъатга бурканди, шохларнинг пахтадек (оппоқ) қорлардан иборат барча либослари қудрат бўёқлари билан бўялиб, ранг-баранг товланган ва гуллар ипаклари билан тўқилган либосга алмашди.

Бутун ер юзи гуллаб-яшнади ва ҳар бир қушу жўжа учун фароғат ҳосил бўлди. Борлиқ бу жойда Халил Султон пойқадамлари остига атиргулу райҳонлар гиламларини тўшади.

БЎЛИМ

Халил Султон бу (иш)лардан фориг бўлгач, ўз ерлари ишларини тартибга солиб, йўлларини тозалашга киришди. У, агар инъом-эҳсонли бўлмаса, бир кишининг ҳам ўзига ром бўлмаслигини ва мол-дунё сарф қилмай, (бу йўлда) хотири ором топмаслигини билди. Шу сабабдан қалбини сирли жумбоқлар ва махфий белгиларни ечишга боғлади. Ушбу матлаблар ва хазиналар воситасида тўсиқлару тобеъларга нисбатан тасарруф юритди ва яширин (ашё) ларни фатҳ қилишда ўз қатъ-

иятнини кучайтирди. Эҳсон донларини ато тўрлари тагига сочиб, кўнгиллар қушларини овлади. Уларни жамлаш йўлида фуқаролар бирлигини сочиб, бобоси тўплаган (бойлик)ларни (элга) тарқатди. Айблар ва гуноҳлар билан ўзидан бошқалар орқасига Темур ортган огирликлардан елкаларни енгиллатиш билан огир қилди ва орзу умидлар юklarини огирлатиб, мол-дунё ҳирси билан одамларни қизиқтирди. Саодатли қўлларидан ҳадялар ёғдирди. Мисра: «Чап (қўли) томонидан хайр жўшурди», Гапга нўноқ қўшинларга яширин моллар, сандиқлар ва чўнтаклар ҳосилларини бўшатиши билан одамларнинг «оғизлари», «қулоқлари» ва «кўзларини» (шов-шувга) тўлдириди. Гўё Халил Султон ўз тартибли бармоқларида дирҳам ва динарларни сочаётгани каби баҳор келиши билан азм давҳ дарахти шоҳлари турлитуман гулларини сочди. Булутлар тўкаётган ўз ёмғир ва (сув) дурлари билан Халил Султоннинг бу олам ва унинг атрофларига тўхтовсиз қўйилаётган эҳсону инъомларига ўхшади. Шундай қилиб, Халил Султон одамларнинг ҳаммасини шу кишан билан кишайлади. Улар итоат билдириб, унинг холис инъомлари томонига юрдилар. Амру Зейдга қаралмади.

Амир ва вазирлардан (Халил Султонга) инод
изҳор қилиб, тан олмай, ихтилоф ва исён
этагига ёпишганлар баёни

Шунга қарамасдан, у қўмондонлардан баъзилари, вазирлар ва қўшинлар заимлари ўзлари сир сақлаган (нарсаси) ни ошкора қилиб, исёндан иборат яширин фитнани зоҳир этдилар. Исён қиличини яланғочлаб, адоват ёйини ўқлаган ва Рудайний¹¹¹⁹ мухолафатига шуруъ қилганларнинг дастлабкиси Сайхун дарёси орқаси ва Туркистон атрофидаги ерлар мутаваллиси Худойдод Хусайний эди. Натнжада, ўз қўлини итоат бандидан тортишга жазм этган ҳар бир шахс хасадлик, хусусан, жамоатни тарқатишда иқтидо қилинадиган имомни топди. Шу пайтда баҳор зарғари ўз ёнаётган чўглари билан муз ва қор қуймаларини эритиб, ушбу эритмадан чиқарган нарсаси билан еру кўк қиёфасинию боғу бўстонлар лавҳасини, чаманзорлар атрофларини безаган эди. Ҳашаротлар ўликлари ҳақиқатан ҳам момақалдиҳоқлар сайхасини эшитиб: «Бу, (ердан) чиқиш куни»¹¹²⁰ дедилар.

Сўнгра исён ва инодда Худойдодга Шайх Нуриддин эргашди — у Темур ҳузурида муқаддам қўйиладиганлардан, ўз фикри ва мартабасига эга кишилардан эди. Шайх Нуруддин очиқ-ойдин ёлғиз ўзи чиқиб, кечаю-кундуз юриб Худойдодга етиб келди. Худойдоддан (уни) бел ва қўллари кучайиб, ўжарлик ва фасодда унга шерик бўлди.

Сўнгра Шоҳ Малик ўз итоат низомини тарқатиб, мухолифлик йўлига ўтиб, бошдан-оёқ шўнғиб кетди. У бақириб-чақириб Самарқанддан чиқиб, Жайхунни кесиб ўтди ва Шоҳруҳ ҳузурига келди. У (Шоҳ Малик) Шайх Нуруддинга тенгдош бўлиб, метиндек мулоҳазали, қатъий фикрли (киши) эди. Халил Султон (эса) исён-корларга эътибор қилмай, исён қилмаганларга иззат-икром кўрсатди. Ўз инъоми тожини ҳар бир бошга (барчага) умумий биллиб, (уни) хусусий қилмади¹¹²¹.

Ашпара соҳиби Оллоҳдод хабарлари баёни: унинг Ашпарани қолдириб, ўз диёрига отланиши; мулк тадбирида сўзу амалда нималар қилиб, нимани афзал кўргани. Булар жараёнида унинг ўз ҳалокатию вайронига етишига ишора

Сўнгра Оллоҳдод (Темур ўлими) хабари ўзига (етиб) келган кечаси хос кишиларини йиғиб, бундан кейин нима қилиши ва нимага биноан иш тутиши хусусида улар билан мушовара қилди. Шунда уларнинг сўзларини маслаҳатлари Оллоҳдоднинг Ашпарани қолдириб, ўз диёрига қараб жўнашига бир овоздан иттифоқ топди. Чунки улар бу жойда (Ашпарада) гўё рамазон ойида ҳаддидан ошган фосиқ ёки қуръон қорилари ўртасидаги динсиз (кишилар) мисоли эдилар. Қачонки борлиқ мушксимон рўйпўшнини тўшаб, ушбу макон устига кофурсимон (оқ) яктагини ёйгач ҳамда фажр илони бу кўтарилган том устига нурли мунчоғини оғзидан ташлагач, турк ва хуросонликлар, ҳинд ва ироқликлардан қўшинлар амирлари ва лашкарлар ўз одатларига кўра Оллоҳдод хизматиға ҳозир бўлдилар. Шунда сўзлари мадор бўладиган фазилатликлари билан Оллоҳдод хилватда бўлиб, уларга бу масала сирини ошкора қилади ҳамда бу ҳақда улар фикрлари (ичи)дан тўғри ва ғалатини излади. Бу хабар тарқалиб, мўғуллар сезиб қолмасликлари учун уни сир туттишларини сўради. Аммо, қандай қилиб соф ҳавода қуёш кўзини яшириш мум-

кин? Қандай қилиб кўзи бор кишидан кундузни беки-тиш мумкин? Улардан ҳар бири (бу масалада) ишни ўз амрига топшириб, ушбу масала қиссасини яширин чўнтагига ташлади. Сўнгра Оллоҳдод ўша рафиқлари-ни ўзининг (кеслажакда) кўрадиган ишларида у билан бирга иноқлик измида бўлишга даъват этди. Шунда улар Оллоҳдоднинг айтганига рози бўлишиб, ўз ҳара-катларини унинг сўзларига боғладилар. У бу масалада уларнинг (тутган) сирлари гўё эълонлари кабидур, деб қасам ичириб, (ушбуни) таъкидлади. Натижада, улар-дан ҳар бири ўз мувофиқлигига муҳолиф бўлмаслигига қасамёд қилиб, Оллоҳдод нимаики кўрсатса, ўшанга амал қилиш, нимаики амр қилса, ўшани қилишга онт ичди.

Қачонки Оллоҳдод уларнинг муҳолифат ва исёни кулфатларидан амин бўлиб, қасамлари билан улар бўйинларини боғлаб, кўнгил тўқлик ҳосил бўлгач, деди: «Э, хайр жамоаси! Сиз кулфатдан сақланиб офатдан қутилдинглар. Ўйлайманки, бу иш салотида мен сиз-нинг имонингиз бўлиб, ўз жамоам билан сиздан аввал Самарқандга бориб, (у ерда) сизлар учун ишларни тай-ёрлаб, (сизларни) бу шаҳрингизга (ўрнингизга) бадал-ларни юборсам. Худога қасам бўлсинки, менда на қарор, на ором бўлмайди ва мен сизларни чайновчи сақичдек чайнаш учун (ҳеч вақт) душман оғзида қолдир-майман. Агар сиз ишларингизнинг бағоят келишув би-лан қарор топишини, қалъангиз ва деворларингиз атир-гули сарасини ғанимлар мўйлови қаҳридан ҳимояда бўлишини истасангиз, Хўжанд дарёсини кечиб ўтиб, Са-марқандга етиб боргунимча менга муҳлат беринг. Шу сабабли мен (у ерда) етиб бориб, Халил Султон билан боғлангунимча менга вақт даркор».

Натижада, улар Оллоҳдод муродига эргашиб, у иро-да этганга амал қилдилар ва ундан сўнгра ҳам бунга хилоф қилмасликка ва у жунаб кетгандан кейин ҳам ўз бўйинларидан аҳду паймон чилвириин ечмасликка ваъ-да бердилар. Кейин Оллоҳдод улар устига Ироқ қў-шинлари бошлиғини амир қилиб тайинлади. У иттифоқ-даги рафиқларининг энг каттаси эди. У шаҳар девор-ларидаги аскар жамоаларининг ҳар бирига қуролли жангчилардан бир қисм бир қисм ажратиб бериб, гўё пайғамбар ўз умматига (раҳбар) бўлганидек, ўша қу-ролли кишиларнинг раҳбари бўлиб қолди; шу билан бирга у Маъсум¹¹²¹ деб аталар эди.

БҮЛИМ

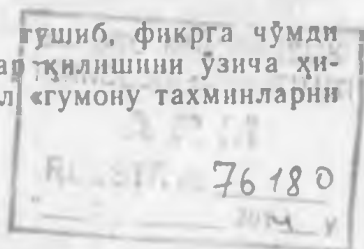
Кейин Оллоҳдод (лозим бўлган) ишларни саранжомлашни буюриб, зикр қилинган рамазон ойининг ўн еттинчисида (19 март, 1405) совуқ ва иссиққа парво қилмай (йўлга) чиқди. У Ашпарани ватан тутиб, унда жойлашиб қолган ва хотинию болаларини кўчириб келтирган, (худди) шу тарзда ўз ҳошияси ва қўшинларига ҳам амр қилган эди. Шу сабабли ўзи билан бирга бўлган ҳаммасини — каттаю кичигини олиб, ўзига тегишли ашёлардан на бир пилигу на бирор нарса қолдирди. Улар баъзан ўрмалаб, баъзан судралиб юрдилар. Баъзан эса ерда қор борлиги хусусидан уларга қисман азоб-уқубат бўлди, «аҳёнан осмон улар устига қовоғини солди»¹¹²². Қулончуқ¹¹²³ деб аталадиган жойга улар (севимли ҳайит)¹¹²⁴ билан бирга етдилар. Бу (жой шу ўл-канинг) энг совуқ жойларидан бўлиб, гўё у Од¹²²⁵ шамолининг манбаидир. Мен дедим:

Агар жаҳаннам қаттиқ совуққа муҳтож бўлса,
(Жазирама) пешин вақти нафаслари ундан ўзига олади.

Оллоҳдодга Халил Султон ва Худойдоддан икки мактуб келиши, бу мактублар маъносининг (бир-бирига) акс ва зидлиги баёни

Шу пайт Оллоҳдодга Халил Султондан бир мактуб келиб, унда бобоси билан замон ҳодисаларидан не ишлар юз бергани, ўзини унинг тахтини эгаллагани, қадру қиймати каттаю кичик бўлган подшоҳларнинг ҳаммаси ўзига итоат билдиргани, худога шукурки, барча ишлари мустаҳкам, мулк қонун-қоидаларининг илгаригидек қойимлиги; у (Оллоҳдод)нинг бирон иш бошламайин ва ўз шаҳри (Ашпара) денгизидан қуруқликка чиқмаслиги, зинҳор ўз жойида қолишлиги, ўз қўшин тоифалари ва ёрдамчилари билан Ашпарада собит ўрнашиб олишлиги, ҳар бир кимсанинг (каттаю кичикнинг) хотирини хушнуд қилишлиги чунки у (Халил Султон) бу мактуб нздан тез орада уларнинг ҳаммасини алмаштиришга етадиган миқдорда бадал юбориши зикр қилинган эди.

(Бундан) Оллоҳдод ҳайратга тушиб, фикрга чўмди ва бу сафаридан фойда ёки зарар қилишини ўзича ҳисоб-китоб қилиб чамалаб, ҳар хил «гумону тахминларни



тузди»¹¹²⁶. Натижада «қандай гумон қилган бўлса, шу тарзда қатлга етди»¹¹²⁷.

У шу алфозда бу масала боисиди бош қотириб, мушкул аҳволга тушиб, фикр қилаётган бир пайтда, бирдан Худойдод Хусайнийдан чопар келиб, унинг Ашпарадан чиқиб, тезда (Худойдоднинг) ҳузурига етиб боришга ундади. Шунда у Ашпарадан чиқишига Халил Султон наздида вазу қорсон топди. У қайтадан ҳаётга келиб (ётиб) ухлади, гуё ўлганидан кейин кўзи юмилган-у, лекин иккала кўзи ҳам очиқ эди. Кейин у ўз тарадудиди бисотини ёйди ва чексиз орзу умидлари билан ўз мақсади томон юзланди.

Лекин унинг билан (кўзлаган) муроди ўртасида «харт ул-қатод» ва бир қадар тўсқинликлар бор эдики, уларни Суад¹¹²⁸ висолига илҳақ бўлган талабгор¹¹²⁹ зикр қилган; улар устига устак Сайхун дарёсигу Худойдод ҳам бор эди.

Оллоҳдод кечаю кундуз (тўхтамасдан) йўл юриб, ниҳоят Худойдодга етиб келди. Худойдод (уни) кўрганидан шодланиб, унинг сиймосидан ўз мақсуди томон яқин келгандек бўлди. Кейин иккалалари Хўжанд дарёсини кечиб ўтиб, Самарқанд атрофларига томон юрдилар ва ҳеч бир кутилмаган ғафлат пайтида Тайзак¹¹³⁰ деб аталадиган бир жойга етиб келдилар. Улар адоват учун қилич яланғочлаган бўлиб, (одамларни) қириш учун найза ўқталган эдилар. Сўнгра улар Темур чорваларини қўраб олиб, уларни ғорат қилдилар ва хоҳ пул, хоҳ қўллари етганича зўравонлик қилиб шилиб олдилар. Улар бу ерда кўп ёмонликлару фасод ишлар билан машғул бўлиб, бу борада Самуд ва Од (қавми)нинг «тўққиз кишисига»¹¹³¹ ўхшадилар. Мана шу (фасодлик)лар Темур Самарқанд ерларини эгаллагандан кейин «оташкуракдан тушиб»¹¹³², қўлини фитналар билан чўзган ёмонлик ва бидъат учқунининг дастлабкиси эди. Чунки Темур ҳаёт вақтида Самарқанд аҳли ёмонликлар ва фитналар воқеъ бўлишидан амин эдилар. Қачонки ушбу ғийбатчилар тўсатдан (бостириб) келганда, улар устига ўйламаган томондан азоблар ёғилди. Бу, (807) йилнинг шаввол ойида, (апрель, 1405) яъни мамлакат Темурдан жудо бўлган йили юз берди.

Бу улкан кулфатни тузатиш Халил Султонга мумкин бўлмади.

Оллоҳдод Ашпарада қолдирган тонфалар ва у
кетгандан кейин улар ўртасида воқеъ бўлган
зидлик ва ихтилоф баёни

Аммо Оллоҳдод Ашпарада ўзидан кейин қолдирган қўшни тонфалари масаласига келсак, улар ўзларига мўғуллардан ўлим келишидан хавф-хатарда бўлдилар. Натижада, улар гуруҳларга бўлиниб, турли тудаларга ажралиб кетдилар. «Ўлар ичидан бир гуруҳ чиқиб»¹¹³³ бири: «Мен ўз аҳдимга қатъий бўлиб, хиёнат ҳам қилмайман, алдамайман ҳам, «иккала қўлим аҳд бандига маҳкам ёпишиб»¹¹³⁴, қасам ипи билан боғланган. Мен ўнгга чапни алишадиган (беқарор) кишилардан эмасман; энг камида биз Оллоҳдоддан бирор элчи ёки мактуб келгунча сабр қилиб, унда баён қилинган йўл-йўриқни кўрайлик. Шунга мувофиқ ўз назаримиз тақозоси билан савобини хатодан ажратиб оламиз. Агар у (йўл-йўриқ) бизнинг муроду мақсадимизга мувофиқ келса, унда биз у айтган (гап)га амал қилиб, шу мактуб ва элчи келтирган (хабар)га эргашайлик ва ўша заҳотиёқ (аҳли) сунна ва жамоага ўхшаб юрайлик. Агарки, у ўз сузида биз билан бемаъни, номарғуб йўл ҳақида гап юритса, у вақтда биз (муътазалийлар каби) ундан четга чиқамиз ва ҳар биримиз киши ўзига манфаат бўладиган (йўл)дан бормоғи лозим, деган гапга амал қилиб, ўз фойдасини кўради»,— деди.

Улардан (яна) бир гуруҳ бу жойни ташлаб, Ашпарадан хуруж қилиб чиқишга шошилди ва бу баҳслашув такроридан муқотилага кўчдилар. Бу низо майдонида хуросонлик бошлиқлардан бирининг боши кесилди. Яна бир тонфани ўз нафаслари уларни (шундай) ҳаракатга туширдик, «улар кечаю кундуз тинмадилар»¹¹³⁵. Кейин улар юкларини ортиб, шаҳардан чиқдилар ва уйларни ўзини қурган кишининг ўлими ҳақида хабар берган ҳолда (ҳувиллатиб) ташлаб кетдилар. Қолганлар эса (шаҳардан) чиқиб кетишда уларнинг орқасидан эргашишдан бошқа йўл топмадилар, чунки уларнинг мавқелари аввалданоқ қор устида (омонат) турган қасрлар мисоли эди. Натижада, улар жами мол-мулкларини юклаб, соғларию бетобларини ҳам отлантирдилар. Шаҳарни, унда бўлган ғаллалар, ҳосиллар, ноз-неъматлар, бойликлар, мол-дунё, газламалар, кишини ҳайратга соладиган нафис ашёлар билан ташлаб кетдилар. Ушбу маҳбус (мисоли) қавмдан унда (шаҳарда)ги оғирлиги туфайли

юклашга ожизлик қилинган оғир юклар ҳамда бир мажнун хотиндан бошқа ҳеч нарса қолмади. Улар Оллоҳдод билан — у Худойдод ҳузурида эди — учрашди. Оллоҳдод бу (қилган) ишлари учун улардан биттасини ҳам койимади ва Худойдоднинг унга Самарқандга бориб, уларга бадал тайёрлашни ман этганлигини билдириб, узр сўради. Оллоҳдод уларга тайёр (турган) ҳолда ўзи билан бирга бўлишларини, агар Самарқандга қараб отланиш фурсати келса, тезда ундан фойдаланишларини буюрди.

**Оллоҳдод билан Худойдод ўртасидаги алоқа
тамоми ва Оллоҳдод қандай қилиб уни
алдаб ўзига мойил этгани, ақлини олиб,
жинни қилгани баёни**

Кейин Худойдод ушбу фасоднинг воқеъ бўлганини аниқ билиб, Халил Султон билан Оллоҳдод ўртасида адоват борлигига ишонч ҳосил қилди. Натижада, Худойдод унга бир қадар таянгандек бўлиб, ўзининг қелажақдаги ишлари хусусида унинг маслаҳатини ола бошлади. Худойдод ҳузурида бир тоифа тутқун аскарлар ўша мамлакатлар аскарларидан қолиб кетган эдилар. У уларга йўлларни тор қилиб қўйган бўлиб, уларни бир эгадан иккинчи эга (жаҳаннам)га ўтказишни хоҳлади. Лекин бу борада Оллоҳдод унга эътироз билдириб:— тадбиркорлар одати одамлар хотирини ўзига жалб қилишдир, хусусан, ишларининг аввалида ва дастлабки кулфатлар воқеъ бўлишида,— деди. Сен халқни ўзингдан қочирма-да, уларга аввал инъом-эҳсон кўрсатиб, мулойимлик билан муомала қил. Ушаларни қатл қилиб, териларини тилка-пора этишдан нима фойда? Бу фақат (бир-биримизга) садоқатимизни инкор этиб, биз билан улар маҳдумлари ўртасида адоват (борлиги)ни таъкидлашдир. Эҳтимол, улар маҳдумларидан биронтасининг дилида Халил Султонга нисбатан нафрат бўлиб, шу хусусда ўзига таянч сифатида ҳамроҳ ва макон излаб, (ўзига) паноҳжой ва мадад истар? Натижада, зарурат мадад излаб) уни Туркистон ерларига йўл олишга ундар. Агар сен унинг раняларига азият етказсанг, қандай қилиб унда сенга нисбатан таянч ва ишонч қолади? Ушалар билан сен қиладиган энг арзимаган иш шуки, эинсон, меҳрибонлик этагини тутиш ёки инъом-эҳсон билан уларни озод этишдир»¹¹³⁶. (Чунки) уларнинг маҳ-

думлари бизга нисбатан рафиқ. Халил Султонга эса садоқатли кишилардир. Агар сен уларга нисбатан марҳамат уруғини эксанг, унда сен ҳар бир буюк ва нозикка эга бўласан; ўз дўсту ёрларинг ичидан ким сенга душманлик кўрсатган бўлса, улар ўртаснга адоват ташлаган бўласан».

Худойдод Оллоҳдоднинг ушбу гапларини эшитгач, бу иш жиловини унинг қўлига тутқазди. Натижада, Оллоҳдод унга ушбу тутқун аскарларга озодлик беришни ва уларга эртаю кеч эҳсон кўрсатишни маслаҳат берди. Шунда у улар фароғатини зиёда этиб, (улар) кесилган қанотларини пат билан беади ва иззат-икром билан уларни ўз ватанлари томон ташрифларини ўзларига берди. Натижада, фалаклари саодатли айланиб, улар ўз мулклари ва маҳдумлари билан жам бўлдилар.

Халил (Султон)дан келган бир мактуб баёни.
Ундаги нозик бир лафзнинг, улкан (бир) ишнинг ечилиши

Кейин (бўлса) Халил Султондан Оллоҳдодга элчи келиб, у (Халил Султон) билан Худойдод ўртасида воқеъ бўлган тарқоқликни бирлаштиришга сайъ қилиб, унинг хотирини ризоликка мойил қилишни ва шу заҳотиёқ дарҳол дўстликни қабул этиб, (олдин) юз берган ишларни афв этишини, нимаики талаби бўлса, ҳаммасига кафиллик беришини, унинг яқинлигини энг афзал яқинлик деб ҳисоблашини, Оллоҳдоднинг улар ўртасида элчи бўлиб, улар (иккаласи кўзи)ни сулҳ билан хушнуд этишини сўради. Шунда Оллоҳдод Худойдод ҳузурига келиб, ушбу рисолани унга етказиб, бу хитобда илтифот ва фасоҳатдан нималар борлигини баён қилди.

Халил Султон ва Худойдод ўртасидаги адоват сабаби зикр қилишларига кўра шундай: Халил Султон илгари шу ерларда¹¹³⁷ Худойдодга қўшни эди. Бобоси (Темур) уни Худойдод устига нозир қилиб қўйиб, унинг тарбияти¹¹³⁸ ишларини Худойдодга топширган эди. Худойдод эса совуқ, ғализ, жоҳил ва қўпол одам эди. У Халил Султонга қўполлик билан муомала қилиб, уни дағаллик ва кўрслик билан қарши оларди. Халил Султон (эса) латиф зотли, зариф сифатли бўлиб, ахлоқининг насими Худойдод қўполлигини кўтара олмас, унинг латиф миждзининг либоси ҳошиясининг нозиклиги жиҳатидан шақоват ва низо тортишувига бардош бера олмас

эди. Натижада, мана шу кўрсликдан улар иккаласи орасида адоват тугилиб, ўрталарида ғийбатчилар купа-йишиб, ниҳоят Халил Султон унга яширинча заҳар беришгача бориб етди. У уни ичдию, лекин буни сезиб қолиб, ўзини ростлаб (олиб), унинг иложини кўриб, мижозини тузатадиган (парса) билан шуғулланди. Натижада, тақдир унга бу кулфатдан қутулишни лозим кўриб, у бундан нажот топди¹¹³⁹. «Қани энди у (уни) ҳалок қилган бўлсайди!»¹¹⁴⁰. Унинг дилида ана шу адоватдан бир ҳид қолган ва у бу воқеадан оқсоқликни мерос олган эди. Натижада, хусусий адоват умумийга айланиб, бу кирдикор ушбу касал учун тамоман иллат бўлди.

БҮЛИМ

Кейин Оллоҳдод Худойдодга қалтис ва шиддатли қасамлар қилиб, ўз қасамларини «Қуръон» билан «у (Қуръон) урсин», деб устига қўлини қўйиб, унга ишора билан таъкидлади, талоқ онтларини айтиб, ўз онтини такрорлади; (яна) шунингдек, ўз устига назир-пузур чиқариш, қул озод қилиш ва бошқа лузумотлар олиб, (онтларини) зиёда қилди; ўзини унинг нтоатидан қўл тортмаслигини ва унга ҳечвақт хиёнат қилмаслигини, магар у (Оллоҳдод) Самарқандга юз тутса, бузилган ишни тузатишда, отилган (ўқ)ни қайтаришда, икки томон ўртасида йиртилган нарсани тикишда, икки томон дилида пайдо бўлган нафрату адоват ямоғини ямашда ҳамда Темур хотинларидан бири Туманни Худойдодга жунатиб юборишда жидду жаҳд кўрсатишини таъкидлади. Гапнинг қисқаси, Оллоҳдод ёмонлик моддаларини бартараф қилиб, барча ишларни тузатишга кафил бўлди. Агар у икки ўртадаги кудуратни кўтариб, адоват сатрларини маҳв этишдан ожизлик қилса ҳам очиқ-ойдину яширин ҳолатда Худойдодга содиқ бўлиб қолади, деб у Худойдодга лаганбардорлик қилиб, унга юмшоқ муомала қила бошлади ва ҳар хил безакдор ёлғон-яшиқ гаплар билан унинг фикри оқимларига қараб интилиб, аста-секин юқорига кўтарила бошлади. Ягона тангрининг номи билан қалбларни титратиб пора-пора қиладиган даҳшатли қасамлар ичиб, (иккинчи марта) тўрт хотинининг уч талоқ бўлишини қайтара бошлади. Унинг¹¹⁴¹ (Оллоҳдоднинг) лашкаргоҳи Сайхун соҳилига чўзилган бўлиб, у Шоҳруҳиядан¹¹⁴² тахминан икки ба-

рид¹¹⁴³ (масофа) узоқда эди. Натижада, Оллоҳдод алдовининг ўқи Худойдод қалби қорачиғига ўтиб, макр билан (унинг ичига) кирди ва ўз қасами билан унинг соҳилига эккан зироати (ҳосили)ни ун қилиб майдалаб элаб юбордики, ниҳоят, Худойдод аҳду паймонини таъкидлаганидан кейин Оллоҳдодга тасарруф ато қилди. Кейин Оллоҳдод ўзига мансуб (киши)ларга келиб, ўз хошияси ва рафикларига қушилди. Улар Шоҳруҳияда бўлиб, Оллоҳдод бу масалани уларга хабар қилди. У бундан олдин ўз ишини муҳайё этган бўлиб, ҳар жиҳатдан аслаҳа ва эҳтиёткорлигини кўрганди. Кейин у этагини шимариб, тун оғуши остида кемаларда Сайхундан ўтди.

**Оллоҳдоднинг Халил Султон билан учрашуви
ва ватанида унга иззат-икром келиши баёни**

Оллоҳдод (Сайхуннинг) бу қирғоғига ўтиб, нариги қирғоқда унга тегишли нэ ғойибу на ҳозир қолмагач, шу заҳотнинг ўзидаёқ юкларни боғлашни, қимматбаҳо бойликларни маҳкамлашни, (гўё) наҳбу ғоратдан олдин тайёргарлик кўришни амр қилди. Шунда улар (Оллоҳдод одамлари) устига кўп сонли қуроллар қуюлиб, субҳдан олдин у (Оллоҳдод) жўнаш намози (салот урраҳийл) азонини ўқиди. У ўз аҳлидан заифларини ва қимматбаҳо бойликларни (ҳаммадан) олдинга ўтказиб, бу азон билан иқомат шартларини бузди. Халил Султонга чопар учириб, унга ўзи ва Худойдод ўртасидаги можарони аввал қай тарзда (эди) ва ҳозир қандай бўлганлигини хабар қилди ҳамда аблаҳ Худойдод бу ҳаракат (асл) мақсадини¹¹⁴⁴ фаҳмлаб қолиши ва уларни орқаларига қайтаришини эслаб (қолиб), изларидан уларни қайтарадиган (киши)лар жўнатиши эҳтимоли борлиги важидан ундан ўзига томон ёрдам қўлини чўзиб, одамлар ва қурол-яроғлар юборишини сўради. Кейин улар нишоига «тегувчи ўқдек (тез) юрнб, учар юлдуздек»¹¹⁴⁵ учднлар. Тонг отмасданоқ уларга бахту саодат эзгуликлари намоён бўлди.

Улар ҳар бир тик чуқурлигу саҳроларни қирқиб ўтдилар. Сайрлари дастгоҳларида уловлари топтаган жойларда гуллаган боғлардаги алвонли лола қизғалдоқларни босиб ўтдилар. Улар кечалари ҳам юришда давом қилиб, яна кун бўйи йул юрнб, тағин кечага ўралдилар. Қачонки уларни чарчоқлик қамраб, отлиқларни улов-

Халил Султоннинг Пирмуҳаммадга қарши Султон
Ҳусайнни жўнатиши; унинг Халил Султон измидан
чиқиб, Амирларини қабз қилиб, мухолифат
билдириши баёни

Кейин Халил Султон бу гапларнинг нозик тафсилот-
лари билан қаноатланиб қолмасдан, асл мақсадга ўтиб
қўя қолди ва сафарбар турган қўшинига Пирмуҳаммад
истикболига отланишни амр қилди. Уларни (ўз) отаси
аммасининг ўғли Султон Ҳусайнга қўшиб, улар устига
чигатой амирларндан керакли бошу кўзни, бир қанча
орқа-таянч ва билакларни бириктирди. Шулар (жумла-
сидан Качук, Арғуншоҳ ва Оллоҳдод бор эди). Нати-
жада, улар қурол-яроғлари мукамал, ададлари бекаму
кўст ҳолда йўлга тушдилар. Бу (воқеа) 807-йилнинг зу-
л-қаъда ойининг ўртасида (май, 1405) бўлган эди. Улар
Жайхунни кечиб, Балхга томон ўтдилар ва шаҳар этак-
ларига чодирларини ўрнатиб¹¹⁵⁷ унинг теварак-атрофла-
рига ёйилиб кетдилар. Улар шу тарзда кайфиятлари
рафоҳатда, кўнгиллари фароғатда бўлиб, шод-хуррам
эканларида Султон Ҳусайн (ёлғондан) ўзини бетоблик-
ка солди. Сўнгра у амирларни чақириб, улар билан ўз
муродлари хусусида фикрлашиб, бир қарорга келмоқ
истади. У уларга хуфёна пистирма ўрнатиб, ўнгу чапга
яширин одамлар қўйган эди. Қачонки амирлар у ҳозир-
лаган жойларга тушиб, унинг домига кирганларида, у
улар устига ўз ўлжасига отилган шердек отилиб, улар
устларига ўз арслонларини йўллади. Улар гўё ҳалим
(таом)га ташланган оч кишилардек уларга ташлан-
дилар.

Шунда Султон Ҳусайн ёнида бирга бўлган ҳамроҳ-
ларига: «бошларини кесиб, уларни узил-кесил мағлуб
этиб, асир тушганларини маҳкам боғланг»¹¹⁵⁸, — деб ни-
до қилди.

Аввал зикр қилинганидек, Султон Ҳусайн енгил та-
биатли, шижоатли, ҳовлиқма, кам ақлли, савлатли ва
жавлонли бўлиб, (қиладиган) иши (ҳаракати) (сўзлай-
диган) сўзидан олдин юрарди. Натижада, ўша дамнинг
ўзидаёқ ушбу жамоадан биттасини, яъни Ҳожа Юсуф-
нинг қонни оқизилди¹¹⁵⁹. У Темур ҳаёт вақтида Самар-
қандда (Темур йўғида) ғойиблик ноиб бўлиб, машҳур
амр эди. У дарҳол ўлдирилиб, дор ул-охиратга қўчи-
рилди.

Кейин Султон Хусайн мустақил салтанат даъво қилиб, у ёқ бу ёқдан ҳалойиқни даъват этди. Натнжада, ўша бошлар даҳшатга тушиб, устиларига интиқому кулфат келгачилигини билдилар.

**Оллоҳдоднинг Султон Хусайнга (кўрсатган)
фириби ва макру хийла билан ўлимдан
қутулиши баёни**

Аmmo Оллоҳдод эҳтиёткор юрагини дадил тутиб, ўша ондаёқ йўқолаёзган ақлни йигиб олди. Натнжада, у ҳаммадан аввал Султон Хусайн (мададн)га нидо қилиб, уни ўз ншларида ҳақиқий сирдош ҳисоблаб, унга фасаҳатли ибора билан: «Сенга менинг (бир) насиҳатим бор,— деди ва уни хилватга олиб: Бу ҳаракатни мен сендан кутардим ва сен ният қилган ишни изҳор этишининг (орзиқиб) пойлардим. Қайёқдан Халил Султон танҳо ўзи мулкга эгалик қилади? Аксинча, Мавлоно Султониимизнинг ҳайбати кенгроқ ҳамда у (Халил Султон) билан (ўзга) подшоҳлар ўртасида бемалол восита бўлмаган. Агар менда шу хусусда заррача шуур бўлса эди, у вақтда мен бу ншларни ва масалаларни албатта (сенинг) кароматли амрларнинг тақозосига мувофиқ тартибга солар эдим. Дарҳақиқат, (Мавлононинг) карим хотирлари бу сўзимнинг сидқидиллигига гувоҳ бўладн; ахир мен азалдан сенинг қулингман. Худойдод асорати исканжасида бўлган ўз қул ва қўшинларингдан сўрагинчи, уларни унинг асирлик тўрларидан ким халос қилган экан? Унинг зарари зиромидан уларни ким қутқарган экан? Улар устида алангаланиб ёниб турган унинг ёмонлик чўғини ким ўчирган экан? Агар мен бўлмаганимда, албатта Худойдод уларни ҳалок этиб, болаларини етим қилар, уларнинг насаб орқали ва ўзлари касб этган мулкларига рушно соларди. Агар сен улардан сўрасанг, улар бу иш ҳақиқатини ҳикоя қилиб, (ўша) вазиятни сенга очиқ-ойдин изҳор этишади. Эҳтимол, улар келган вақтларида бу ҳақда сенга хабар етказишиб, бу билан қалбингни пора-пора қилишгандир».

У ўзининг турли-туман уйдирмалари суви билан Султон Хусайннинг ловуллаб ёнаётган такаббурлик оловию алангасини ўчиришда давом этар ва унинг калтафаҳмлик димоғларига ўзининг хийла-найранг анбарини мушк ва хушбўй (рийҳа) билан қўшиб тутар ҳамда фирибгарлик ёйидан унинг кам ақлли қалбига макр ўқларини

ҳосил қилгач, ишонч билан (энди) амирлардан ёмонлик келишини (ўзидан) кеткизди. У амирларни бандда тутган ҳолда Самарқандни кўзлаб орқасига қайтди ва ўзининг (бу) ҳаракатининг аста-секин эмаклаб, юқорилаб кетганини, энди уни ўзи билан курашишга ҳозирлик кўришини; мана ўзини Жайхунни кечиб (қиргоққа) чиққанини; тоғаси мулкидан у ҳам ўз ҳиссасининг талабгор (эканини) ва тахтдан ўз ўрнини олиш учун у билан рақобатга бел боғлаганини хабар қилиб, Халил Султонга элчи юборди.

Султон Ҳусайн мулоқоти учун Халил Султоннинг ўз қўшини тоифалари билан Самарқанддан чиқиши ва Султон Ҳусайннинг ўз муродидан ҳеч нарсага эришолмай қуруқ ўзи қайтиши¹¹⁶¹ баёни

Натижада, Халил Султон, Султон Ҳусайнга қарши тайёргарлик кўриб, тез фурсат нчида Самарқанддан унинг истиқболига чиқди. Кейин Султон Ҳусайн Оллоҳдоднинг ва у билан бирга «занжирларда кишанланган»¹¹⁶² шайтонларни ҳузурига келтириб, уларга ўз аҳдларини (қайтадан) такрорлатиб, аҳду паймон қайдларини мустаҳкамлади ва улардан ҳар бирини ўз ўрнига қўйиб, ижозат бериб, ундан ўз бандини ечди. Улардан ҳар бирига хилъат кийгизиб, ҳадя тақдим қилди ва унинг «ҳақиқати» ва «мажози» ҳарамига эҳтиром кўрсатди. Шунингдек, ўз инъомлари билан уларга мансуб (одам)ларга ҳам мурувват армуғон қилди ва улар билан бирга то Кеш шаҳрига етиб келгунча юрди.

Бу (иш)дан бир муддат олдин Оллоҳдод Халил Султонга хат юбориб, ушбу ташвишнинг воқеъ бўлишини, ўзлари устига Султон Ҳусайн ёмонликларидан қандай можаролар бўлиб, нима билан тугаганини хабар қилиб, унга:

Сенинг фолинг саодатли, ишинг мақтовлидир. Идрокли фикринг, ўткир азминг, метиндек юрагинг билан (ўрнингдан) қўзғол, чунки рақибинг (тайёр) ов бўлиб, узоқмас, яқин кунда тангри таоло сени (унинг устидан) зафарга муяссар кўради. «Фирибгарнинг фирибдан»¹¹⁶³ қўрқма, агар сен (олдин) ёш (бола) бўлсанг, энди йнгит бўлиб, одамлар қалбларидаги завқ-шавқлар сенинг муҳаббатинг насимлари билан ёшарди. Энди сен салтанат шайхи бўлиб, барча халқ сенинг муридингдир»—деганди.

Кейин Халил Султон (ана) ўша жойга (Кешга) етиб келди. Султон Ҳусайн эса қўшинини сафарбар этиб, ўз калтафаҳмлиги ва енгилтаклигини (яна) намойиш қилиб, Оллоҳдодни ўнг (қанот)га, рафиқларини чап (қанот)га қўйди. Қачонки икки лашкар рўпара бўлиб, қўшинлар бир-бирига яқинлашиб, уларга ҳақиқат ҳақ бўлиб, тор йўллар тўсилгач ва шеру қузғунлар бир-бирига ташлангач, улардан ҳар бири ўз жойидан шошилиб Оллоҳдод ва унинг тенгқўрлари Халил Султон аскарлари томон йўл олди¹¹⁶⁴. Шунда Султон Ҳусайн аскарлари саросимага тушиб, унинг иззат либоси шилиб олинди ва ўз гумонларидан (фақат) ноумидлик ва алданиш кийимига ўраниб, яланғоч ҳолда қолди. Кутилмаганда унинг устига (шундай) бир бало келдики, бу унга ўз ўлжасини унуттирди. Натижада, у қуруқ ўзи қайтиб, учраган саҳро тўсиқларидан ўтиб, ниҳоят Ҳирот соҳиби, тоғасининг ўғли Шоҳруҳ ҳузурига келди. Лекин унинг ҳузурида узоқ муддат туриш насиб бўлмади. Ёинки Шоҳруҳ унга заҳар ичириб ўлдирди, ёинки унинг ҳузурида у ўз ажали билан ўлди¹¹⁶⁵.

Бу Султон Ҳусайн билан охириги учрашув бўлиб, Халил Султон ўз пойтахтига дили хушнуд ҳолда қайтди.

**Пирмуҳаммад ният қилганидан воқеъ бўлган
гаму шодлик тамоми; қандай қилиб бу (ният)
уни заҳмату ғуссага олиб келиб, кейин уни
қулатгани**

Шунингдек, Пирмуҳаммад ҳам ўз хуружида қайсарлик қилиб, (мулк) талаби бўстони ва чаманзоридида минқиб ўтлашни давом эттирди.

Улар икковлари (Халил Султон ва Пирмуҳаммад) ўртасида муросила дарслари такрорланиб, гап-сўзлар чўзилгандан кейин, улар масалалари мунозала манзилларига тушиб, муқобала ва муқотала буржларига қўнишларига таҳрир топди.

Пирмуҳаммад девони ишларининг мутаваллийси, мулки ва салтанати қондаларининг асосчиси Пир Али Тоз деган шахс эди. У подшоҳлик эшиги ҳақиқатининг ҳомийси, мажозининг посбони бўлиб, Пирмуҳаммад мамлакати водийларининг маркази, донраси самосининг қутби, уммати уламоларининг муқтадоси, аскарларининг олдинги ва кейинги (қанот)ларининг қуввати эди. Кейин у Қандаҳор аскарларидан ҳар бир тоғи жўнатдики,

агар (улар) азим тоғга ҳамла қилсалар ҳам уни яксон қиларди. У қиличдан ҳам кесгир азм, найзадан ҳам ўт-кир жазм билан бу ўшқирган уммон, суронли сел ва тўхтовсиз қуяётган булутнинг раҳбари сифатида отланиб, ниҳоят Жайхунга етиб келдики, (гўё) улардан дарё оқими тўхтаб қолди. Кейин у (Пир Али Тоз) ушбу суронли денгизга, дарё гирдобига шўнғиб, тўлқинлар тўдаларни билан беллашишларини амр қилди. Шунда (гўё) тангри «икки денгизни бир-бирига аралаштириб ташлади, биттаси ичиш мумкин бўлган ширин, мазали сувли, иккинчиси (эса) ғоятда аччиқ, шўр сувлидир»¹¹⁶⁶. Кейин улар Бани Исроил (қизил) денгиздан ўтганидек, ўз кемалари билан дарё томоғини кесиб ўтдилар.

Ушбу улкан тоққа ўхшаган аскар (тўдаларни) билан у то Нахшаб атрофига лангар ташлагунча юрди.

Халил Султон аскарларининг Қандаҳор қўшинларини «содиқ ният» билан учратиб, уларни энг даҳшатли балога гирифтор қилиб мағлубиятга учратиши баёни

Халил Султон бундан олдин ўз ишини ҳамишагидай (қилиб) саранжомлаган ва ўзини эзгулик инъом-эҳсон ҳушбўйликларини (эл устига) пуркаган ва тўхтовсиз келадиган тўловлар дарахтлари ва киримлар меваларидан Қандаҳор шайтонларининг мулоқотида ҳозирланишга етадиган миқдорда йиғиб олсин деб, подшоҳларни ўз ҳузурига чақиртириб, қатъиятини оширган эди. Натижада, унинг даъватига хосу авом, қўшинлар девларидан «ҳар бир қурувчи ва гаввос»¹¹⁶⁷ «лаббай» деб жавоб берди. Шунда ёрдамчилар аъёнларидан ҳар бир итбаткору ушбу бўстон инъом-эҳсон мевасини терган ҳар бир инсу жон жам бўлди. Ҳар томондан ушбу денгизга аскар тўдаларининг мавжлари келди. Улар Чигатой ва Жато бошлари, Туркистон ерларидан ҳар бир кибри ва мағрур фиръавн сифатлик Форс, Ироқ ва Рустамдор суворийлари, Хуросон, Ҳинд ва тотор Жони қурбонийлари ва ҳар хил ишлар тағликларига қарши Темур тайёрлаб, ундан на сафару, на хадарда бир қадам ҳам аримайдиган ҳар қандай хайрли ва ёмон ишга ҳозир турган (киши)лар эдилар. Шеър:

Даҳшатли уруш тегирмонг айланиб тургандаги
отлиқларки, улар ўлимдан қўрқмайдилар.

Натижада, уларга фатҳлар кашфлари қайтадан очилиб, унга (Халил Султонга) кулфат келганда ҳар бир дусту насиҳатгуй «мени танлаб ол», деди.

Халил Султон улар устига ўзининг чексиз совутларини кийгизди ва улар орзулари қоматларига ўз ниъоми хилъатларидан икки баробар кўп улашдики, бамисоли ер уларга ўз хазиналарини очиб, (ўз) кон ва маъданларидан зоҳиру яширин бойликларини улар устига тўқди. Натижада, улардан ҳар бир пиёдаю суворий ўша нафисликлардан ўзи хўш кўрган зийнатларга безаниб, жилваланиб, ўз ҳусндор сурати билан пардада турган гўзал келинчакларга илтифотсизлик қиларди. Юрганларида улар нафасларидан ғалаба насими анқиган, зафар жилолари улар байроқлари нурларидан яшнаган (Қуръон) Фотиҳа сураси нажоҳ ва ғалабалар эшикларини юзларига очган бўлиб, шу бош (лиқ) улар билан сайрга давом этиб, Қарши этагига келиб тўхтамагунча юраверди. У (Қарши) зикр қилиб ўтилган шаҳар бўлиб, ушбу тангри ёр бўлган аскарлар (шу жойда) қарор топдилар. Бу (воқеа) 808 йил рамазон ойининг бошида, (20 февраль 1406) якшанба кунда (бўлган) эди. Кейин бу икки денгизнинг ҳар бири тун оғушига кирди. Улардан ҳар қайсиси ўз этагини шимарган, (ўз) селини парчаланиб тарқалнишдан тийиб, одамларию отларини ғайрилардан қўриқлаб, бениҳоя синчковлик билан кузатувида бўлиб, тонг отгунча тунни (ухламай) ўтказди. дедим:

Кўжимтир (мағзава) пардасидан сув мавжи кўрингандек, кеча қоронғилигида зие нури кўрингунча улар тонгни оттирди.

Қачонки фажр кумушсимон шамширини яланғочлаб, тилло (ранг) қалқонини кўрсатиб, борлиқ лавҳаси устига кеча қораловчиси ўз нақши тутуни (буғи)дан ёғдирганини суртгач, ўша тоғлардан ҳар бири тўқнашувга тайёrlаниб, ушбу қабилалар қалбида ҳамият олови қизишиб, алангалана бошлади. Шунда улардан ҳар қайсиси ўз аскарини ўнгу чапга, орқаю олдинга (тартиблаб) сафга тортди. Сўнгра улар бир-бирларига яқинлашиб, бир-бирларига лақаб қўйдилар, (бир-бирларига) ёрдам бериб, ғамхўрлик қилдилар, бир-бирларига суяндилар, бир-бирларига қўшиқ айтдилар, бир-бирларига рўпара бўлиб, талпиндилар; чангу тўзон зулмати найзалар учларига кўтарилиб, улар пешни намози вақтида тунги юлдузларни кўрдилар. Шу жанг губорн ичида ҳар

бир сойдан сел булоқлари оқди. Кейин унинг ярида «Кандаҳор тоғи йиқилди» (деган ибора устидан) ғубор кетди¹¹⁶⁸ ва у киборларнинг бахти (орзуси) пучга чиқди, улар устига мағлубият ғубори ёғилиб, енгилиш хабари сайр қилди.

Халил Султоннинг шуҳрати ҳар тарафга тарқалиб, уфқларга унинг ғалабаси (хабари) ёйилди. Пирмуҳаммад эса бошида заволлик денгизи чайқалган, қалбида ҳалокат олови учқун олган ҳолда орқасини ўгириб (шундай) қочдики, гўё унинг қалбида гадо ва ғор (даракти)нинг чуғи чуқур ўрнашиб, жигарида «марх» ва «ифор»¹¹⁶⁹ нинг алангали олови жўш урди.

Пирмуҳаммаднинг одамлари ер тишлаб, ботирлари янчилди, унинг қимматбаҳо бойликлари таланди, ҳолаҳволи ўзгариб, ҳарамия қуллари асирга олинди; (унинг) мерос олгану ўзи касиб этган мол-дунёлари шилинди. Ўзи эса қочиб этакларига ёпишиб олиб, ўзининг эсон-омон қайтишини ярим ғанимат билди, гўё айтилгандек:

Эсон-омон қайтишинг ярим ғанимат,¹¹⁷⁰
(чунки) барча ўлжа соғлом тандадир

Халил Султон (орқага) қайтди,— ундан (бутун) борлигу макон нурланиб, равшан бўлган, давлатининг донғи кетиб, савлати ҳар томонга тарқалган эди. У (барча) мулклар эгаси тангрига шукрона қилиб, Жигдолик¹¹⁷¹ деб аталадиган бир жойда рамазон рўзасини тамомига етказди.

Ироқ аскарининг Халил Султонга қарши
чиқиши ва хуружда жидду жаҳд кўрсатиб, ўз
ватанларига йўл олиши баёни

Кейин шаввол (ойи)нинг бошлари (22 март. 1406) душанба кечаси ироқликлардан бошлиқлару ботирлар ўз хотин-халажлари ва тобелари, болалари ва гуруҳлари билан (Самарқанддан) чиқдилар¹¹⁷².

Бошчилари Ҳожи Пошша деб аталадиган киши бўлиб, улар унинг амри остида у қандай хоқласа, шундай юрардилар. Улар (ироқликлар) савлатли ва жавлон урадиган (одамлар) бўлиб, Султон Аҳмад Бағдодийнинг пушти камаридан бўлган ўғли Султон Алоуддавла уларга ҳамроҳ эди. У Темур асоратига тушган бўлиб¹¹⁷³, Темур уни ўз офатия қулфати ҳибсига солганди. Сўнгра

Халил Султон уни озод этиб, ўз ҳузурида мартабаю маконга эга қилганди. Қачонки одамлар (рамазон) ҳайити ишлари билан машгул бўлиб турганларида ушбу ботирлар (Халил Султонга итоатдан) қўлларини тортдилар: афтидан, улар ораларида олдиндан бу хусусда иттифоқ воқеъ бўлган. Натижада, улар тун қаноти остида чиқиб, Ироқ келинчаклари томон этакларини шимариб, Мовароуннаҳрнинг (пардали) хотинларини талоқ қилдилар ва улардан бутунлай юз ўгирдилар. Чунки улар Ироқ пойтахти ўз асосчисининг (бажони-дил) қабул қилганини ва унинг салтанати анҳорлари сувлари ўз оқими йўлларига (аввалгидек) қайтганини эшитгандилар¹¹⁷⁴. Бирон кимса уларнинг олдини ҳам тўсмади, орқасидан ҳам бормади ҳамда юришдан¹¹⁷⁵ уларнинг оёқларию қўлларини боғлашга қудрати ҳам етмади. Улар Жайхунни кечиб ўтиб, Хуросонга етиб келдилар. Йўл-йўлакай улар товушини эшитган ҳар кимса уларга акс садо берди (қўшилди). Сўнгра эса ўрталарида иттифоқ йўқлигидан уларнинг низомлари тарқалиб, натижада улар Ироқларига етмасданоқ турли томонларга бўлиниб, тўзиб кетдилар¹¹⁷⁶. Эрон қаёқдаю Турон қаёқда? Қани Дажлаю қани Жайхун? Халил Султон Жигдоликда (рамазон) ҳайитини нишонлаб, ўз Ватани (Самарқанд)га қайтишга ишорат қилди.

Мағлубиятидан сўнг ўз Қандахорига етгандан кейин Пирмуҳаммад қилган ишлари баёни

Пирмуҳаммад Қандахорга етиб, ўз тахтида қарор топгач, унинг ишлари саронжомланиб, қасрлари атрофида лочинлари учгач, ҳамда аскарлари сайёраларидан ўз навбати билан тўлин ойлари айлангач, унинг ҳароратли ва жазирама олови алангаланиб, уққунларию чўғлари ҳар тарафга сочилади. Натижада, уйқуси қочиб, оромини бўзилди, қалби ғам-ғусса таассуфи билан куйиб-ёниб, пора-пора бўлди, ғазабидан териси йиртилиб, парчаланди.

Пирмуҳаммад ҳамоқатли ва лаёқатсиз (киши) эди. Сўнгра у (ўз) фармонлари қанотларини (ўз) иқлимлари аҳллари томон учирди ва ҳар бир содиқ дўсти ва тўғри суҳбатдошини Халил (Султон)га қарши қўзғати. Ўзининг қалби жароҳати учун ҳар бир таъна ва зарба (дан) жароҳатлангандан ва ҳар бир қалби яралангану соғломидан (уларни табиб билиб) даво изладн. Шунда

улар унинг даъватига итоат билан «лаббай» деб, нидосига тинглаш ва бўйсуниб билан жавоб бердилар. Кейин водийлар ва тоғлар отлару одамлар билан оқди. Пирмуҳаммад Халил Султонга элчи билан қуйидаги мазмунда хат юбориб:

— «Бизнинг аввалги туқнашувимиз беҳосдан бўлиб, у тугаб ўтиб кетди, гўё у бир учқун эдики, учириб енгил фаҳмланди-ю, лекин у алангаланиб (ловуллаб) кетди. Агар мен ўзим юз ўгирган (нарсам)га истиқбол қилсам, ҳақир ҳисобланган нарсамдан ҳазар қилиб, арзимас деб билган (нарсам)ни катта билсам, унда мен албатта ғолиб чиқиб, мағлуб бўлмасдим ва муроду мақсадимга сўзсиз эришиб, қоқилмасдим. Лекин мен азму жазимнинг бўшатиб, оқибатда осойишталикдан маҳрум бўлдим; сенинг ишингга бармоқ учиди қараб, натижада нодоматдан қўлимни тишладим. Шу билан бирга, қўшиннинг салобати, белинг ва билагинг қуввати, ёйларинг асиллиги, омадинг келганлиги, ғазабинг ўткирлиги, идрокнинг найзадеклиги, қиличнинг тезлиги, тигининг шиддатлилиги (булар ҳаммаси)— қачонки ироқликлар бошларини сен билан бўлиб, ўрталарингда иттифоқ мавжудлигидан эди. Бироқ энди (эса) улардан сенга нифоқ тушди, нониттифоқчилик ҳосил бўлиб, ўрталарингда йироқлигу тарқоқлик зоҳир бўлди. Шу туфайли сенинг жигаринг пора-пора бўлиб, фикринг ва қўшинингга халаллик етди. Мана (энди) мен бошқача жидду жаҳд, ўткир тиг ва қилич билан сенинг устинга келдим. Энди мулоқотга тайёрлик кўриб, бу дунёдан кетишингни муқаррар бил! Чунки, уруш, ўзинг билганингдек, бу галма-гал келадиган бир омаддир. Кеча сени биздан ғолиб қилган бўлса, эртага бизни сендан ғолиб қилади»,— деб ёзди.

**Пирмуҳаммаднинг Халил Султон билан туқнашувга
иккинчи марта отланиши; (шунда) тўхтовсиз
ҳужумдан унга нима бўлгани ва биринчи
галдагидек орқасини ўгириб қочиши баёни**

Кейин Пирмуҳаммад ўша қўшин ва ёрдамчилар билан йўлга чиқиб, Жайхунни кечиб ўтди ва Ҳисори Шодмон деб аталадиган жойга етиб келди. Шунда Халил Султон унга қарши отландики, у билан пиёда ва суворийлар, аскар чигирткалари, битлари ва қурбақаларидан қондан туфон бўлиб оқадиган (беҳисоб) даражада

бор эди. У ана шу (қўшин) тоғлари ва денгизлари билан қўзғалиб, улар ичида гўё бош мисоли бўлиб, тунда ҳам юриб, ниҳоят Қандахор қўшинларига етиб келди. Аввал зикр қилинганидек, Қандахор аскарлари ичакларининг пиликлари Халил олови хавфидан учқун олиб, алаига чиқарган эди. Натижада, улар илон чаққан кишилардек бўлдилар, чунончи илон чаққан киши (ётган) арқондан қўрқади. Шу сабабли карнай чалиниши ва ногора урилишидан олдин «улар гуруҳларидан тўда-тўда (ажралиб) қочишга бошлади»¹¹⁷⁷ ва бир-бирларига: «Қиёмат қойим бўлди, Аллоҳдан бошқа уни даф қилувчи йўқ»¹¹⁷⁸ — деб нидо қилдилар.

Пирмуҳаммад (жой бўшатиш хилъатини кийиб, бу билан (ҳам) тоқат қилиб турмади ва суғурилиш қалъасига киришга мойил бўлди. У дарвозаларга посбон қўйиб, деворларни мустаҳкамлади ва Ҳисори Шодмонда ҳисорга тайёрланди. Унинг чор атрофини жароҳатлантирувчи, синдирувчи аскарлар ўраб олди. Унинг атрофида Яфис¹¹⁷⁹ болаларидан ҳар бир (қомати) баланди ва ҳимоя қилувчиси¹¹⁸⁰ уни доира қилиб айлантириб олди. Улардан ҳар бир таъна ва зарба берувчию ўқ отувчи бу муҳосарада жиддият кўрсатади. Шунда Пирмуҳаммад бу борада ўзи кўзда тутган ва ишонган (умид)идан надомат чекиб, бошда Хожа Абдулаввал айтанини эслади.

Лекин у қазо ва қадарни рўкач қилиб, ўзини маъзур топди. Натижада, қазо уни шундай бир жавоб ўқи билан отиб, унинг ҳақиқага яхши ва тўғри иш қилиб, деди:

Фикри ожиз ўз фурсатини йўқотгувчидир,
Ҳатто уни қўлдан чиқаргач тақдирини қойийди.

Уни бутун фикрию фоли тескари натижа бериб, ҳар бир иши ва ҳолати унга қарши ўзгарди. Ихтиёрида бўлган молу мулк ундан юз ўгириб кетди; ҳар қандай ҳимоячи ва савлатлига қарши жанг учун шиддатли ўт очадиган ҳар бир ҳақиқий шер ундан узоқлашди. Тадбирининг ёмонлигидан ундан ҳар бир яқин кишиси — чунончи, унга ҳар бир сароб ва жилвадор ёлгон ваъдаларни берганлиги сабабли — ундан юз ўгирди. Тадбири дарзлари унинг тафкири дастгоҳига биноан шабнам ва эт парчаси каби тилка-пора бўлиб йиртилиб кетди. Натижада, Пирмуҳаммадга худодан бошқа мадад берувчи бирон кимса қолмади.

(зоҳир) бўлди. Кейин улар Халил Султонни қолдириб, (орқаларига) қайтдилар, унга чап бериб¹¹⁹⁰ қочиб, чўлу бнѐбонда тўзиб кетдиларки, (Халил) Султон бу ҳаромиларни қаердан ҳам тутсин? Кейин Халил Султон уларни излаш жиловини тортди ва соғ-саломат ўз диѐрига равона бўлиб, орқасига қайтди¹¹⁹¹.

**Шайх Нуруддиннинг Худойдоддан ажраллиши
ва ўша ерларни тақсимлаб олишлари баѐни**

Худойдод ва Шайх Нуруддин ўртасидаги меҳр-муҳаббат гўѐ лойдан ясалган кўзадек¹¹⁹², улар ўртасидаги садоқат негизи эса вужуди «асоси қоя лабига қурилган бино каби емирилган»¹¹⁹³ лигидан (ўрталарида) ихтилоф чиқиб, келиша олмадилар. Ҳар бири жудолик дарзини ўзи томон тортиб, улар олди-сотдиларида нифоқ буюмлари чаққон савдо бўлди. (Бу борада) «ким афсунгар эканлигини (улардан) ҳеч бири билмади ва бу, фироқлик деб гумон қилди»¹¹⁹⁴. Натижада, Шайх Нуруддин Сигноқга томон қайтиб, ўша теварак-атрофларга эгалик қилди.

**Шайх Нуруддиннинг узр сўрашга тутиниши ва
Халил Султон ҳузурида юз берган ишлардан
ўзини оқлаши баѐни**

Кейин Шайх Нуруддин Халил Султонга хат-хабар юбориб, ўзи (томон)дан содир бўлган исѐн учун узр сўради ва у келтирган ѐмонликни яхшилик билан қарши олишини, ҳамишагидек унга ўз инѐом-ѐҳсони мурувватларини қайтаришини сўради. Шунда Халил Султон унинг тилагига рози бўлиб, унинг жисми қабоҳатига унутиш этагини ѐпди ҳамда бобоси (Темур)нинг хотини Туманни унга юборди.

Бўлим. Токи Халил Султон тузоққа тушиб, Самарқанд мулки холис Шохруҳиники бўлиб қолмагунча Шайх Нуруддин иноқликда давом этиб, тарқоқлик уйини яксонлаб, дўстлик ҳалқасини бўйнига солиб туришда давом этди. Шунда Шох Малик зоҳиран сулҳ, ботинан нифоқни ўйлаган ҳолда Шайх Нуруддинга томон равона бўлди. Икковлари аҳду паймонни маҳкамлаб, ўрталарида иттифоқ воқеъ бўлгач, ҳамда салом-алик қилиниб,

апоқ-чапоқ бўлишгач, отлиқлар бир-бирлари билан кўришиб, улар бир-бирларига завқу шавқларини очиши учун Шоҳ Малик макр билан Шайх Нуруддинни Сирноқ қалъасидан (пастга) тушишини сўради. Шоҳ Малик жамоаси (ичи)да Арғудоқ деб аталадиган бир киши бор эди. Кейин Шоҳ Малик ўз жамоаси билан (қалъага) яқин келгач, Шайх Нуруддин ундан пастга тушди. Шоҳ Малик ёлғиз ўзи ҳеч бир одамсизу қуролисиз (унга) бориб, ушбу мағрур киши билан қучоқлашиб кўришди ва унинг ғойиблигида ўз бошига қандай шодлигу гамликлар келганлигини хабар берди. Кейин Шоҳ Малик унга ўз аҳду паймони (қайтадан) таъкидлади ва ҳар қайсилари бир-бирларига бундан кейин нима қилишини маслаҳат қилди. Кейин Шоҳ Малик у билан хайрлашиб, қайтиб бориб, ўз жамоасига қўшилиб турди. Унинг жамоасидаги ҳар бир киши якка-якка ҳолда Шайх Нуруддин билан кўришиб, унинг қўлини ўпишга шошилди¹¹⁹⁵. Ниҳоят, навбат Арғудоққа келиб, у ўзи ўнлаган фириб ва нифоқ билан (у томонга) юзланди. У шижоатда шердек, қувват ва жуссада филдек эди. У Шайх Нуруддиннинг ёнига келиб, қўлини ўпди, сўнгра уни эгилтириб, бағрига тортди ва маҳкам қучоқлаб олди. Кейин уни эгаридан йиқитиб, (унинг) буржидан юлдузини туширди ҳамда бошини кесиб, бу билан Шайх Нуруддин одамларини қайғуга солди¹¹⁹⁶. Қачонки Шохруҳ бу хабарни эшитгач, зор-зор йиғлади ва додвой солди, Шоҳ Маликни лаънатлаб, уни койиди. Арғудоқни эса урдириб, уни (элга) сазойи қилди.

Лекин бу иккиси (Шоҳ Малик ва Арғудоқ) кесиб ташлаган (нарсани) «улаш» унга мумкин бўлмай, улар қўпориб ташлаган (кўчат)ни ўрнатилганинг иложи бўлмади, гўё (ушбу) айтилганидек: «Ўлим парчалаб ташлаган нарсани йиғувчи йўқ».

Шохруҳ анча муддат улар (иккаласи)га назар солмай юргандан кейин рози бўлди. Худойдод эса кибрлик ва фасод ўртасида шерик бўлиб, инодлик этакларига ёпишини давом эттирди. Замон уни ҳалок этиб, яксонламагунча, у сулҳга жиловини топширмади. (Тақдир) уни қай тарзда ўлдириб, хайрли иш қилганини кейинроқ энкр қиламиз.

солдилар. Бинолар қурилиши жараёнида Оллоҳдод ва Мизроб ўзаро хат-хабар ёзишиб бир-бирлари билан сидқидил бўлдилар, ҳурмат ва эҳтиром (воситалари) билан боғланиб, совға-салом алмашдилар.

Эрон¹²⁰² иқлимларида содир бўлган ҳодиса вг
ушбу тўфоннинг келишида оққан
қон селларига бир

И ш о р а

Кейин Султон Аҳмад ва Қора Юсуф Ироққа қайтиб¹²⁰³ мулк сиёсатида улар (икковлари) ўртасида иттифоқ воқеъ бўлди. Султон Аҳмад Бағдодда қарор топиб, Қора Юсуф эса чигатойликлар эгаллаган (ер)ларни улардан холис қилиб олиш учун ўжарлик билан улар устига ташланди. Шунда фатҳ унинг байроқларига «ёрдам тангридан»¹²⁰⁴ оятларини намоён қилди. Улар (аскар) тоифаларини яксон қилиб, Амираншоҳни қатлга етказгандан кейин Қора Юсуф Озарбайжон ерларини холис (ўзиники) қилди¹²⁰⁵. Бу воқеалар тафсилотида сўз жилловини чўзишлик бизни истаган асл мақсудимиздан хориж тутаднки, «ниҳоят, улар икковлари ўртасида низо воқеъ бўлиб, Озарбайжон ва Ироқ мушкул аҳволда қолди. Сўнгра Қора Юсуф Бистом¹²⁰⁶ ишораси билан Султон Аҳмадни ўлдирди¹²⁰⁷. Бу (воқеа) пайғамбар алайҳиссалом ҳижратидан 813 йннинг миёнларида (1410—1411) бўлди»¹²⁰⁸. Аммо Ажам Ироқи эса ғоятда мустаҳкам қўрғон (мисоли) эди. Кейин унинг мутаваллиси Пир Умар¹²⁰⁹ мустақил подшоҳлик даъво қилиб чиққач, унга қарши Исфадиёр¹²¹⁰ деб аталадиган (ўз) қариндоши қўзғолди. Натижада, Пир Умар билан жанг қилиб, уни мағлубиятга учратди ҳамда (уни) тутиб олиб, парча-парча қилди ва мулк даъвосида мустақил бўлди. Сўнгра унга қарши Ҳирот соҳиби Шохруҳ отланиб, уни қўлга олди ва яксон қилди; бу билан унинг ақлю авлодларига қайғу алам солиб, (унинг) ерларини холис ўзиники қилиб олди. Натижада, жами Ажам ерлари холис Шохруҳнинг (ўзи)ники бўлиб, унинг хазинасига (Ажам) мол-дунёси, туяси ва ҳосиллари ҳеч бир азоб уқубатсиз ёки уларни қўлга киритишда ҳеч бир чарчоқ ва қулфат сезмасдан оқиб кела бошлади. Унинг мулки бениҳоя кенг бўлишига қарамасдан, бирон кимса ёмонлик билан унга йўл топа олмади. Унинг қўшничи-

лиги яхши бўлиб, (зарарли) ҳаракати кам эди. Отаси Ажам подшоҳларини қатлга етказиши билан ундан ҳар қандай¹²¹¹ ёмонлик моддаларини кесиб, уруғини қурирган эди. Натижада, Шохруҳ баландпарвоз (даҳшатли) шерлар орасида ўз маконида (ўз ўрнида) барқарор бўлди ва ўз ғанимларини мавжуд дўстлари ёрдамида тор-мор қилиб, ўрнашиб олди. Натижада, давлатининг ерлари барқарорлик набототлари билан тебраниб, ривож топди. Гўё бахт-саодат кўзлари уни кузатар ва мулк келинчаклари муножот билан ушбу шеърни нашида этиб, хитоб қилардилар:

Юрагингни биздан ўзгадан пок тутиб, биз билан бўл,
Бизнинг даргоҳимиз ҳар бир (юраги) пок учун макондир.
Сабр висолимиз хазинасига етиш учун бир тилсим бўлиб,
Бу тилсимга қўл урган киши унинг хазинасига етишадир.

Одамларнинг қуршовдан чиқиши ва ўз
ватанларини қўмсаб Мовароуннаҳрдан жунаши
баёни

Шу ҳолатлар асносида (баъзи) одамлар Самарқанддан тарқалиш ва тўзишга юз қўйиб, ҳар бир ғариб ўз Ватанини қўмсади, ўз кулбаси ва оиласини қидириб, баъзилар ижозат билан паноҳ тилаб, баъзилар қочиб, ҳуфёна ҳолда (кетиш) ҳаракатига тушдилар. Шом аҳли ичидан (Самарқанддан) кетишни истаб, ижозат сўраганларнинг дастлабгиси шаҳид вазирнинг ўғли Шихобуддин Аҳмад бўлди. Кейин араблару ажамлар тоифалари тўда-тўда бўлиниб, шарқу гарб тарафларга тўзиб кетдилар. Самарқандда қаҳатчилик ва нарху наво қимматчилиги воқеъ бўлиб, одамлар ўртасида тилло ва кумушдан қадрсиз нарса бўлмади. Сўнгра, шундан кейин фаровонлик ҳосил бўлиб, одамларда тўқчилик ва орзу ҳаваслар намоён бўлди. Замон яхши, омонлик даврон сурди, нафрат кўтарилиб, давр соф бўлди. Мисра: «Тун қанчалик соф бўлса, кудурат шунчалик зоҳирдир».

Бевафо замон қандай вайроналик ва
алоқат келтириб, Халил (Султон)ни оловга
улоқтириши баёни

Халил Султон Амир Сайфуддиннинг хотини Шодмулкка уйланган эди¹²¹². У (хотин)нинг ишқи Халилни (батамом) эгаллаб олган бўлиб, гўё у шу ишқда асир-

дек эди. Халил ўзининг бутун вужуди қанотлари билан унга талпиниб, назари-эътибори ёлғиз унга қараган эди. Унинг муҳаббати кундан-кунга зиёда бўлиб, қиссаси Қайс (Мажнун) ва Лайли, Ширин ва Фарҳод¹²¹³ ҳикоясини унуттирган эди. У гўё шу шеърда айтилгандек бўлди:

У менинг қучоғимда, барибир нафс унга шовқланур,
Қучоқлашишдан кейин пасаярминди?
Севгим кетсин деб унинг оғзидан ўпаман,
Аммо унга бўлган севги яна кучаяди.
Гўё қалбим икки руҳнинг бирга бўлганини,
Қўришга тўғри йўл топа олмайди.

Бу (аҳвол) унинг муҳаббати Халил Султон қалбини бутунлай қамраб олиб, ақлини мафтун қилгунча давом этди. Унинг аъзойи-баданини боғлаб, юрагига ўт туширди. Улар гўё кенг бир кўйлак тикиб, (уни) икковлар киярдилар ва бирлашардилар. Натижада, Халил Султон хотин тили билан сўзлаб, хотини эса Халил Султон тили билан сўзлай бошлади. Улар (икковлари) нашида этишиб, ўз ҳолларига ишора қила бошладилар:

Ошиқ менинг ўзим, маъшуқ ҳам менинг ўзимман,
Бизлар иккимиз бир танда жойлашган икки руҳмиз.
Балки масала аксинча эди. Мен дедим:
То у руҳни рабби икки танда яратгандан бери,
Бу иккови пуфланган бир руҳ билан тирик эди.

Натижада, Шодмулкнинг раъйсиз Халил Султондан бирон фармон содир бўлмай, подшоҳлик сиёсати унинг закоси нури¹²¹⁴ ёруғлик кўрмай қолди. Шундай қилиб, Халил Султон унга ўз жиловини топшириб, муродига ўз муродини тобеъ қилди. Бу (нарс)а ғоятда кам ақллилик ва девоналикдандир. Қандай қилиб ўз (подшоҳлик) жиловини хотинига тутқазган подшоҳнинг омади юришсин?

Унинг (Шодмулкнинг) илгаридан бир хизматкори бўлиб, у на ҳурлар авлодларидану, на карим кишилар (тонфаси)дан бўлмай, балки фуқаронинг қуйи табақасидан бўлиб, олдинлари бўз ва каноп (кийимлик) сотар эди. У Бобо Тармиш деб аталиб, унинг кўзи шилпиқ, юзи сепкилли, сурати қабоҳатли, хулқи атвори ёқимсиз эди. У Шодмулк заруратларини адо этиб, Халил Султон унинг висолига етишмасдан олдин ҳам унинг ҳузурига кириб турар эди. Қачонки махдумаси етишган (бу) мар-

табасига етишиб, ундан бўлак кимсага насиб бўлмаган бу даража унга насиб этгач, унинг хизматкорларининг ҳам мавқеи ошиб, малайларининг ҳам ҳишматни зиёда бўлди. Бобо Тармиш Шодмулк наздида ўз ҳурматининг ортиқлигидан истифода қилди. Зеро, махдуми каромати ҳисобига хизматкорига иззат-икром ҳосил бўлур. Натижада, Бобо Тармиш Шодмулк жамоасига пешволик қилиб, улар устидан (истаганича) сиёсат юргиза бошлади. У Шодмулкнинг мужоласасида «булар шундай қавмларким, улар ўз суҳбатдошига шақоват кўрсатмайди», дейдиган хилъат (мисраси)ни кийиб ясаниб олди. Сунгра, унинг иши ривож топиб, Шодмулкнинг барча юмушлари гарданида бўлиб қолди. Кейинроқ у ўз қадамиини мулк асбоблари ва ундан бошқа масалалар хусусида хитоб юритишга ҳам босди. Кейин, аста-секин ўсиб, девон муҳокамаларини ечиш ҳамда салтанат масалалари ижросига ҳам аралashiш даражасигача кўтарилди. Кейин у янада кўтарилиб, (волий) тайин этиш ва азл қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, бу масала ҳазилсиз¹²¹⁵, жиддий тус олиб, ана шунда ниҳоясига егди. Натижада, Бобо Тармиш мамлакат бош вазири (дастури) бўлиб, махдумасининг қудрати туфайли шавкатининг кескинлигидан бирон киши унинг сўзини рад этишга қодир бўлмади. У ўз ихтиёр қилганича қўлинию тилини чўзди. Ҳар бир кимса у буюриб, кўрсатган ишорага амал қилди. У Оллоҳдод билан Арғуншоҳга (кўп) ноҳақликлар кўрсатиб, улар ечган (наrsa)ни тугиб, (улар) туккан (наrsa)ни еча бошлади. Адабсизликда шу даражага бориб етдики, ҳатто улар ҳузурида оёғини узатиб ўтирар ва уларга заррача ҳам ҳурмат вожибини кўрсатмас эди. Кейин Бобо Тармиш ўзининг машваратисиз биронта ҳам масаланинг ҳал бўлишини ман қилди; агар у ғойиб бўлса, унинг келишини кутсинлар ёки унинг ҳузурига борсинлар (деди). У юзага чиқиб, эришган мартабасига эришгунча орадан уч йил чамаси муддат ўтди.¹²¹⁶ Чигатой шайтонлари ва (улар) жинлари унинг дастидан «хўрловчи азобда»¹²¹⁷ қолдилар. Бобо Тармиш даражасининг бу ўсишидан Оллоҳдод ва Арғуншоҳда беҳад заҳмату бениҳоя танглик ҳосил бўлди. Улар таҳқирлик ва нитиқомнинг аччиқ аламларини татиб, дардлари (шундай) кучайдики, унинг муолажасидан ожиз бўлдилар, ҳамда шу тарздаги ҳаётдан кўра дунёдан ўтиб, завол топишни лаззатли билдилар.

**Оллоҳдод Худойдодга ёзган мактубида
нимани ўйлаб, ниманинг тадбирини кўргани
баёни**

Кейин Оллоҳдод (бу ҳақда) ўз фикрини ишлатди — лекин асосидан хато қилиб, чуқурга тушди; (гўё) у бир қозон (ош) пиширдик, у ўзининг устига ағдарилди ва ипак қурти сингари ўз қўли билан (ўз) ўлимига тўр тўқиди. Мен дедим:

Агар замон ақлли (киши)га акслик қилса,
Унинг раъйига ёмонни яхши қилиб кўрсатади.
У истамаган ҳар бир ишни унга марғуб кўрсатиб,
Одамлар маъқул билган (нарс)ани яроқсиз санайди.

Сўнгра улар (икковлари) дарду аламларига таскин излаб, Худойдодга хат ёзишдан бўлак чора топмадилар. Улар (Оллоҳдод ва Арғуншоҳ) бу масала суратини очиқ-ойдин кўрсатиб, бу (ярамас) ишни аниқ ва равон тарзда унга хабар қилдилар ва чексиз орзу умидлар билан хотирини жам қилган ҳолда унга ўз аскарлари билан Самарқандга қараб юришни маслаҳат бердилар. Худойдод ўша заҳотиёқ қўзғолиб, ўз қўшинию жамоаси билан отланди ва чигиртка боласидек ўрмалаб юриб, Уратепа деб аталадиган жойга етиб келди. Халил Султон бу хабардан воқиф бўлгач ўз аскарларию ёрдамчиларига чопар юборди ва Худойдоднинг безбетлигидан таажжубга тушиб, унинг орсизлигидан (худодан) паноҳ тилади. Сўнгра Худойдод мулоқоти учун у Оллоҳдод ва Арғуншоҳни кўп сонли¹²¹³ қўшин билан жўнатди. Улар Худойдодга яқинлашдилар ва (унга) рўпара бўлдилар-у, лекин у билан муқотала қилмадилар. Кейин Оллоҳдод ва Арғуншоҳ, Халил Султонга хат-хабар юбориб, ундан мадад сўраб, дедилар: «Бу одам (Худойдод) қайсарлик, беадаблик ва телбаликда ҳаддидан ошган. У ўз қароргоҳидан (андак ҳам) қўзғалиш тугул, бизнинг ҳайбатимиз шамоли унинг димоғига ҳам доҳил қила олмайди».

Натижада, Халил Султон бошқа аскарлар юбориб, уларга мадад берди ва (энди) қандай хабар бўлишини сабрсизлик билан кута бошлади. Кейин улар яна хабар юбориб, Худойдодни ўзларига азият бериб, фасодни ошираётганини, ўз ғалвасида Самуд ва Од (қабилалари) билан рақобат қилаётганини билдириб:

— «Бизга ўзинг келиб ёрдам бер, ўзингнинг зийдак-

лигинг ва шууринг билан (тезда) етиб кел. Чунки сенинг ҳайбатинг қувватлироқ, қиёфанг кучлироқ. Худойдод, дилида катта бир шумликни бекитиб, ичида қораликни яшириб, бу сурбетликни қилиб, бу юришга ботинган. Қолган жангчилар билан (тезда) етиб кел, чунки бу мартаги (жанг) ҳал қилувчи жанг бўлади»,— дедилар.

Натижада, Халил Султон бирон ҳодиса рўй беришидан қалбн орому хотиржам, орзу умидлари чексиз ва тўйиб нафас олган ҳолда (Самарқанддан) чиқди. У ўз йигитлигига мафтун, (ўз) ҳамроҳларига маҳбуб, ўз дўстлари орасида (қувониб) тебранган, ўз тенгқурлари орасида чайқалган ҳолда кўп бўлмаган бир гуруҳ ва сараланган бир тоифа орасида, ўзида бор нарсаларга кулфат тушишини узоқ ва ўз бисотидаги мавжуд нарсалар ичига ғам-ғусса келишини энг йироқ ҳисоблар эди. Камол унга «мен сенинг фидоингман» деб, жамол тили²¹¹⁹ эса унга ушбу сўзи билан нидо қиларди:

Фурур билан йўл кўрсатавер, чунки сен бунга муносибсан,
Сен ҳукм юритавер, чунки ҳусн сенга уни ато қилган.

Кейин у (ўзининг) ўша султон сифат тўдаси билан Султония¹²²⁰ деб аталадиган қасабага етиб келди¹²²¹. Оллоҳдод эса Худойдодга хат юбориб, (Халил) Султон карвони фалон кунн Самарқанддан чиқди ва фалон соатда Султония қишлоғига келади, деб хабар берганди.

Худойдод ўйлаган алдов ва Халил Султоннинг ов тузоғига тушуви баёни

Худойдод алдовни кўзда тутиб, ўз лашкарини жанг муқобиласига ташлади ва аскарини бели орқасида қолдириб¹²²², ўз учқуни ёмонлигини қўлтиқлаб, нафрати чўқморини (қўлига) олди. У жанг ботирларидан, қитол ва низол марду майдонларидан хавф-хатарни билмайдиган жасур бир тоифани ўз ҳамроҳлигига олди. Улар мана бу айтилган (шеър)да кўзда тutilган (киши)лар эди.

Кўринишлари вазмину оғир, чақирилсалар чаққон,
куч-қувват уларда кўп,
саноққа келганда уларнинг сонлари кам.

У (Худойдод) тун этагига ўралиб, от белига ёпишди ва ўз матлубига қинғир йўлдан юриб, мақсудига қо-

тўплаб, ўз амакиси Шохруҳга қараб юзланди. Йўлнинг белига миниб, унинг ҳузурига келди. Амакиси (Шохруҳ) уни шоду хуррамлик билан қарши олиб, у қилган ишлар тафсилоти хусусида бир сўз ҳам демади ва уни ўз маҳбубаси (Шодмулк)га қўшиб, Халилга ўз халиласини (севгилисини) бириктирди. (Шу орада) у ўша иқлим (ишлари) асосини барқарор қилиб, мустаҳкамлаб, ўғли Улуғбекни унда ҳоким қилиб тайинлади. Кейин Халил Султонни ўз суҳбатига олиб, Хуросонга қараб қайтди¹²³⁹. Сунгра у Халил Султонни Рай ерларига ҳоким қилди. Бироқ Халил Султон Райда озгина муддат туриб, худонинг раҳматига кўчди¹²⁴⁰. Гўёки амакиси (Шохруҳ) унга сездирмасдан бир нарса берганки, у уни ичган. У Рай шаҳрида дафн қилинди. У (Шохруҳ) бу иш оқибати тарқалишини жон-жаҳддан сир сақлади. Қачонки Шодмулк бу чексиз мусибатга тушиб, ичаклари Халил Султон муҳаббати билан алангаланиб ўртаганча:— «Мен жудолигинини тотиб сендан кейин яшамасам эди»,— деди ва оҳ-вой чекиб инграниб (бу шеърни) марсия қилиб айтди:

Кўзим қораси эдинг (кўзим қораси) сенга қараганча қолди,
Сендан кейин яшаган киши ўлсин,
Сен учун донм мен қўрқувда эдим.

Кейин у бир ханжар олиб кўкрагига қўйди ва бор кучи билан унга таяндики, ханжар унинг орқасидан (тешиб) чиқди. Бу ҳолатни кўрган ҳар бир киши унинг оловидан ўт олиб, куйиб ёнди. Икковлари бир қабрга дафн қилиниб, улар ҳоллари мана шу нашидани куйлай бошлади:

Эй, қўшнилариимиз, биз бу ерда ғарибмиз,
Ҳар бир ғариб, ғарибга хешдир.

Шундай қилиб, Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразм, Журжон, Ажам Ироқи, Мозандарон, Қандахор, Ҳинд, Кермон ва Озарбайжон чегарасигача бўлган барча Ажам ерлари мана шу кунларимизгача, яъни 850 (1436—1437) йилгача холис Шохруҳники бўлди. Тангри таолодан ўз мурувват ва лутфи билан охирини бахайр қилишини нлтижо қиламиз. Барча оламлар эгаси тангрига ҳамдлар бўлсин, саййидимиз Муҳаммад, унинг уруғ-аймоғи ва саҳобаларига тангри раҳмату саломини (абадий) қилгай!

**Темурнинг бадоатли сифатлари ва унга ато
қилинган туғма хислатлари ва табиати
ҳақида бўлим**

Темур баланд қадли, узун бўйли, тик қоматли, гўё у қадимий паҳлавонлар¹²⁴¹ авлодларидан бўлиб, кенг пешонали, катта бошли, ғоятда кучли ва салобатли, ажойиб бўлалик, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, буғдой ранг эмас, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, пойчалари семиз, қадди-қомати камолига етган, серсоқол, ўнг оёқ-қўли чўлоқ ва шол, икки кўзи бамисоли икки шам бўлса-да, шодлиги билинмас, йўғон овозли эди; у ўлимдан қўрқмас, ёши саксонга¹²⁴² етган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин, бадани тўла ва пишиқ, худди зич (қалин) тош мисоли қаттиқ эди. У ҳазил-мазах ва ёлгонни ёқтирмас, ўйин-кулгию кўнгил хушликка майлсиз, гарчи (сўзда) ўзига озор етадиган бирон нарса бўлса ҳамки, садоқат унга ёқар эди; «у (бўлиб) ўтган ишга азият чекмас»¹²⁴³ ва ўзига ҳосил бўладиган (ютуқ)дан шодланмас эди.

Темур тамғасининг нақши «рости расти» бўлиб, бу «ҳақгўй бўлсанг, нажот топасан» демакдир. Унинг отларигаги тамға, тангаю тиллоларига зарб бериладиган (асосий) белги ҳам мана шундай оғо уч ҳалқадан иборат эди. Кўпинча унинг мажлисида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, наҳбу ғорат қилиш ва ҳарам (ҳақи)га ҳақорат гаплар бўлмасди. Темур қўрқмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчан бўлиб, жасоратли (киши)ларни, довюрак ва мардларни ёқтирар эди. У улар ёрдамида даҳшатли жойлар қулфларини фатҳ этиб, одамлар шерларини ўлжа қилар, улар зарбаларни билан баланд тоғлар чўдқиларини вайрон қиларди. У беҳато (нишонга урувчи) фикрли, ажойиб фаросатли, мислсиз (даражада) бахтли, улуғворлиги (ўзига) мувофиқ, қатъий азм билан сўзловчи, (бошнга) кулфат тушганда ҳам ҳақгўй (киши) эди: Мен дедим:

Унинг фикрлари фитна оловини қанча қовламасин,

Кулфат чоғида уни ҳимоя қилиб, (ўзга) қабилаларни куйдирди.

У (бировдан) бир гап эшитганда далил талаб қиладиган, зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли киши эди. У синчков бўлиб, ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг

алдови яшириниб қолмас ва фирибгарнинг фириби ўтмас, ўз фаросати билан ҳақгўй ва ёлғончини ажратар эди. Ўз зийраклиги тажрибаси билан чин (ҳақ) насиҳатгўйдан сохта (насиҳатгўйни) идрок этар; ўз афкори билан сал бўлмаса «учар юлдуз»ни¹²⁴⁴ тўғри йўлга бошқарар. Ўз фаросати мулоҳазалари билан ҳар бир беҳато сайёра ўқини ўз орқасидан эргаштирар эди. Мен дедим: «Гўё қаровчи кўрганини ўз кўзи билан мушоҳида этгани каби».

У ақл кўзи билан барча ишлар оқибатининг мушоҳидидир. Агар у бирор нарсани амр қилса ёки бир нарсага ишорат

қилса, у ундан асло қайтмасди ёки у бирор нарсага қасдланса, беқарорлик, енгилтаклик ва сусткашликка мансуб бўлмаслик учун ўз қатъияти жиловини у нарсадан сира бурмасди. Мен дедим:

Агар у бир сўз айтса ёки бир нарсага ишорат қилса,

Унинг амрини шу (иш) хусусида узил-кесил фармон деб билалар.

Унинг лақабларини қўшганларида Темурни етти иқлим соҳибқирони, еру сувни идора қиладиган (зоат), подшоҳлару султонлар жаҳонгири деб этардилар.

Ҳикоя қилишларича, қозилар қозиси Валиуддин Абдураҳмон Ибн Халдун моликий мазҳаби бўйича Мисрда қозилар қозиси бўлиб, ажойиб тарих муаллифи эди. Билимдон закийлар ва ростгўй адиблардан ҳисобланиб, ушбу тарих лафзю маъносидан воқиф бўлганлардан бирининг менга зикр қилишича, бу тарих таснифида Ибн Халдун гаройиб (бир) услубдан юрган, аммо мен ўзим бу (китоб)ни кўрмаганман¹²⁴⁵.

Ибн Халдун ислом аскарлари билан бирга Шомга келган бўлиб, (лекин) аскарлар орқаларини ўғириб қочганларида тақдир уни Темур чангалига илинтирган эди. Темур суҳбатида бўлиб, синашга бўлгач, Ибн Халдун мажлисларининг бирида унга:

— Азбаройи худо, э Мавлоно Амир! Дунё фатҳларининг калити бўлган қўлингни (менга) бергин, мен уни ўпиниш шарафига муяссар булай.— деди. Темур уни ўз суҳбатига олишни ирода этганда у араб подшоҳлари тарихидан бир ҳикояни Темурга нақл қилган бўлиб — Темур эса тарихларни ўқитиб эшитишга ниҳоятда ишқибоз эди — бу нарса уни ғоят даражада ажаблантириб, (шу туфайли) Темур Ибн Халдуннинг ўз суҳбатида бўлишини рағбат этганди¹²⁴⁶ — у (яна) Темурга: «Э

Мавлоно Амир! Миср сендан ўзга ноиб ҳукмидан, ённки унда фақат сенинг амрингдан бошқа амр жорий бўлишидан хориждур. Сенга баробар келадиган (кимса) менинг насли насабим, аҳлию авлодим, ватану мамлакатим, дўсту биродарларим, хешу ақрабларим, одамлар подшоҳлари тугул барча орқаю бош, балки бутун инсоният орасида ҳам йўқдир. Чунки улар ҳаммалари бўҳтонлик қорнида (ов бўлиб) тутилиб қолганлар. Мен фақат ўз умримнинг (беҳуда) ўтиб, ўз давримнинг (бефайз) кетганига ачиниб, афсусланаман. (Ўтган умрим) қандай қилиб сенинг хизматингдан ўзганинг хизматида ўтди? Нега менинг кўзларим сенинг сиймонг нурларини ўзига сурма қилиб сурмади? Лекин қазо ўткинчидир. Энди мен ҳақиқатни мажозга алмаштираман. Шоирнинг ушбу сўзларини тилимда тақрорлаш мени қанчалик завқлантиради:

Бу ҳаракатинг эвазига тангри сенга яхши сийлов ато қилсин.
Лекин сен (менинг) охирги пайтимга тўғри келиб қолдинг.

Майли, сенинг паноҳингда қайтадан иккинчи умримни бошлайман, сенинг кўланкангдан мени узоқлаштиришга замонга тажовуз қилдирмайман. Боқий умримни (сенинг) хизматингга бағишлаб, зое кетган умримни топиб, сенинг қуюшқонингга маҳкам ёпишиб оламан. Ушбу вақтни ҳаётимнинг энг азизи, (эришган) мартабамнинг энг олийси, ҳолатимнинг энг шарафлиси деб ҳисоблайман. Лекин фақат мени — улар йўлида умримни хазон қилган, (улар) таснифида ўз илмларим жавҳарини сарф этган, уларни тартиб билан битишда кечани бедорликда, кундузни ташналикда ўтказган нарсаларим — китобларим қаддимни букмоқдалар. Мен уларда дунё тарихининг ибтидосидан зикр айлаб, шарқу ғарб подшоҳлари сийратларини (тўла-тўқис) баён қилдим. Агар мен уларни қўлга киритсам, (мен) сени у (подшоҳ)лар шодасининг инжуси қилиб, улар жавҳарининг сараси ўрнига қўярдим. Сенинг сийратларинг билан улар даври хилъатларини безаб, улар асрлари пешонасига (сенинг) давлатингни тўлин ой мисоли тасвирлардим. «Чунки сен марду майдонлар отаси, жангу жадал зулматли майдонларидан шарқу-ғарбга ўз зафар ойини порлатувчисан; ҳар бир вали тилида кашф қилинувчисан, амирил-мўминин Алига мансуб қилинган жафр ва зиж илмларида ишора қилинган киши ҳамда охир замонда мунтазир бўлинадиган соҳибқирон ҳам сен

сан»¹²⁴⁷. У (китоб)лар Қоҳирада бўлиб, агар мен уларни қўлга киритсам, сенинг узангингдан асло ажралмайман ва остонангдан (бир қадам ҳам) жилмайман. Тангрига ҳамд бўлсинки, менинг қийматимни биладиган, хизматимни қадрлайдиган ва ҳурматимни ўрнига қўядиган кишини менга ато қилди»,— деб (яна) қалбларни титратувчи фасоҳатли, чиройли, балоғатли, кишини мафтун этиб, ақлини олувчи қалбаки гаплар қилди.

Шунда қувончдан Темурнинг аъзойи-бадани титраб, шодлигидан бутун вужуди ўйноқлади. Бу гаплар Темурга ёқиб, тарихлар ва подшоҳлар сийратлари ҳақидаги китобларга ишқибозлигини қўзғади. Ибн Халдун, зикр қилган подшоҳлар аҳволларини билишга Темурни маҳлиё этиб, ниҳоят ушбу ажойиб баён сеҳридан у мафтун бўлиб, лол қотиб қолди. Сўнгра Темур ўз ода-тию феълига кўра Ибн Халдундан Мағриб шаҳарлари ва ерлари васфини сўраб, унинг мавзеъларини йўллари, қишлоқларини сўқмоқлари, қабилаю халқларини (батафсил), аниқ баёнлаб беришини сўради. Бундан мақсад Ибн Халдунни имтиҳон қилиш бўлиб, Темур бу нарсаларга муҳтож эмас эди, чунки унинг тасаввури хазиналарида бутун мамлакатлар суратлари мавжуд эди. Бу билан Темур Ибн Халдун илми миқдорини билиб, унинг ўзига нисбатан муомаласининг самимий ёки қалбакилигини таҳқиқ этмоқни истади. Шунда Ибн Халдун бунинг ҳаммасини тили учиди тургандек, гўё ўтирган жойида кўриб, мушоҳида этаётгандек, (бирма-бир) ҳикоя қилиб берди. Бу масалаларни бошдан-охир у худди Темур хотиридагидек шарҳлади.

Кейин Темур унга:

— Қандай қилиб мени ва Бухтаннасрни улуғ подшоҳлар қаторида зикр қиласан? Ҳолбуки, биз насабда у фахрли ўринларга эришганимиз йўқ,— деди.— Биз арилар раҳбарларидай эмасмиз-ку, нега энди сен бизни улуғ зотлар билан баробар кўрасан¹²⁴⁸?

Ибн Халдун унга:

— Бадоатли ишларингиз сизларни ўша юқори мартабаларга лойиқ кўради,— деди.

Темурга бу сўзлар ёқиб қолиб, у ўз жамоасига:

— Унга иқтидо қилинглар, у (сизга) имом — деди.

Сўнгра Темур қози мамлакатида бўлган воқеаларни ва араб¹²⁴⁹ подшоҳлари ва улар қўшинлари ўртасида бўлган можарони ҳикоя қила бошлади. Кейин унга одамлар ҳақидаги хабарларни гапирришда давом этиб, ҳатто

қозига мансуб кишилар ва унинг авлодлари хабарларини ҳам зикр қилди. Шунда қози Темур баёнидан ҳайратга тушиб: «Шайтон ўз дўстларига албатта ваҳий келтирар экан-да»¹²⁵⁰, деди. Кейин Темур Ибн Халдун билан уни Қоҳирага бориб, ўз аҳлю болалари ҳамда ажойиб китобларини олиб, фақат йўл масофасидан бошқа нарсага вақт сарфламасдан, чексиз орзу умидлар, олийжаноб, ишончли ваъдага амин бўлган ҳолда унинг ҳузурига қайтиши тўғрисида аҳдлашди. Натнжада, Ибн Халдун Сафад томон равона бўлиб, ўша машаққатдан ором топди.

БЎЛИМ

Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, ўз икрому ҳурматини унга изҳор этарди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёярдики, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, бу баҳсида инсофу ҳишмат бўларди. Унинг лутфи қаҳри ичига қорилган бўлиб, кўрслиги эзгулиги орасига қўшилган эди. Шеър:

Қудратни жам қилган икки хил там унда бўлиб,
Гўё у, хурсандчилик ҳам, ҳафачилик ҳам эди.

Яна айтилган:

Душманларига нисбатан аччиқ юзли, қабих,
Дўстлари учун асал сингари ширин (сўз) у, хуштаъб эди.

Темур ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирон фазилат ва шарофат бўлса, шу касб эгаларига ғоятда меҳр қўйган эди. У табиятан масхарабоз ва шорларни ёқтирмас, мунажжиму табибларни (ўзига) яқин тутиб, улар гапларига эътибор қилар ва сўзларини тингларди. Ўз фикрини пешлаш мақсадида у муттасил шатранж ўйнардди. Унинг ҳиммати кичик шатранж (ўйнаш)дан олий бўлиб, у катта шатранж ўйнардди. Бу шатранж тахтасининг эни ўн бир (хона), бўйн ўн (хона)дан иборат эди. Унда ортиқча икки туя, икки жираф, икки талийъа (олдинги), икки зубаб (чивин), вазир ва булардан бошқа тошлар бўлиб, унинг (аниқ) сурати кейинроқ келади. Кичик шатранж катта шатранжга

нисбатан арзимас нарсадир. Темур тарих (китоб)лари, худонинг раҳмати ва саломи бўлгур анбиёлар қиссаларини, подшоҳлар сийратлари ва ўтган салафлар ҳақидаги ҳикояларни доимо — сафарда ҳам, хадарда ҳам — ўқитиб, қунт билан тинглар эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилда эди. Ушбу ҳикоятларнинг қайта-қайта такрорланиб ўқилиши, улар нағмаларининг унинг қулоғига муттасил чалиниши натижасида Темур у (ҳикоят)лар жиловини қўлига олиб, батамом ўзлаштириб, гуё ўз мулки мисоли қилиб олган эди. Бу шу даражага бориб етгандики, агар ўқинган киши бирор хатога йўл қўйса, Темур унинг хатосини тузатиб, саволга солар эди, чунончи (ортиқча) такрор эшакни ҳам фақих қилиб юборади.

Темур саводсиз бўлиб, ҳеч нарса ўқимас ва ёзмасди; араб тилини мутлақо билмасди; форс, турк ва мўғул тилларидан ўзига яраша биларди. Темур Чингизхон қондаларига эътиқодли бўлиб, (унинг назмида) ушбу қондалар ислом динидаги фикҳ фуруълари каби эди. У Чингизхон қондаларидан юриб, уни Муҳаммад шариа-тидан¹²⁵¹ устун тутарди. Шунингдек, ҳар бир чигатойлик, Дашг, Хитой ва Туркистон аҳли ва ўша авомларнинг ҳаммалари тангри лаънатлаган Чингизхон қондаларини ислом қондаларидан устун қўярдилар. Мана шу жиҳатдан ва шунингдек, бошқа жиҳатлардан мавлоно шайхимиз, худо раҳмат қилгур Ҳофизуддин Муҳаммад ал-Баззозий ва мавлоно саййидимиз, худо умрини узоқ қилгур Алоуддин Муҳаммад Ал-Бухорий ва ислом (дини)нинг улуғ ва машҳур уламою имомларидан, булардан бошқалар. Темур ва Чингизхон қондаларини ислом шариа-тидан муқаддам қўйган ҳар бир кимса куйи ҳақида фатво берганлар.

Айтишларича, Шохруҳ Таврот ва Чингизхон қондаларини бекор қилиб, ўзларининг снёсатини ислом шариа-ти анҳорларидан жорий бўлишини амр қилган. Буни тўғри деб ўйламайман, чунки Чингиз қондалари улар наздида муайян бир дин шаклига кириб, чинакам эътиқодга айланиб қолган. Шундай бир тасолиф рўй берсаки, Темур барча амалдор ва қонуншуносларини бир саройга тўплаб, сарой эшикларини қулфлатса, кейин уларга Темурнинг (шу жойга) келганлиги хабар қилиниб, шу (ёпилган) эшиклардан озгина очилса, улар ҳаммалари гуё «эшак югуриш» қилиб ўзларини эшик томон урардилар.

БУЛИМ

Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва (унинг) тадбири тоғига на текислигу, на ғадир-будир орқали йўл топиларди. У ерларининг барча томонларида ўз айғоқчиларини тарқатиб, қолган мулкларида эса жосуслар қўйган эди. Улар (жосуслар) жумласидан, унинг амалдорларидан бири амр Отламиш бўлса, яна бири фақир фақиҳ Масъуд ал-Кухжоний¹²⁵² — у Темур девони асҳобларининг кўзи эди. (Жосусларнинг) буниси Қоҳирада, Муизияда бўлса, униси Дамашқда, Шамий-сониядаги суфийлардан бири эди. Улардан бири чакана-фуруш бўлса, иккинчиси йирик савдогар, бадхулқ полвон ва бузуқ дорбоз, жафокор ва ҳунарманд, мунажжим ва ўз табиатида иш қиладиганлар, гапчиноз қаландарлару саёқ дарвешлар, денгизчи маллоҳлару қуруқлик-(ер)даги сайёҳлар, зарофатли мешкоблар, латофатли этикдўзлар, алвасти ва хийлакор Далла мисоли фирибгар кампирлар, тажрибаси бўлиб, илм талабида мағрибу машрқни кезган, пайига тушган мақсад йўлида макр-хийла маконида камолига етган, ўзининг нозик фириби ва даҳоси билан сув билан олов, тўғрилиқ билан эгрилик ўртасида униб-ўсган, макру хийлада Сосон ва Абу Зейддан ҳам ўтиб кетган, ўз ҳикмати ва баҳсида Ибн Синнони ҳам мулзам қилган, (қачонки ўйлаган) ишлари ўзларига тескари натижа бергач, улар ўз сўзамолликлари билан юнонликларни сукутга солган, икки мухолифни бир-бирига бириктириб, икки душманни бир-бирига қўшган (уддабурор) кишилар эдилар. Мен шеър айтдим:

А:оват учун ҳар қандай қўшни сургандан устун чиқди,
Сўз билан узоқни яқин қилди.
Қўмондонликда ақл ва нақлни бирга қўшди,
Ошиққа йўл кўрсатиб, маъшуқни (тўғри) изга йўллади.

Натижада, у (жосус)лар чор-атрофда бўлаётган ҳодисалар ва уларнинг хабарларини Темурга етказиб, ўзлари афзал кўрган ишларини унга баён этардилар. Улар вазилари, нарху наволари тўғрисида унга зикр қилиб, манзили шаҳарларни тавсифлардилар. Уларнинг текис ва нотекис жойларининг суратини келтириб, уйлари ва днёрлари ўринларини чизиб кўрсатардилар, шулар орасида у жойларнинг яқин ёки узоқ, тор ёки кенг-

фатҳ этамиз. Бу (қалъа) ўша (қўрбон)ни қоплайдими? Ёки бўлмаса, бундан оладиган фойдамиз (ундан) чеккан азиятимизга барибар келядими?»

Унинг хитобига Темур эътибор қилмади ва жавоб ҳам, рад ҳам этмади, балки Марқадориядан Хиромалик деган маъзари қабиҳ, хунук ҳолатда бўлган бир кимсани чақиртириб келтирди. У сасиқ терли, юзи қора-кўялек қора, ошхонадаги кишидан кўра ҳам ифлос, қушхонадигидан ҳам кўра баътар бадхўй ҳодли, илнинг сўлаги унинг теридан тозароқ қатрон шарбати унинг (ичалиган) шўрчасига нисбатан сўтлек (оқ) эди. Қачонки у Темур ҳузурига келиб, маъзари Хиромаликка тушгач, Муҳаммад Қовчинининг кийимларини ечишга амр қилдики, дарҳол унинг кийимлари ечилди. (шунингдек) Хиромаликнинг ҳам жулдур кийимларини ечиришга буюрди. Сўнгра улар (икковлари)га бир-бирининг кийимларини (алмаштириб) кийгизди ва Муҳаммад Қовчинининг белини Хиромалик айвали билан тортиб боғлатди. (Кейин) Муҳаммаднинг девонларини мубоширларини, унинг жонлиқ жонсиз (мол-дунё)сини забт этувчилари ва котибларини чақирди. Улар орқали унинг манжуд чорчасини ўлик моллари, суюк ва қаттиқ (яъни тилло-танга ва латта-лутта), ер-сув ва мулки, аҳлиқ диёри, араб ва ажамдан бўлмасин, хизматқору малайларини вақф ва иқтисоли, боғ-роғларини: яйловларини, қул ва тобасъларини, оту туяларини, юк ва қимматбаҳо буюмларини, ҳаттоки хотинларини қанизакларини, қулларини ва жорияларининг (ҳаммасини) суриштириб, аниқлади ва мана шу ифлос (Хиромалик)га инъом қилди.

Натижада, Муҳаммад Қовчин вужудининг қундузини тўнга айланиб, у ушбу неъмат кечасидан (ҳам) тўлатқис маҳрум бўлди. Кейин Темур:

— Тангри номи (билан), унинг оятлари, калималари, сифатлари, еру самолари, ҳар бир пайгамбару унинг мўъжизалари, ҳар бир валию (унинг) кароматлари ва у кимсанинг бошину жонин билан қасамёд қиламанки, агар кимда-ким Муҳаммад Қовчин билан бирга овқатланса ёки биргалашиб сув ичиб, у билан (бирга) юрса, ённки у билан дўстлашиб, унга садоқат изҳор қилса, ённки ундан бошпаня изласа, ёки унга паноҳгоҳ берса, ённки унинг хусусида менга мурожаат қилса, ённки мендан у ҳақида шафоат сўраб, уни маъзур кўриш билан мангул бўлса, дарҳол мен у (кишини) худди унга ўхшатиб, унинг куйига соламан,— деди. Сўнгра уни ҳай-

даб чиқартирди ва (бутун) эзгуликларини шилиб олиб, уни танг аҳволга солди. Натижада, Муҳаммад Қовчининг (бутун) неъматлари таланиб, у Темур интиқоми балоларига гирифтор бўлди. Унинг бўйнидан судраб тортдилар, у (Муҳаммад Қовчин) ўз бойликларини халойиқнинг энг арзимагани (Хиромалик) устида кўрди; узидан бошқа бойлигига эга бўлиб, ундан мол-дунё йироқлашиб натижада, унинг юрак-бағри пора-пора бўлди.

Муҳаммад Қовчин шу зайлда аччиқ ҳаёту қатрондек қора умрда давом этди. Магарам, унинг қиссаси ҳам Кааб ибн Моликнинг қиссасига ўхшаб кетди. У (бунақа ҳаётдан) ўлим аламини афзал кўриб, бу дунёдан кетиш ишорасини сабрсизлик билан кутарди. Бу ғамгинликнинг ҳар бир лаҳзаси унинг учун мингта қилич зарбасидан ҳам оғир эди. Қачонки Темур ўлгач, Халил Султон Муҳаммад Қовчинни (қайтадан) тирилтириб, бобоси шилиб олган (нарса)ларни унинг ўзига қайтарди.

БУЛИМ

Темурнинг мағрурлиги ва улугворлигидан, такаббурилик, димоғдорлик ва ҳурматининг шиддатидан шу эдики, теварак-атроф подшоҳлари ва султонлари гарчи ҳутбада мустақил ва пул зарб этишда мустабид, риёсат ва бошқарувда ягона, идора (қилиш) ва сиёсат ишлари билан (ўзларича) машгул бўла туриб, худди Ширвон ерларининг подшоҳи Шайх Иброҳим, Хуросон вилоятлари султони Хожа Али Ибн Муайяд ат-Тусий, Исфадиёр, ар-Румий ва Ибн Қарамон, Кармон ҳокими Якуб Ибн Али Шоҳ, у ҳам Манташо ҳокими, Арзинжон амири Таҳартон, Форс ва Озарбайжон султонлари, Дашт, Хитой ва Туркистон подшоҳлари, Бадахшон марозибаларн ва Мозандарон марожнҳалари, хулласи калом, Эрон ва Турон подшоҳларидан (Темурга) итоат қилганлар унинг ҳузурига келиб, ҳадя ва тухфалар тақдим этсалар, хизматкор ва қуллик оstonаларида унинг чодирларидан кўзга чалинадиган жойда адаб ва ҳурмат шартларини адо этиб ўтирардилар. Башарти, Темур улардан биронтасини (кўришини) ирода этса, фаррошлардан бирини унга юборар ёки улар тарафига чопарнин жўнатар эди. Шунда ўша чопар туриб, гўё баридга ўхшаб чопиб борар ва узоқроқ жойдан ўша (матлуб) кимсанинг отини

Ҳар қандай ечилиши қийин машкул масалалар улар (Темур одамлари) олдида осон эди. Улардан ҳар бири ўз подшоysi йўлида бўлиб, ўз санъати (борасида) камолга етган эди.

Агар сен улар аҳволларию ахборлари хусусида сўзламоқчи бўлсанг, унда денгиздан сўзла, заррача муболағаси бўлмайди.

БУЛИМ

Ҳикоя қилишларича, уларнинг тадбиркор ва фирибгар кишиларидан бири қиш фаслида таназзуҳ қилишни истаб, овга отланди. Ўз уловини чиқариб — улови бир ҳўкиз эди. Унинг устига синган ёғочдан ясалган эгарини маҳкам боғлади. Унинг узангиси айланали чўпдан, айнали эса кесилган арқондан эди. У ўз либосларини кийиб, шайланди. Унинг кийими парча-парча қилинган мўйна терисидан эди. У узунчоқ, титилган наматдан ишланган тожини кийиб, ясаниб, ямоқ-ямоқ ҳар хил теридан ишланиб ип билан боғланган ўқдонини торғиди. Унинг устида кўп бўлинмали ёпиштирилган ўқхоналар бўлиб, ундаги ўқлар бир-бирига чалкашган ва эгри-бугри жойлари бир текис бўлган. Унинг билан бирга қуш утқазадиган ёғоч, патларини юлиб олган лочин бўлиб, унинг бадани экинзоридан гиёҳлару ўтлар юлиб олинган эди. Шундан кейин у отига минди ва лочинини (қўлига) олиб, сайдга жўнади. Сўнгра кичик бир ҳовуз соҳилида турган бир тўда ўрдакларни кўриб қолди. Ушбу ўрдакларни кўриш учун бир муддат у лочин ушлаган қўлини (баланд) кўтарди. Кейин қўлини пастга тушириб, лочинини ерга қўйиб юборди. Шу пайт лочин ўрдакларга нисбатан бир шумликни ўйлаб, оҳиста-оҳиста лўкиллаб уларга томон бораверди, чунки учай деса унда на қувват, таянай деса на қанот бор эди. У секин-аста қушларга етиб келиб — ўрдаклар эса юз берадиган (ҳодиса)дан ҳавотирсиз эдилар, чунки улар (келадиган) балони фақат осмондан кутардилар — уларнинг ўртасига кирди. Ўрдаклар (аввалига) ундан чўчиб қочмадилар. Фақат у улардан бирининг устига ташлангач, ўрдаклар (уни) сезиб қолдилар.

У қушни парча-парча қилиб ташлагач, (лочин) эгаси етиб келиб ўлжани олди.

Қачонки Темур аскарлари Дамашқдан жўнаганларида — улар Дамашқ вужуди шохларидан унинг неъ-

матлари баргларини ҳеч қолдирмасдан (тозалаб) юлиб олгандилар — улардан қай бирида горатда олинган бир ҳўкиз (бор) бўлиб, унга ўлжа олган мол-дунёсини юклаб, устига асир аёлни ҳам ўтказган эди. Шу аҳволда анча муддат юрди. Икки-уч кун йўл юрганларидан кейин ҳўкиз безовталаниб, ўз холи тили билан бу мақсад (одам ортиб, юк кўтариш) учун яратилмаганлиги ҳақида нидо қилди. Бироқ шикоятидан бирон фойда топмагач, тангрига таянган ҳолда ерга ётиб олди. Устида ўтирган аёлни тушириб, унга бақирдилар, аммо у ўрнидан турмади. Шунда устидаги юкларни ечиб олиб ҳўкизни калтакладилар, лекин у қўзғолмади. Кейин уни роса калтаклаб, лаънатлашу сўкиш билан уни тўғиздилар. Ётган жойида уравериб, унинг бутун баданини қонга беладилар, ура-ура қарийб уни ўлдираёздилар. Бирлари олдидан кўтарса (яна) бирови думидан тортиди, бири шохидан ушласа, бошқа бири қулоғига ёпишди. Ҳўкиз эса Абраҳа фили сингари қўзғолмасдан ётаверди. Хуллас, улар (уни қўзғатишдан) ожиз бўлиб, умидларини уздилар. Улар шу алпозда мушкул аҳволда ғамгин ҳолатда турган бир пайтда бақлажон дарахтига ўхшаш бир соқолтай чол пайдо бўлиб — у маширқу магрибни кезган, турли-туман тажрибаларни ўтказган, дунёнинг иссиғу совуғини бошидан кечириб, ҳаётнинг аччиқ-чучугию хайру балоларини татиган киши эди — ёнларидан ўтиб қолди. Ушбу чол уларни ожизу ҳайрон ва мастларга ўхшаб — ваҳоланки, улар маст эмасдилар¹²⁹⁶ — турганларини кўргач: «Ундан (ҳўкиздан) четланмишлар, э жинлар!» — деди ва (жинларга) куф суф қилиб ўқийдиган азойимхон жинга яқинлашгани каби ўзи ҳўкизга яқинлашди ҳамда (ерази) бир чангал тупроқ олди ва ҳўкизнинг шохидан тутиб: ёшлик ҳаётини бер, — деб унинг қулоғига чангалидаги тупроқни тикди. Кейин ётган жойида ҳўкиз бошини силкитдики, ниҳоят тупроқ унинг эшитиш аъзоларига кириб, чангнинг таъсиридан безовталаниб, ўрнидан сакраб турди ва бошини силкита бошлади»¹²⁹⁷. Ҳўкизнинг саркашлиги ва изтироби зиёда бўлиб, юришини талаб айлаб шундай юрдик, гўё учаёзди.

Унинг устига юкларини (қайтариб) ортиб, оғирликларни оширдилар. Натижада, ҳўкиз ўзини билмай ҳаддан ортиқ, шиддат билан чоппиб кетдики, уни тўхтатишга қудрат бўлмади.

БУЛИМ

Темур аскарлари ичида бутпараст турклар, оловга сажда қилувчи мажусий ажамлар, қоҳинлару, сеҳргарлар, золимлару мункирлар бор эди. Бутпарастлар (уз) санамларини кутариб юрар, қоҳинлар эса каломларини сажъ билан ифода қилардилар¹²⁹⁸. У (коҳин)лар мурда ва макруҳ қонларни тановул қилиб, улар бўғилиб (харом) ўлган ва (гарданидан) сўйилганларни фарқ қилмасдилар. Унинг аскарлари ичида одам аъзолариню ажинларига қараб фол кўрувчи одамлар ва ёлгончи завожирлар ҳам бўлиб, улар қўй куракларига қараб фол очар ва унда кўрган нарсалари билан дунёдаги турли ҳоллар ва етти иқлимнинг ҳар бир қарчида содир бўлган омонлигу хавф-хатар, адолату ноҳақлик, арзонлигу қимматчилик, ноҳушлигу шифо топишлик ва кейинчалик юз берадиган бошқа ишлар тўғрисида ҳукм чиқарардилар ва (бу ҳукмида) камдан-кам хато қилардилар.

Уларда кунлар, ойлар ва йиллар ҳисоби шундайки, ҳар қайси йил бир ҳайвон (номи)га мансубдир. Утган йилларни шулар билан ҳисоблаб, бу ҳисобда на зиёдлигу, на ноқислик воқеъ бўлади.

Хитойликларнинг Дулбаржин дейиладиган ёзуви бўлиб, мен унинг қирқ битта ҳарфи (борлиги)ни кўрдим. Ҳарфларнинг зиёдлигига сабаб шуки, улар ҳамма талаффузликлар ва «амалат»лар (қўшимча товушлар, шунингдек, «байин ва байинотлар» (ёрдамчи ва кўмакчилар)ни ҳам ҳарф ҳисоблайдилар. Шу сабабдан зиёд ва қўшимча ҳарфлар ҳосил бўлади. Аммо чиғатойликларнинг эса уйғур деб аталувчи ёзуви бўлиб, у мўғул ёзуви номи билан машҳурдир. У (ёзув) ҳарфларининг сони ўн тўрттадир. Мана бу уларнинг қитъа-қитъа кесимлари¹²⁹⁹. Улар сонларининг кам ва бу даражада маҳдудланганлигига сабаб шукн, ҳалқумдан талаффуз этиладиган ҳарфларни улар бир хил кўринишда ёзиб, шу тариқа талаффуз қиладилар. Махражда бир-бирига яқин қўйидаги ҳарфлар сингари, масалан: «бо» ва «фо», ёки «зо» ва «син» ва «сод» ёки «то» ва «дол» ва «то» кабилар; улар имзою фармонлар, буйруғу мактублар, ҳисоб-китоб дафтарию тамғали (наrsa)лар, солномаю назмлар, қиссаю хабарлар, аҳднома ва муқаддас китоблардан парчалар ҳамда девон¹³⁰⁰ ишлари билан боғлиқ жамн хатлариню (ҳатто) Чингизхон тавросини ҳам шу

хат билан битадилар. Бу хатда моҳир киши уларда очидан ўлмайди, чунки бу (хатни билиш) улар наздида ризқ калити ҳисобланади.

БУЛИМ

Темур аскарни орасида табиатан қупол, қўрс ва ғализ кишилар, шунингдек раҳмсиз, мусулмончилиги йўқ кишилар бўлгани каби, улар ичида (динга) мункир, фожир, овсар, пасткаш, нодон, авом кишилар ҳам бўлиб, улар тангридан ташқари ўзларига у (Темур)ни сардор ва ҳомий деб қабул қилгандилар. Улар унинг билан ўзларича кибрланиб, «у билан бағоят ғурурланардилар»¹³⁰¹. Уларнинг куфурликлари ва унга бўлган муҳаббати шунчалик даражада эдики, башарти Темур пайғамбарлик ёки худоликни даъво қилса, албатта улар унинг даъвосини тасдиқлардилар. Улардан ҳар қайсиси унга (Темурга) бўлган муҳаббатини восита қилиб, ўзларини тангри таолога яқин тутардилар. Агар улардан бири қандайдир шиддатга учраса, унга (Темурга) назир бағишлаб, ўз назирига вафо қиларди. (Улар) Темур ҳаёт вақтида унинг янглиш эътиқоди ва куфурлигидан давом этиб, у вафотидан кейин эса ўз назирларини атаган қурбонларини унинг қабрига келтирардилар. (Улардан ҳар бири) унинг мусоҳабасида тараққий этиб, ҳатто муроқабаси¹³⁰² мақомига етди.

Айтишларича, сафарларидан бирида Темурнинг назари бир аскарнига тушганки, гўё мудраш унинг бўйини эгган ёки тунги сайр гавдасини буккан ёки у шундай бир ҳолатда эдики, уни на сўкиш, на уриш у ёқда турсин, ҳатто уни маломат қилиб қойиш ҳам ўринсиз эди. Шунда Темур:—«Бу ишни қилган, бу (киши)нинг бошини узадиган бирон кимса шу ерда мавжудми?»—деб, бу гапдан ортиқ ҳеч нарса демади. Бу (хитоб)ни ўша ярамас мункирлардан бири эшитиб—унинг исми Давлат Темур бўлиб, у машҳур, улуғ амир—тангри унга интиқом либосини кийгизган бўлиб, раҳм-шафқатнинг хушбўй ҳидидан заррача ҳам унга муяссар курмаган эди—ўша заҳотиёқ у (шўрлик)нинг икки кифти ўртасидан бошини жудо қилди ва бошини Темурга келтириб, унинг олдига қўйди. Шунда Темур:—«Оҳ, бу қанақа қабих иш»,—деди. У (киши) жавоб бериб: «Сен кесишга ишорат қилган бош шу-да!»—деди. Бу ибора Темур-

эшитганлари уларни тўлқинлантириб, улар тараннум этиб: «Сен бизнинг қалбимизни яшнатганинг сингари тангри сенинг қалбингни яшнатсин! Кўксимиз лавҳаларига сатр этган ажойиб тиловатинг билан сен бизнинг гуноҳларимизни маҳв этдинг»,— дедилар. Кейин улар менга хайрихоҳлик билан хитоб айлаб, савол-жавобда мен билан рақобат қилишиб кетдилар. Маълум бўлишича, улар асл чигатойлик ва холис Темур аскарлари, тотор бақироқлари ва фитнаю фалокатлар негизидан эканлар. Сўнгра улар менинг уй-жойим, насабим ва бу сафардаги ҳамроҳиму йўлдошим ҳақида сўрадилар. Шунда мен уларга мавлидиму наслим ва туғилган шаҳрим ҳақида ҳамда ўзимнинг қуръон аҳлидан бўлиб, Муҳаммад Султон билан бирга (келган)лигимни хабар бердим. Улар менга: «Э саййидимиз, шайх! Биз ҳузурингга сен (бизга) хайр иш қиласан деб келдик. Биз сендан бир нарса ҳақида сўраймизки, унга жавобдан сўрин тонлама»,— дедилар. Мен уларга: Мени малол олади деб уиламанглар ва сўрайдиганларингни тортинмасдан гапираверинглар»— дедим. Улар «Э мавлоно! Гарчи бу нарса бизни илгаридан безовта қилган бўлсада, ҳозир ҳам у бизни ташвишга солмоқда. Ўзига алоқасиз (наrsa) билан машғул бўлган ҳар бир киши ўзига алоқали (наrsa)ни тарк қилиб, ўзига кулфат етказадиган нарсага тушиб қолган. Шеър:

Кимки фалокатдан хайрин ажрата билмаса,
(албатта) у фалокатга йўлиқадн.

«Азбаройи худо, айтчи, э саййидимиз! Сен қаердан овқатланасан?»—«Муҳаммад Султон дастурхонидан»,— дедим мен. Шунда улар: «Шу аскарлар тановул қиладиган овқат ҳалол ё ҳаромми ё гуноҳми?»— дедилар. Мен: «Кўпчилиги ҳаромдир, балки унинг ҳаммаси, худо ҳақи, ҳақсизлигу жинойтлардир. Чунки улар талон-торож, наҳбу ғорат, босқинчилик, зўравонлик, ўғирлигу қароқчиликдан (келгандир)»— дедим.

Улар:—«Азбаройи худо, э имом! Бу сўзлар билан сенга мурожаат қилиб биз одобдан четга чиқдик. Лекин сизлар илм аҳлисиз, гуноҳкорларни афв қилиш ва (улар билан) ширин сухан бўлиш хусусиятингиздир. Қасрни тузатиб, асирни озод қилиш ҳамда мушкул ишни осон қилишда сиз авло (кишилар)сиз. Шу сабабли бизнинг бу хиралигимизни афв билан қабул этиб, (бизнинг) тегажоглигимизга заҳархандалик билан муомала қил-

ма»,— дедилар. Мен: «Бирин-кетин ҳеч тортинмасдан сўрайверинглар»— дедим. «Ўз калималари хазиналарига сени ихтиёр айлаган, қайсики унинг калималарига бутун бандалари ибодат қилиб, у (калма)ларида уларга ҳалол ва ҳаром белгиларини баён қилган тангри номи билан қасам нчиб, сендан ўтниниб сўраймизки, сенга қўққисдан, ногаҳон келганлигимиз учун бизни маъзур тут, чунки (тўгри) йўл кўрсатувчи шайх одобсизлиги учун ўз ўғлини койинмайдиган шафқатли ота кабидир»,— дедилар. Мен:—«Асло, ўзингиз хоҳлаб иродат қилган нарсаларингни тортинмай сўрайверинглар»,— дедим.

Улар: «Э саййидимиз! Ана у ярамасларга ҳамроҳ бўлиш ва ҳалолдан юз ўгириб ҳаромдан бойлик орттириш сенга (шунчалик) зарурмиди?» Мен: «Мен заруратдан улар ичига кириб қолиб, мажбуран, истамаган ҳолда улар билан (сафарга) чиқдим. Муҳаммад Султон мени мажбур қилиб, тақдим этган эҳсонлари билан менга мулозамат қилди. Натижада, мен уларга ҳамроҳ бўлдим, лекин бу сафар роҳати сурмасидан вужудим кўзи нохуш бўлди. Отим мени бу сафарга заруратдан олиб келиб, шу ерга қўйди»,— дедим. Улар дедилар: «Агар сен (бу сафарга) чиқишдан бош тортсанг, улар сенинг қонингни оқизар ва болаларингни асир қилиб, ҳарамингни таҳқирлармиди?».

Мен: «Азбаройи худо! Ундай қилмасдилар, худо сақласин». Улар: «Бўлмаса, улар сени ҳибсга солиб калтаклаб, мусодара мақомига ўтқазармидилар? «Мен, барча азоб-уқубат ва таҳқир этишлардан холисман, чунки мен қуръон ҳофиза бўлиб, у (қуръон) мени бу фалокатлардан муҳофаза этувчидир»,— дедим. Улар дедилар: «Улар сенга қиладиган ишнинг энг сўнгги ҳадди шуки, агар сени сафардан воз кечиб рад қилганингни билсалар, улар сени сўкиб моягингга ёпишиб, уни кесардилар, сендан нафратланиб, кўрсатадиган хайру эҳсонларини тўхтатардилар». Мен айтдим: «Ҳатто улар шундай ҳам қилмасдилар. Менинг улар наздида тутган мақомимнинг мустаҳкамлиги ва барқарорлиги ушбу азиятларга йўл қўймайди. Лекин улар менинг кўнглимни овладилар, мен истиҳола қилдим ва улар пандларига мен алдандим. Қани эди (ўша вақтда) мен уларга рад жавоб қила олсам». «Бу (гаплар) сен учун на узр, на важга ярайди. Сендек нодуруст далил кўрсатганлар тангри таоло ҳузурида ҳақиқий кечиримга муяссар бўла олмайди. Сен ўз маконингда ўтириб қуръоннинг тиловати би-

лан машғул бўлсанг, илмингни мутолаа қилиб, маслакдошларнинг билан баҳс юритсанг, баданингни (бу) машаққатдан фориг тутиб, қорнингни ҳалол (таомлар)га тўлдирсанг, динингни ана у ярамаслардан ҳимоя қилиб, ҳаром тановул заруратидан роҳат олсанг бўлмасмиди? Шу билан бирга биз сизга ўхшашлардан эшитганмиз — дарҳақиқат, сиз туғриниғизда келтирилган мисоллардан маълумки, қуръон аҳли ва унинг маслакдошлари тангри аҳли ва унга хос (киши)лар ҳисобланиб, улар тангри бандалари ўртасида унинг ҳур кишилариридир ва улар баракатлари орқали бандалари устига булутдек сероб ўз ризқини ёғдиради, дарҳақиқат, султонлар бутун одамлар устидан маликлардир, аммо сизлар эса маликлару султонлар устидан (ҳам) маликсизлар. Чунки оллоҳ сизни ҳур қилиб, одамлар (сизни) истисно кўрди-лар. Натижада, Сиз тангри бандалари учун қалб, жигар ва бош мақомида булдингиз. Бирон кимсага сиз устингиздан ҳокимлик қолмади. Сўнгра сизлар ўз қўлингиз билан ўзингизни шу мушкул аҳволга ташлаб, парвона ўзини оловга ургандек ўзингизни ҳалокатга урдингиз. Халос бўлишга қодир бўла туриб ўзингиз зарару музтарлик этагига ёпишдингиз. Шундай экан, қандай қилиб бу уэр ўринли? Қай тариқа бу уэр ал-Малик ал-Жаббор (тангри) азобидан сизни қутқазади? Ёки сиз ушбу шоир айтгандек бўлиб қолдингизми?

Э қорилар жамоаси! Э шаҳар тузи!
Агар туз бузилса, уни нима тузатади?

«Аммо масалага чуқур разм солсангиз ҳаммамиз ҳам шу мусибатга шерикмиз», — дедим мен. Танҳо мисра: Э кабутар! Йиғлайвер, сенда бор нарса менда ҳам бор! Яна айтилган:

Тол дарахтидаги кабутар, сенда бор нарса менда ҳам бор.
Ҳақат мен танасида, сен эса шохидасан.

Кейин улар йиғлаб фигон қилдилар, оҳ-воҳ тортдилар ва куйиб-ёниб, чуқур хўрсиниб дедилар: «Сенинг қиссанг билан бизларнинг қиссамиз орасида қанчалар йироқ масофа бор?... Шарқу ғарб рабби номи билан қасам бўлсинки, иккала қисса орасида шарқ ва ғарб орасича масофа бор. Лекин гапирришга мажол булмай, ҳар қандай маълум нарса гапирилавермайдн. Сир билан ошкора (эълон) қилинган (нарс)анинг ораси қанча. Чунки «деворнинг ҳам қулогн бор». Мен: «Бу (гапин-

гиз) ҳам далил эмас, яроқсиз далил айтганингизни рад қилманг»,— дедим. Улар айтдилар: «Бизлар жабр билан мажбур қилиниб, қаҳр ва зўравонлик билан олинганмиз ва девонда қайд қилиниб, ёрдамчи аъёнлардан бирига бириктирилганмиз. Агар, масалан, ҳайит ёки наврўз кунидами, бизга (бирон томонга) чиқиш хусусида фармон бўлиб, юриш (бошланиш) пешин пайтига белгиланиб, бизлардан биронтамиз асргача кечиксак уни уриш, сукиш, таҳқирлаш ёки адолат юритиб шафоат қилиш у ёқда турсин, унинг бу қилган «гуноҳи» учун фақат салб этиш ёки бўйинини узишдан бўлак жазо кўрилмайди. (Мана кўрдингми), сен билан биз ўртамизда ҳеч қандай ўхшашлик йўқ. Шунингдек, (агар) биронта орқада қолса, яширин этак остида бекиниб қолса ва тўхтаса ҳам (ушбу жазо қўлланилади). Шу сабабли биз умр бўйи шу каби (таъйиқ)ларга тайёр турамыз ва ўз тенгқурларимиз бошига тушган бу балодан огоҳда бўлиб, содир бўладиган ишораю амрга ҳар қачон итоат қиламиз. Тангри раҳм қилган, бошқадан ибрат олган (кимса) фикрига амал қилиб ибратланамиз. Унинг (Темурнинг) мамлакатидан чиқиб, унинг вилоятию салтанати иқлиmidан бош олиб кетиш кошкйди, бизга мумкин бўлса? Қандай қилиб ҳам бу (иш) бизга мумкин бўлсин? Ахир, бу бизнинг она юртимиз, ўз қавмимиз маҳали, дўстлик манзилимиз, мувофиқлик риҳламиз, маншатимиз қўрғонлари, ота-бобомиз униб-ўсган, бола-чақаларимиз туғилиб, вояга етган, қабилаю уруғларимиз маконлари, бизнинг ҳозиргиларимизу ўтган авлодларимизнинг ўтроқ жойлари-ку? Бўлбул ёки попишак у ёқда турсин, агар қабиламиз ҳашаротларидан ҳатто биронта қора чигиртка ғойиб бўлса ҳам албатта бошқаларни зулм ва ноҳақлик сели суриб кетиб, қолганларимиз гарданига қилич тутган ўлим савлатчиси тасарруф юритади.

Аммо, агар биз у билан бир томонга чиқиб, юришга азм қилсак ва тайёргарлик кўрсак: неча йил ғойиб бўламиз ва бу шубҳали (ҳаракатга) ирода қилувчи (киши) қайси томонга (юришни) хоҳлайди?— деб сўраймиз ва шунга биноан сафар ҳозирлигини ғамлаймиз. Бизлардан ҳар биримиз бошқасининг амакиваччаси ва қўшинсидир. Ҳар биримизда алоҳида халта бўлиб, унда талқони ва ўзига яраша озиқ-овқату отига керакли озиғи бўлади. Биз бутун (сафар) вақти рўза тутгандек бўлиб, фақат ўлиб қолмаслик учун озроқ овқат тановул қилиб,

овратни бекитиб турадиган қўҳна ва жулдур кийимлар киярдик. Буларнинг ҳаммаси ўз қўлимиз билан меҳнатимиз эвазига яратилган нарсалар бўлиб, улар йўлида ўз пешона теримизни тўкиб, топган нарсаларимиз эди. Чунки ҳалоллик бизнинг энг юқори мақсадимиз бўлиб, биз ўзгаларнинг молига қўз олайтириб, иззату номусига тегмаймиз, бировнинг ишига ғов бўлиб йўлида турмаймиз, ҳеч бир кимсанинг бизда ҳақи йўқ бўлиб, бизлар билан бошқа биров орасида на алоқа-ю, на боғланиш бор. Лекин, э мавлоно! Бало чексиз ва мусибат умумийдир».

Кейин улар бошларини ўнгу чапга қимирлатиб ҳайбат ва улуғворликдан уларни титроқ босди, лабларни оқариб, пешоналари қорайди. Улар уввос тортиб йиғлаб, дод-фарёд солдилар, чўзиқ ва тўлиқ фиғон билан ҳўнграй бошладилар. Худо ҳақи, ростдан ҳам улар ҳузурда нафсим эриб (бўшашиб) кетиб, улар олдида улуғ машойихлар ҳам менга яримас бўлиб қолдилар. Шунда мен улар бошига тушган шиддатли нш ҳақида фикр юритдим ва уларнинг ёниб турган чўғни кафтлариде тутиб турганликларини билдим ва сўнгра кетмакет оҳ-воҳ қилиб, уларга: «Азбаройи худо, э биродарлар! Сиз зикр қилган чексиз бало ва умумий мусибат нима?»,— дедим.

Улар жавоб бердилар: «Бизнинг отларимиз ва чорваларимиз, кўрпа-ёстиғу тушакларимиз ҳомилларидир. Юк ортишда уларга раҳмдиллик қилиб, фақатгина (юришдан) мадоримиз қуриган (вақт)дагина биз уларни минамиз. У (ҳайвонлар) ишининг шундайлиги бизнинг белимизни букиб, ҳолимизни ожиз бўлиб, мусулмонлар қони ҳамда улар мол-дунёларида шўнғишга мажбур қилди. Бизларга у (мусулмон)лар зироатларида ўтлаб, улар уволларини устимизга олишга зарурат тугдирди. Бундан қандай халос бўлиб, бу тузоқдан қайси йўл билан нажот топишимизни билмаймиз. Азбаройи худо, э саййидимиз шайх! Сен биз учун бу баҳоси қиммат ишни арзонлаштириш (йўли)ни топасанми? Ёки бу иссиқ ҳароратни ўчирадиган ёки бу ҳасрат ғуссасига таскин берадиган бир қатра муздек сув борми?» Мен дедим: «Азбаройи худо, ёлғиз тангри июнятидан бошқа йўл йўқ! Худо ҳақи, сизлар, мени ёмонлик (овқати) билан тўйдириб, аччиқ ва аламли (алоэ ёки сабур) ичимликлар ичишга мажбур қилдингиз ҳамда азобу машаққатлар билан юкимни оғирлагдингиз. Ваҳоланки, ўзим-

да бор бўлган ғам-ғуссаю азобларим (мен) кафанга кирадиган кунгача менга кифоя қиларди. Аммо, сиз бўлсангиз кулфатимга кулфат, азобимга азоб қўшдингиз. Азбаройи худо, сиз кимсиз? Исмингиз нима? (Оламнинг) қайси тарафида сизнинг ерингизу осмонингиз? Сиз ким билан бирга келгансиз? Сиз ўзингизга берилиб, ато қилинган яхши хусусиятлар билан муборакланинг. Менга шуларни хабар бериб, (мени) ҳайратда қолдириб кетмангки, ҳар вақт мен сизнинг олдингизга келиб, сиз билан салом-аликка сазовор бўлайин».

Улар дедилар: «Э мавлоно! Тангрига ҳамд бўлсинки, у (зот) бизга сенинг руиятингни ато қилди. Аммо бизни танишинг сен учун на бирон фойдаю, на бирон баракат келтиради ва бизни (сен) таннмаслигингдан на бир азияту, на бир зарар кўрасан. Бизнинг аксар гумонимизча, э мавлоно! Бугундан кейин сен бизни ҳеч қачон кўрмайсан. Агар сен билан кўришиш (тангридаи) тақдир этнлса, бош устига деб биз ҳузурингга югуриб келамиз. Бизнинг халифамиз — тангри(дир). Хайр, омон бўлинг!».

Кейин улар тўхтамасдан мен билан хайрлашдилар ва мени фироқ аламида қолдириб, йироқлашиб кетдилар.

Бу (қисса) денгиздан бир қатра, тоғдан бир заррадир. Субҳони ва тангри таолодан ўз мурувватию хайру саховати билан сўзларимизни хатолардан, нш ва ҳолларимизни сафсата ва халалдан сақлашини тилаймиз. Мана шу (қисса) охири.

Оламлар эгаси бўлган тангрига ҳамд бўлсин! Саййидимиз Муҳаммадга, унинг уруғ-аймоқлари ва саҳобаларига тангрининг раҳматн ва саломн бўлсин! Тангри биз учун кифоя ва (у) олий йўлбошчидир!





ИЗОҲЛАР

1. Қуръон, 67-сура, 2-оятдан.
2. Қуръон, 67-сура, 16-оятнинг охирига ҳам ишора.
3. Қуръон, 3-сура, 103-оятдан.
4. Қуръон, 33-сура, 40-оят.
5. Қуръон, 23-сура, 100-оят.
6. Қўлзма на нашрда хато берилган, асли ал-Масиҳ ад-Даж-жол — мусулмонлар ўртасида тарқалган ривоятга кўра охир замонда пайдо бўлиб, худонинг ганими сифатида иш тута-диган соҳтя пайғамбар Антихрист (қаранг: И. П. Петрушевский. Ислам в Иране, стр. 70—71).
7. Қўлзмада: сийлов уйи.
8. Қуръон, 30-сура, 9-оятдан.
9. Қўлзмада: тақдир қўллари.
10. Матида оғида оқ оласи на пинонасида оқ қашқаси бор (зоғдор) оғлар маъносида келтирилган.
11. Қуръон, 3-сура, 173-оятдан.
12. А ж а м — ғайри араб. Бу ҳақда яна қаранг: «Абдулланом», 1-жилд, 326-бет, 16-изоҳ.
13. Бу хусусида Темурнинг расмий тарихчилари ҳеч нарса ёзма-салар-да, лекин 1404 йилда Самаркандда бўлган кастилия (Испания)лик элчи Рюи Гонзалес де Клавихо ҳам айнан ушбу фикрни такрорлайди. Қаранг: Дневник путешествия, стр. 24.
14. Шарофуддин Али Яздий (Зафарнома, в 7 б.) Темур Қўрагон ибн Амир Тарагай ибн Амир Баракал деб зикр қилади.
15. В. В. Бартольднинг ёзишича, Ибн Арабшоҳ асаридан бошқа ҳеч бир манбаъда Темур туғилган жой номи кўрсатилмаган. (Соч., т. II, (2, стр. 39). Хўжа илгор қишлоғи ҳозиргача мавжуд бўлиб, Шаҳрисабздан 13 км жануби-ғарбий томонда — ҳозирги Яқкабоғ райони ҳудудида жойлашган. Қишлоқ аҳли ўртасида Амир Темур шу қишлоқда туғилган деган ривоят бор.
16. К е ш — Урта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бўлиб, араб географи Еқубийнинг ёзишича, у VII асрда бунёд этилган. XIV асрдан эса Шаҳрисабз деб атала бошлади. Темурнинг туғилган ватани бўлганлиги сабабли XIV—XV асрларда шаҳар ҳар томонлама обод бир ўлкага айлантирилди. (Қаранг: В. В. Бартольд. Соч. т. I, стр. 188—189).
17. М о в а р о у н н а ҳ р — луғаний маъносини «дарё орқасидаги нарса (ер)» бўлиб Амударёдан шимолга қараб чўзилган Урта

- Осиё ерлари арабча шундай аталган. Бу арабча, ибора қадимги географларнинг Трансоксиана Оксус (Амударёнинг орақасидаги) деган истилоҳнинг таржимасидан иборат. (Еқут ал-Ҳамавий. «Муъжам ал-булдои», VII жилд, 370-бет).
18. Нашрда «Ун уч ой» деб хато берилган бўлса керак. Шу сабабли биз «Ун уч фарсах» деб тузатдик. Фарсах — форсча «парсанг» (юнонча «парасанг») сўзининг арабча шаклидир. У масофа ўлчови бўлиб, одатда 6—8 км га тенгдир. Самарқанд билан Шаҳрисабз ўртаси ҳам тахминан 13 фарсахдир.
 19. Шурта (жўплиц шурат) — Асосан шаҳарларда бўлиб, ҳарбий миршаб вазифасига доир хизматни адо этувчи шахс. (Қаранг: И. П. Петрушевский. Ислам в Иране, стр. 197—198).
 20. 1363 йилда Сенстон ҳокимининг даъватига биноан Темур унинг душманларига қарши жангда қатнашиб, ўнг оёқ-қўлидан оғир ярадор бўлади. Унинг ўнг қўли деярлик қуруқ суякка айланиб, ўнг оёғи эса бутун умри оқсоқ бўлиб қолади. Темурланг (оқсоқ Темур-ланг форсча оқсоқ демакдир). Ёки европаликлар талаффузича, «Тамерлан» деган лақаб ана шундан келиб чиққан. Ибн Арабшоҳнинг ўзи ҳам 7-бетда бу ҳақда ҳикоя қилади. Бу тўғрида яна қаранг: Л. В. Строева, Возникновение Государства Тимура, стр. 70.
 21. Темур ишларининг аввалидан уни қўлаб қувватлаб, кейинчалик эса унинг эътиборли амир ва лашкарбошиларидан ҳисобланган ушбу шахслар ҳақида ўша давр тарихчиларидан Низомуддин Шомий, Шарофуддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандийлар бирталай маълумотлар келтирганлар.
 22. Ибн Арабшоҳ кўп қўллаган ҳарбий истилоҳлардан бири «адад» ва «удад» яъни қўшин сони ва қурол аслаҳаси демакдир.
 23. Шамсуддин ал-Фохурий — Шарофуддин Али Яздийнинг тарихий асарида ушбу шайх Шамсуддин Кулор. (Зафарнома, е. 254б—287 ва ҳоказо) деб аталган. Эҳтимол турк ва форс тилларини мукаммал билган Ибн Арабшоҳ «кулол» сўзини арабчага таржима қилиб «фохурий», яъни кулол деб аталгандир. В. В. Бартольдда ҳам шундай тахмин келтирилади (Соч. т. II/2, стр. 425, прим. 13).
 24. Саалаба — исломгача Хаварон, Шарқий Иордания, Ливан ва Фаластин ерларида истиқомат қилган яманлик араб сулоласи Ҳассонийларнинг бир амири шундай аталган. Бу ўринда унинг ҳаётидан бир воқеага ишора қилиниб, ҳозирча уни аниқлай олмадик.
 25. Мовароуннаҳрда ўн икки йил (1346—1358) ҳукм юритган амир Қозоғоннинг набираси амир Ҳусайн кўзда тутилаётир. Бу пайтда у Балхда турар эди.
 26. Нашрда хато берилган.
 27. Ибн Арабшоҳнинг Темурнинг хотини — Ҳусайннинг синглиси Улжай Туркон оғани ўзи ўлдирди, деган фикри ҳақиқатдан янроқдир. Шарофуддин Али Яздий. (Зафарнома, в 155 а) ёзишича, Улжой Туркон оға ўлимида (1366 йил) кейин Темур ва Ҳусайн ўртасидаги яқинлик баътамом узилган. (Бартольд В. В. Соч. т. II/2, стр. 42).
 28. Амир Қозоғоннинг набираси амир Ҳусайн Балх ва унинг атрофидаги ерлар ҳокими эди. Темур дастлаб у билан бирга

- бўлиб, мўғулларга қарши урушлар қилган. Шунингдек, 1365 йилда Самарқанд сарбадорларини тугатишда ҳам улар иттифоқ бўлганлар. Лекин улар ўртасидаги ҳамкорлик узоққа бормади. Темур 1370 йили Балхни эгаллагач, амир Ҳусайн қатл этилди. (Низомуддин Шомий. Зафарнома, 60-бет).
29. Матнда «икки сўзни кесувчи» деб берилса-да, лекин биз матн тақозосига кўра «бир сўзли» деб таржима қилдик.
 30. «Тахт» — форсча сўздир.
 31. Ба л х — Қадимий шаҳар бўлиб VII асрда араблар томонидан забт этилган. Кейин шаҳар турк-салжуқийлар (XI аср), мўғуллар (XIII аср) томонидан истало этилиб, батамом яйрон қилинди. Фақат XIV асрнинг иккинчи ярмидагина Темур томонидан қайтадан тикланди. Ҳозир Афғонистон ҳудуди бўлиб, Вазиробод деб аталади.
 32. Х у р о с о н — Эроннинг шарқи-шимолидаги вилоят бўлиб, ҳозир Туркменистон ССР ва Афғонистон билан чегарадош. Вилоят маркази ҳозирда Машҳад шаҳри.
 33. Т у р к и с т о н — «турклар мамлакати». Туркистон — Шарқий ва Ғарбий қисмлардан иборат бўлиб, Урта Осиё, Қозогистон ва Хитойнинг бир қисмини ўз ичига олади.
 34. Сўзма — сўз: юз (киши)га амир.
 35. Амир Ҳусайн кўзда тутилаётир.
 36. А л - М у н т а ҳ а б — Темур салтанати охиригача бўлган воқеаларни ўз ичига олган «Мунтахаб ат-тавориҳи Муиний номли умумий тарих назарда тутилса керак. Бу асар ҳақида қаранг: Ч. А. Стори. Персидская литература, часть I, стр. 340—341.
 37. В. В. Бартольднинг ёзишича. (Соч. т. II/2, стр. 40). Темурнинг онаси ва Тарағайнинг бошқа хотини Кадек Хатуннинг — у 1389 йилгача яшаган (Шарофуддин Али Яздий, Зафарнома, в. 206 б) келиб чиқши тўғрисида манбаларда ҳеч қандай маълумот учратмадик.
 38. Асли «мулук» сўзининг «подшоҳлар», «қироллар», «маликлар» каби маънолари бўлса-да, бу ўринда «хонлар» деб таржима қилиш мақсадга мувофиқдир.
 39. Мўғул империясининг барча томонларида Чингизхон насаби билан яқинлик қилиш афзал ҳисобланарди. Ҳокимиятга эгалик қилган амирлар хонлар қизларига уйланишга ҳаракат қилардилар. Бу билан улар «кўрагон» (мўғулча «кўрагон» — хон кўёви) лақабига эришардилар. 1370 йилда Балхда амир Ҳусайнни енгиб, у ўлдирилгандан кейин Темур унинг хотинларидан тўрттасини ўзига олди. Улар орасида Қозонхоннинг қизи Сарой Мулк Хоним (халқ орасида у Бибиҳоним номи билан машҳур)нинг борлиги Темурга «кўрагон» лақабини олиш имконини бериб, ушбу лақаб билан у умрининг охиригача аталди. Шунингдек, Темурнинг ўғли ва набираларидан айримлари ҳам шундай лақаб билан аталардилар.
 40. Нашрда хато берилган.
 41. Қўлёзмада сукут.
 42. Соҳибқирон ҳақида қаранг, Абдулланом, 1-жилд, 327-бет, 32-изох.
 - 43.—44. Миср ва Шом (Сурия)га ҳам ишора.
 45. Темурнинг Султон (амир) Ҳусайнга қарши қуроли ясёнга тайёрланиши тўғрисида Низомуддин Шомий ҳам ёзади. Зафарнома, 35-бет.

46. Қўлэзмада: «одамларни» деб келтирилган.
47. Араб шоири ал-Мутанаббий шеърларидан.
48. Шайх Зайнуддин Хавофий — Бу ўринда Зайнуддин Абу Бакр Тайабдий назарда тутилаётир. Фикримизча, Ибн Арабшоҳ бу ўринда хатога йўл қўнган. Бу ҳақда қаранг: В. В. Бартольд, Соч. т. II/2, стр. 44—45.
49. Саййид Барака — Ушбу саййиднинг келиб чиқishi ҳақида тарихчилар ҳар хил фикр айтганлар. У 1404 йилининг охирида вафот этган бўлиб, қабри Самарқанддадир. У ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: В. В. Бартольд, Соч. т. II., ч. 2, стр. 448—450; М. Е. Массон, Мавзолей Гур-Эмир, стр. 19.
50. Сажистон (Саистон) — ҳозирги вақтда Эроннинг шарқи ва Афғонистоннинг ғарбида жойлашган вилоят. В. В. Бартольднинг ёзишича, ўрта асрларда Сажистон вилояти бундан кенгроқ чегараларни эгаллаган.
51. Муҳаммад ал-Бухорий (1377—1438). Ажамда туғилиб, ёшлиги Бухорода ўтган. У кейинчалик бир қанча мамлакатларда бўлиб, охири Дамашқда тўхтайди ва шу ерда вафот этади. У ҳақда яна қаранг: Муъжам ул-муаллифийн, II-жилд, 294-бет.
52. Амир Ҳусайннинг ўлими 12 рамазон 771 (1370 йил, 10 апрель) йилга тўғри келади.
53. Нашрда хато бўлиб, 86 йил дейилган.
54. Фикримизча, бу гапдан Ибн Арабшоҳ қўйидаги мақсадни кўзда тутса керак: 1365 йилда мўғул хони Қозоғон ўғли Илёсхужа — у олдинроқ Мовароуннаҳрдан қувланган эди — янгитдан кўп қўшин билан Мовароуннаҳрга ҳужум қилди. Темур ва Ҳусайн ўз томонларидан қўшин йиғдилар. Улар орасида юз берган ва тарихга «лой жанги» номи билан кирган жанг Чиноз билан Тошкент ўртасида юз берди. Жанг вақтида қаттиқ жала қўйиб, ерлар лой бўлиб қолди. Темур ва Ҳусайн жангга мағлубиятга учрадилар. (Бу жанг васфи ҳақида қаранг: Низомуддин Шомий, Зафарнома, 28—30-бетлар). Темур ва Ҳусайн урушни давом эттириш бефойдалигини англаб, Амударёга қараб кетдилар ва ундан ўтиб Балх қалъасида яшириндилар.
55. «Хуросон даштларида» қўлэзмада суқут.
56. Бовард (Абивард) — ҳозирги Пиштоқ шаҳарчасининг ўрнида, Туркменистон ССР Қаахка станциясидан 8 км масофада жойлашган.
57. Мохон (илгариги Мохувон) — ҳозирги Мари шаҳри ўрнида жойлашган қишлоқ шундай аталган. 1362 йилда Темур ўз иттифоқдоши бўлган амир Ҳусайн билан Туркмон Алибек қўлига асир тушиб, 62 кунни Мохон қишлоғида ўтказишган. (Низомуддин Шомий, Зафарнома. 20—21-бетлар).
58. Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун 20-изоҳга қаранг.
59. Муизиддин Ҳусайн — Қуртлар (картлар) сулоласидан бўлиб, Ҳирот ҳокими эди (1331—1370). У ҳақида қаранг: В. В. Бартольд, Обзор, стр. 38.
60. Малик Ғиёсуддин — Отасидан кейин Ҳирот ҳокими (1370—1389). У ҳоким бўлиб турган вақтда, яъни 1381 йилда Ҳирот Темур томонидан ишғол қилинади.
61. Яъни исёнга бел боғлади демоқчи. Бу ўринда ташбеҳ қўлланилган.

62. «Қилич маломатдан ўзиб кетган». Араб масали бўлиб, бу ўринда қофия учун сўзлар ўрилари алмаштирилиб берилган. Аслида бир ишни қўлдан чиқариб, кейин надомат чеккан кишига нисбатан айтилади.
63. «Ёзда суг ачиб қолган эди» — бу ҳам араб масали бўлиб, қулай фурсатни қўлдан чиқариб надомат чекадиган кишига нисбатан айтилади.
64. Қўлёзмада: юзлангунларича.
65. Амир Ҳусайн ва Темур мўғуллардан енгилиб Балх томонига ўтиб кетгач, мўғуллар Самарқандга қараб юрдилар. Шу пайтда Самарқандда бор бўлган сарбадорлар халқ оммасини мўғулларга қарши қуришга чорладилар. Самарқанд аҳли шаҳар атрофларини мустақкамлаб, тўла-тўқис тайёргарлик билан мўғулларни аввал Самарқанддан, кейин эса бутун Мовароуннаҳрдан қувиб чиқардилар. Мўғуллар устидан сарбадорлар эришган ғалабани эшитган Темур ва Ҳусайн яна Мовароуннаҳрга қайтишга журъат қилдилар. Фикримизча, Ибн Арабшоҳ ушбу бобда Темурнинг Жайхун орқали Мовароуннаҳрга мана шу қайтишини назарда тутса керак.
66. Нашрда хато берилган.
67. Абу Туроб Нахшабий — IX асрда яшаган қарши (нахшаб)лик машҳур шайх. Вафоти 850 йил.
68. Нахшаб — Қарши шаҳрининг қадимги номи бўлиб, XIV асрдан Қарши деб атала бошлади. Ушбу ном шаҳар яқинида мўғуллар қурган қаср («қарши» мўғул тилида «қаср»ни билдиради) сўзидан келиб чиққан. Ҳозир Қарши Қашқадарё областининг маъмурий марказидир.
- 69—70. «Ҳақиқат» ва «Мажоз» — баҳоғат илмидаги истилоҳлар булиб, «мажоз» сўзи ўз маъносида ишлатмасдан ўхшатиш йули билан ишлатиш, «Ҳақиқат» эса унинг аксидир.
71. Қуръон, 20-сура, 64-оятдан.
72. Қўлёзмада хато.
73. Низомуддин Шомийнинг ёзишича, Темур амри билан Қаршида қисқа вақт ичида қалъа деворлари қурилиб битказилган (Зафарнома. 10-бет).
74. Қўлёзмада хато.
75. Бадахшон (Балахшон) Амударёнинг юқори оқимида, ҳозирги Файзобод ўрнида жойлашган шаҳар шундай аталган. Бадахшон азалдан ўз лаъли билан машҳур бўлиб, у ҳақда Марко Поло ҳам ёзган. (Книга Марко Поло, стр. 74). Шунингдек, ўрта аср географ ва сайёҳларнинг васфича, Бадахшон ажойиб об-ҳавоси, бепоён ва жуда қулай яйловлари билан ҳам шуҳрат топган. Бу ҳақда яна қаранг: В. В. Бартольд, Обзор, стр. 17.
76. Бу билан Ибн Арабшоҳ 1365 йилда мўғулларнинг Мовароуннаҳрга қилган учинчи ҳужумини назарда тутса керак. (Ўзбекистон ССР тарихи, 346 бет).
77. Қамаруддинхон — мўғулистон ҳукмдори (1362—1389).
78. Темур билан Амир Ҳусайн ўртасида кураш кетаётган даврда йирик сиёсий куч родини мўғуллар ўйнадилар. Гарчи 1365 йилдан кейин улар Мовароуннаҳрга бостириб келган бўлмасалар-да, лекин мамлакатда бўлаётган воқеаларни диққат билан кузатиб турдилар ва баъзи феодалларни ўз томонларига тортишга интилдилар. Шу сабабдан 1368 йил баҳоринда Темур улардан мадад сўрагач, улар рози бўлдилар. Бу ҳақда

яна қаранг: Л. В. Строева. Возникновение государства Тимура, стр. 79.

79. Қағалғар — қўлёзмада «Қағалға» деб берилган.
80. «Осмонгача кўтарилган бурун ва сувга ботирилган таг», Машхур араб масали. У ҳақда қаранг: Мунжид, 934-бет.
81. Куръон, 9-сура, 118-оятдан.
82. Нашрда хато.
83. Куръон, 69-сура, 7-оятдан.
84. Жавзо — Юлдузлар туркумидан. Қуёш йилининг учинчи ойи ҳам Жавзо деб аталиб, 22-май — 21-июнга тўғри келади.
85. Бу ўринда ҳам Ибн Арабшоҳ чалкашликка йўл қўйган. 1365 йилги мўғуллар билан бўлган жангдан кейин амир Ҳусайн Балхга қараб қочган эди.
86. Шахсини аниқлашнинг иложи бўлмади.
87. Ҳақиқатдан ҳам Темур билан Ҳусайннинг Балхдаги тўқнашуви 771 (1370) йилда юз берди. Низомуддин Шомий ушбу тўқнашувни батафсилроқ ёритган. Қаранг: Зафарнома, 59—60 бетлар.
88. Низомуддин Шомий (Зафарнома, 60-бет) ва Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича (Зафарнома, Е. 135 а б), амир Ҳусайини Темур эмас, балки амир Ҳусайнда ҳун қасди бўлган Хуталон ҳокими Кай-Хусрав ва амир Улжайту ўлдиришган. Темур гарчи Ҳусайини ўлдирмасликини ваъда қилган бўлса-да, лекин у бу ишга монъелик кўрсатмади. Бу ҳақда яна қаранг: А. Ю. Якубовский, Тимур, стр. 59.
89. Низомуддин Шомийнинг ёзишича, Темур Балхни олмасдан бурун Суюргатмиш ўғлонни хон мартабасига кўтарган (Зафарнома, 58, 199-бетлар). Бу ҳақда яна қаранг: Л. В. Строева, Возникновение государства Тимура, стр. 81.
90. Турк Қурайшлари — Муҳаммад пайгамбар, умавийлар ва аббосийлар сулоласи мансуб бўлган қурайиш қабиласи арабларда қандай юқори мақомда турса, Чингизхон зурёди ҳам мўғулларда шундай мақомда демоқчи бўлса керак муаллиф.
91. Қўлёзмада «асрида» деб келтирилган.
92. Дашти (Қипчоқ) — XV асрда Хоразмнинг Фарби-шимолдан тортиб Фарбга, Днепр дарёсигача бўлган ерларни Дашти Қипчоқ деб аталган. Бу ҳақда яна қаранг: Ҳиндистон сафарномаси, 85-бет, 52-изоҳ.
94. Қўлёзмада хато ёзилган. Сигноқ — Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган йirik ўрта аср шаҳри. Бир вақтлар Оқ ўрда (XII—XV ва XVI аср ўрталарида кўчманчи ўзбеклар) давлатининг пойтахти бўлган. Унинг вайроналари ҳозир Қизил Ўрда темир йўл станциясига яқин Сигноқ ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: А. Ю. Якубовский, Развалины Сыгнака.
95. Утзор. Арыс дарёсининг Сирдарёга қуйиладиган мавзеда жойлашган шаҳар. Хятойга юриш қилган Темур 1405 йилнинг февралда шу жойда вафот этган.
96. Хўжанд дарёси — Сирдарё кўзда тутилаётир.
97. «Темур унга қарши Самарқанддан чиқди ва улар Хўжанд дарёси яқинида, Туркистон атрофида тўқнашдилар». Ушбу жумла қўлёзмада суқут. Темур билан Тўхтамиш ўртасидаги бу тўқнашувни Ибн Арабшоҳ вақт жиҳатидан илгари келтириб, Сирдарё атрофларида бўлди, деб нотўғри талқин қила-

- ди. Аслида бу жанг Темур билан Тўхтамишнинг биринчи тўқнашуви бўлиб, у 1391 йилнинг июнь ойида Уралнинг гарбида, Кундузча деган мавзеда юз берган. Бу ҳақда яна қаранг: В. В. Бартольд, Соч. т. II/2, стр. 449; Б. Аҳмедов. Ўзбекларнинг келиб чиқиши, 15-бет.
98. Сайхун дарёси — Сирдарё арабча шундай аталган.
 99. Саййид Бараканинг Темур билан учрашуви 1370 йилда юз берган. Темурни Тўхтамишга қарши бу урушида Саййид Барака фақат жанг олдидан Темур ҳақида дуо қилиб омад тилаган. Бу ҳақда яна қаранг: Шарофуддин Али Яздий, Зафарнома, в. 218 б.
 100. «Йоғи қочди» — туркча ёв (душман) қочди.
 101. Аббос ибн Абдулмутталлиб — Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси.
 102. Арабларда туяларни сувга чақирганда «жут» деган нидо билан чақирилади.
 103. Қуръон, 27-сура, 10-оятидаги ушбу жумлани Ибн Арабшоҳ кўп ўринларда қўллаган.
 104. Саййид Барака ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Шарофуддин Али Яздий, Зафарнома, в. 136 а; В. В. Бартольд. Соч. II, ч. 2, стр. 448—450.
 105. Андохой (Андхуд) — Шимолий Афғонистонда жойлашган қадимий шаҳар. У ҳақда яна қаранг: Абдуллонома, II жилд, 332-бет, 125-изоҳ.
 106. «Шуттор» — «шотир»нинг кўплиги, луғавий маъноси бузуқилар, таловчилар, қароқчилар. XIV асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда ҳам ўша пайтда Хуросонда кенг ёйилган сарбадорлар (форсча сарбадорон — «бошини дорга тикканлар»; арабча — сарбадолия) ҳаракати ривожланди. 1365 йилда муғул хокими Илс Хўжа Самарқандга яна бостириб келганда сарбадорлар бошчилигида шаҳар аҳли матонат билан курашиб, уларни мамлакатдан ҳайдагандилар. Сарбадорларга муносабат турли-туман бўлган. Бир қанча муаллифлар қатори Ибн Арабшоҳ ҳам уларни, зикр қилганимиздек, «таловчилар», «бузуқилар» деб атайди. XIV асрда яшаган машҳур араб сайёҳи Ибн Ботута ҳам шу тарзда фикр юритиб, уларни Ироқда шуттор — таловчилар мағрибда — «суқура» — қузғунлар деб аташлари ҳақида ёзади. Риҳла, 2-қисм, 248-бет.
 107. Нашрда «урушқоқлар» деб берилган.
 108. Қайс ва Яман қабилалари — Асли Араб ярим оролида пайдо бўлган ва ораларида азалдан низо бўлган икки араб қабиласининг исми. Улар ҳақида яна қаранг: Мунжид, 426, 577-бетлар.
 109. Қўлёзмада хато бўлиб муаллиф бу ўринда қофия учун форсча «зиёфат» сўзини ишлатган.
 110. Ануширвон ибн Қайқубод — Қадимий Эронда ҳукмронлик қилган Сосонийлар (226—651) сулоласидан бўлган йигирманчи подшоҳдир. У христианларга нисбатан анча шиддат кўрсатган. Шарқ классик адабиётида кўпинча «Ануширвонни одил» номи билан машҳурдир. У ҳақида қаранг: Комус ул аълом, 6-жилд, 4621-бет; М. М. Дьяконов. Очерки истории древнего Ирана. стр. 309—315.
 111. Темур ва Амир Ҳусайннинг сарбадорларга қилган ушбу хийласи 1366 йилда бўлиб, у пайт Темур ва Амир Ҳусайн иттифоқдош эдилар. Тарихий маълумотларга қараганда, Темур

- Хусайндан шафоат тилаб сарбадорларнинг бошлиқларидан бири Мавлоно-зодани қутқазиб қолган. (Ўзбекистон ССР тарихи, 350-бет). Лекин сарбадорлар ҳақида Ибн Арабшоҳ келтирган ушбу маълумотлар кейинги даврларга (тахминан 1388 йилгача) тўғри келади. Бу ҳақда яна қаранг: А. М. Гуревич «О классово́й борьбе в Самарканде», стр. 5.
112. Тумон сўзининг келиб чиқиши ҳақида қаранг: Н. Д. Миرون. ЗВОРАО т. XIX, 1910, стр. 23.
 113. Андиқон — Андижон.
 114. Гарчи Ибн Арабшоҳ шундай фикр айтсада, ҳар бир тумондан ўн минг жангчи чиқиши ҳам доим ҳам мумкин бўлавермайди. Умуман «Тумон» сўзи ҳарбий соҳада ўн минг жангчини англатсада, ҳисоботда ўн минг динорни ҳам билдиради. Бу ҳақда яна қаранг: Ибн Дуқмоқ, Ақд ал-Жавоҳир. 245-бет; В. В. Бартольд. Соч., т. II/2, стр. 34.
 115. Фарсах — Бу ҳақда 18-изоҳга қаранг.
 116. Султон Жалолуддин — Хоразмшоҳлар давлатининг сўнгги ҳукмдори (1220—1231).
 117. Дамашқ — Самарқанднинг ғарбида, шаҳарнинг қадимий деворларининг ёнгинасида жойлашган қасаба. У ҳақда яна қаранг: В. Л. Вяткин, Материалы, стр. 44.
 118. Қадимги Самарқанд — Афросиёб.
 119. Марғийнон (Марғилон) — Мовароуннахрнинг машҳур шаҳарларидан бўлиб, азалдан шойи савдоси билан машҳурдир. Марғилондан купгина фозил кишилар чиққан бўлиб, улардан энг машҳури Бурҳонуддин ал-Марғийнонийдир.
 120. Илиқхон — Мовароуннахрни дастлаб (999 йилда) забт этган Қорахонийлар (улар ҳақида қаранг: В. В. Бартольд. Соч. т. II/1, стр. 41—47) сулоласидан бўлган хон Илиқ Наср ибн Али (вафоти 1013 йил) кўзда тутилаётир. То 1011 йилгача Самарқанд унинг ҳукми остида бўлган.
 121. Шайх Бурҳонуддин ал-Марғийноний — машҳур фикҳ олими. У Фарғона водийсининг Марғилон шаҳрида туғилиб, Бухоро мадрасаларида таълим олган. Вафоти 593 (1196) йил. Унинг энг машҳур асари «Хидоя фи-л-фуруъ» (Фуруъ) илмига кириш бўлиб, бир неча қўлёзмалари ЎзССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда. «Хидоя»нинг русча таржимаси Гродеков таҳрири остида босилган (Тошкент, 1893).
 122. Сағониён (Чағониён) — таркибига Термиз шаҳри билан Сурхондарё водийси кирган вилоят шундай аталган.
 123. Нашрда хато берилган.
 124. Турон — XIV асрда Туркистон ва Мовароуннахр ерлари шу ном билан аталган ҳамда турклар мамлакати маъносидан ишлатилган.
 125. Кайковус — Қадимий Эроннинг афсонавий Каёнийлар сулоласидан бўлган иккинчи ҳукмдори. Фирдавскийнинг «Шоҳнома» дostonи қаҳрамонларидан бири (Шахнаме, стр. 350—455).
 126. Афросиёб — эронликларнинг афсонавий подшоҳи.
 127. «Ироқ (эса) Эрон мағрибидир». Қўлёзмада суқут.
 128. Нашрда хато берилган.
 129. Қўлёзмада: «қудачилик», суқут.
 130. Бу ҳақда 78-изоҳга қаранг.

131. Темурнинг Хоразмга биринчи юриши 1372—1373 йилларга тўғри келади.
132. Журжон — Гургоннинг арабча аталиши бўлиб, у Каспий денгиз соҳилларининг жанубий-шарқида жойлашган.
133. Абдуллоҳ Мақдисий ўзининг «Аҳсану-т-тақосим фи маърифатил-ақолим» асарида Хоразм аҳлининг маданий савияси юксаклигини таъкидласа, XIV аср машҳур араб сайёҳи Ибн Ботута (1303—1378) «Риҳла» асарида «дунёдаги ҳеч бир ўлкада Хоразм элидан ахлоқи яхшироқ, олижаноброқ ва мусофир-парварроқ эли кўрмадим» — дейди. (А. Рустамов, Маҳмуд Замахшарий, 7-бет).
134. Низомуддин Шомийнинг ёзишича, Темур Хоразмга юриш қилиб Урганч йўлида бўлган Кот шаҳрини олгач, Ҳусайн Суфи Темур талабига рози бўлиб, сулҳ тузишга тайёр эканлигини билдирган. Лекин Темур аскарлари қўмондонларидан бири — Хутталон ҳокими Қайхусрав — у Темурнинг бунчалик даражада кучайиб кетишидан норози эди — Ҳусайн Суфини Темурга бўйсунмасликка ундаб, унинг томонига ўтишни ваъда қилган. Ҳусайн Суфи Қайхусравга ишониб Темурга қарши урушга киришди. Лекин у жангга мағлубиятга учради. Шундан кейин у Урганч қалъасида яшириниб, тез орада шу ерда вафот этди. Зафарнома, 66—67-бетлар; Ўзбекистон ССР тарихи, 353-бет.
135. Низомуддин Шомийнинг ёзишича, Темурнинг Хоразмга иккинчи юришигача Ҳусайн Суфи вафот этиб, ўрнига укаси Юсуф Суфи (1373—1380) ҳокимиятга ўтирган эди. (Зафарнома, 67-бет).
136. Яъни бутун жидду жаҳди билан ҳаракат қилди демокчи бўлса керак.
137. Қуръон, 10-сура, 2-оятдан.
138. Қуръон, 35-сурасидан «Ҳеч бир юк кўтарувчи иккинчи бир киши юкини (гуноҳини) кўтармайдми» (деган) 18-оятга ишора.
139. Қўлёзмада «неъматларим» суқут.
140. Қуръон, 26-сура, 18-оятдан.
141. Қўлёзмада суқут.
142. Шаҳардаги мустаҳкам, машҳур Ихтиёриддин қалъаси кўзда тутилади.
143. Ҳиротнинг ҳисори ва унинг Темур томонидан олинishi 783 йилнинг муҳаррам ойида (март-апрель, 1381) тугаган. Темурнинг Ҳиротга юриши ҳақида Низомуддин Шомий (Зафарнома, 82—84-бетлар) батафсил ҳикоя қилади. Шунингдек, яна қаранг: Ғиясиддин Али, Дневник похода, стр. 33—34.
144. Қўлёзмада: «бало», «офат» деб берилган.
145. Хавоф — Бушенгнинг ғарбида жойлашган бир қасаба. Ҳозирги хариталарда Хоф деб ёзилади.
146. Шайх Зайнууддин Абу Бакр Хавофий — Хуросондаги Тайобод қишлоғида Зайнууддин Абу Бакр Тайободий деган бир зоҳид киши яшаган. Темур мана шу шахс билан учрашгани тўғрисида тарихчи Ҳофизи Абрўга ҳикоя қилган.
147. Кудс — Иерусалим (Қуддус).
148. Шайхнинг ушбу хитоби В. В. Бартольд таржимасида бирмунча ноаниқроқ келтирилади. Соч. т. II/2, стр. 45.
149. Бойликлар билан бирга Ҳиротнинг эътиборли (машҳур) кишилари, шунингдек, донғи кетган Ҳирот дарвозаларининг

- эшиклари ҳам Шаҳрисабзга жўнатилганди. Шарофуддин Али Яздий ўз «Зафарнома»сини ёзган вақтда, яъни 1425 йилда, ушбу эшиклар Шаҳрисабзда бўлган. Қаранг: А. Якубовский, Тимур, стр. 64.
150. Ҳиротни истило этгандан кейин Темур ўз қўшинлари ялғорини Жаҳоншоҳ қўмондонлиги остида Сабзаворга жўнатиб, ўзи эса асосий кучлар билан Келатга қараб юриш қилган. Қаранг: История Афганистана, стр. 325.
 151. Қўлёзмада: Меъзана дейилган.
 152. Темурнинг бу юриши 1383 йилда бўлиб, У Сажистонда кўп харобаликлар қилди. Бу тўғрида яна қаранг: Шарофуддин Али Яздий, Зафарнома, в. 169 в ва давоми; В. В. Бартольд, Обзор, стр. 48.
 153. Темурнинг Сажистонда қўл ва оёғидан ярадор бўлганлигига ишора.
 154. Кермои — Эрондаги шу номли вилоятнинг маркази. Бахт Ҳамавийнинг ёзишича, бу маъмур ва машҳур, шаҳар ва кичиклоқлари кўп бир вилоят бўлиб, шарқдан Мукрон, ғарбдан Форс, шимолдан Хуросон ва жанубдан Форс денгизи билан чегараланган. Муъжам ул-булдон, VII жилд, 244 бет.
 155. Сабзавор — Афғонистоннинг ғарбида, Ҳиротдан жанубда жойлашган машҳур шаҳар. Ҳозир у Исфизор деб аталади.
 156. Шу пайтда Сабзавор ҳокими бўлиб шаҳар сарбадорларининг бошлиғи Али Муайяд (1364—1381) турар эди. Ҳақиқатда у Темурга итоат билдирган эди. Бу ҳақда яна қаранг: Низомуддин Шомий, Зафарнома, 85-бет; И. П. Петрушевский, Земледелие, стр. 462—463. Ибн Арабшоҳнинг Ҳасан Журий Сабзавор ҳокими эди, деган фикри ҳақиқатдан йироқдир. Ҳасан Журий тасаввуфни тарғиб қилиб, суннийларга қарши тарғибот юргизган шайх бўлиб, у 1342 йилда Ҳирот малики билан бўлган жангда ҳалок бўлган. Ҳар ҳолда у Ибн Арабшоҳ ёзгандек, рофизий бўлган. Бу ўринда муаллиф масъалани чалкаштириб юборган. Ҳасан Журий ҳақида қаранг: И. П. Петрушевский, Земледелие, стр. 430.
 157. Рофизий — еретик, яъни дин ақидаларига қарши чиққан киши. Қаранг: И. П. Петрушевский, Ислам в Иране, стр. 298.
 158. Қўлёзмада: «фикри» деб берилган.
 159. Қуръон, 22-сура, 27-оятдан.
 160. XIV асрнинг ўрталарида Хуросоннинг кўпчилик қисмида пайдо бўлиб, қарийб ярим аср давомида (1337—1381) тўхтамаган сарбадорлар ҳаракати тарихда машҳурдир. Сарбадор сўзи форсча бўлиб, «бошини дорга тиккан» демакдир; арабча бирмунча ўзгартирилиб «сарбадол», кўпчилиги «сарбадолия» дейилади.
 161. Маъмун (786—833) — Аббосий халифаларидан. Халифа Ҳорун ар-Рашиднинг ўғли. «Маъмун» сўзининг луғавий маъноси «тинч», «осойишта» бўлиб, эҳтимол шу сўзларга ҳам ишорадир.
 162. Ийас — Басра қозиси Ийас ибн Муовийга ишора.
 163. Сўзма-сўз: шароб, ичимлик.
 164. Хожа Али ибн Муайяд ат-Тусий — Сабзавор сарбадорларининг охирги ҳукмдори (1364—1381 йил).
 165. Уни кки ном ном билан — Муҳаммад пайғамбар қизн Фотиманинг кўёви Али тарафдорлари шийъалар деб ата-

- либ, ислом динидаги бир йўналишни ташкил қилганлар. Улар имомлари ўн икки киши бўлиб, биринчиси Али Ибн Толиб (661 йилда қатл этилган) охиригиси Муҳаммад ал-Маҳди (874 ва 878 йиллар оралиғида ғойиб бўлган). Улар ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: И. П. Петрушевский, Ислам в Иране, стр. 240—275.
166. Амир Муҳаммад (Бовард ҳокими) — Жони қурбоний қабиласининг бошлиғи Арғуншоҳ ўғли. Отаси вафотидан кейин у ҳокимиятга эга бўлган эди.
167. Қўлэзмада Сархас ҳокими «казо» дейилган. Нашрда келтирилган «амир Абдулло» эса хатодир. Дарҳақиқат, Темурнинг бу юриши вақтида Сархас ҳокимлигида Ҳирот ҳокими Малик Ғиёсиддиннинг биродари Малик Муҳаммад ҳокимлик қиларди. У (Муҳаммад) Темурга итоат изҳор қилганди. Қаранг: История Афганистана, т. I, стр. 325.
168. Абдулло эмас, Муҳаммаддир. 167-изоҳга қаранг.
169. Рай — Техроннинг шарқида жойлашган қадимий шаҳар бўлиб, XI—XII асрларда ғоятда гуллаб яшнаган бир маконга айланди. Аббосийларнинг машҳур халифаси Ҳорун ар-Рашид шу шаҳарда туғилган.
170. Шоҳ Шужо (Абул-Фаворис) — Жамолуддин ибн Муҳаммад ибн ал-Музаффар. У 1364 йилдан Форс, Кермон, шунингдек Исфаҳонда ҳокимлик қилган.
171. Бу ўринда муаллиф воқеликни нотўғри талқин қилаётир. Султон (амир) Ҳусайн 1370 йили ўлдирилган бўлиб, Хуросон ерларининг батамом Темурга бўйсунгани XIV асрнинг 80-йилларига тўғри келади. Бу ҳақда яна қаранг: Ўзбекистон ССР тарихи, 356—357-бетлар.
172. Ажам Ироқи — Қадимги Мидия ерлари ишғол қилган жойлар шундай аталган.
173. Шероз — Жанубий Эрондаги шаҳар бўлиб, айрим араб географларининг фикрича, шаҳар қурилишига VII асрда араблар асос солганлар. (Ҳ. Казвиний, Нузҳат ал-қулуб, 113-бет). XIII—XV асрларда Шероз Эрондаги энг йирик савдо марказларидан бири бўлган.
174. Қўлэзмада: «икки йўл оралиғида» дейилган.
175. «Ал-Кашшоф» — Қуръон тафсирида бир китоб. Хоразмлик олим Абулқосим аз-Замахшарий (вафоти 1144 йил) таълиф этган.
176. «Язд — Нишопур, Шероз ва Исфаҳон ўртасида жойлашган бир шаҳар. Еқут, Муъжам ул-булдон, VIII ж. 506-бет.
177. Абрақуҳ — Форс худудида жойлашган машҳур бир шаҳарча, Ал-Истахрийнинг фикрича, у билан Язд ораси 3—4 фарсахдир. Қаранг: Еқут, Муъжам ул-булдон, I жилд. 79—80-бетлар.
178. Қуръон, 82-сура, 2-оят.
179. Қуръон, 28-сура, 77-оят.
180. Султон деб бу ўринда мўғул хони Абу Санд назарда тутилаётир. Чунки Муҳаммаднинг отаси Музаффар мўғуллар хизматида бўлган. Қаранг: К. Э. Босворт, Мусульманские династии, стр. 213.
181. Сўзма-сўз: чўқиб кавлайдиган.
182. Унинг вафоти 1336 йил эди.
183. Қуръон, 28-сура, 31-оятдан.
184. Сўзма-сўз: қозиқлари мустаҳкам ўрнашган.

185. Қуръон, 3-сура, 26-оят.
186. 1353 йилда.
187. Лэн Пулда (Мусулманские династии, стр. 210) Шарафуддин Музаффар деб зикр қилинган.
188. Улар ўртасидаги низо 1359 йилда содир бўлди. Пэн Пуль, Мусулманские династии, стр. 209.
189. Жава ул-бақар — «Сигир касали», бу касал билан оғриган кишининг қорни ояқатга тўймай, тўйганда ҳам тезда яна таом танонул қилаверади.
190. Шоҳ Шужшонинг ўлими 1384 йилга тўғри келади.
191. Шоҳ (ёки Лэн Пуль бўйича, Шарафуддин) Музаффарнинг.
192. «Абу Завбъ» кучли тўзон, Нияшда: найза деб келтирилган. Бизнингча «шамол» тўғри бўлса керак.
193. Шоҳ Мансур ўз амакиначаси Зайн ал-Обидинни азоблаб нобино қилди. У (Зайн-ал Обидин) Шоҳ Мансурга ота эмас, амакиваччадир.
194. Астробод — ўрта асрларда Каспий денгизининг жануби-шарқий томонида. Деҳистон билан Мозандарон оралиғида жойлашган катта бир шаҳар. Ҳозир Шимолий Эроннинг кичик бир шаҳри бўлиб, Гургон деб аталади.
195. Қуръон, 28-сура, 77-оят.
196. Ҳусайн Сўфи назарда тугилаётир.
197. Текстда: замон бурнига дейилган.
198. Сўзма сўз: ички ва ташқи либосларини.
199. Низомуддин Шомийнинг ёзишича (Зафарнома, 67-бет), Ҳусайн Сўфи Темурнинг Хоразмга қилган биринчи юриши вақтида, яъни 1372—73 йилда вафот этган. Темурнинг Хоразмга қилган учинчи юриши ҳақида қаранг: Зафарнома, 71, 79—81-бетлар. (МИТТ, стр. 517—519).
200. Юсуф Сўфи Ҳусайн Сўфининг ўғли бўлмай, балки биродари-дир. Қаранг: Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома, Қўлёзма: 1514, в. 119 а.
201. Темур Хоразмга биринчи марта юриш қилган (1372—73 й.) пайтида, К: Шарофуддин Али Яздий, Зафарнома, Қўлёзма: 1514, в. 119 а, б.
202. Валлода (вафоти 1087 йил) — Испаниядаги Кордона шаҳри қироли ал-Мустакфининг қизи. У бағоят соҳибжамоллиг ва шеърятдаги таланти билан донг таратган.
203. Хонзода (хон қизи) — Хоразм ҳокимлари Ҳусайн ва Юсуф Сўфиларнинг биродари Ок Сўфининг қизи бўлиб (Хондамир, Ҳабиб ус-сияр, 18-бет), Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1312—1340) набираси эди. Жаҳонгир 1376 йилда ўлгандан кейин Хонзода Темурнинг бошқа ўғли Мироншоҳнинг хотини бўлди (Шарофуддин Али Яздий, Зафарнома, в. 150 а, б; 175 а). Халил Мироншоҳдан туғилган ўғилдир. Қаранг: Рюн Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия..., стр. 281.
204. Рум — XIII—XV аср мусулмон тарихчилари Византия (Кичик Осиё)ни Рум деб атаганлар. Рум ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Ҳиндистон сафариомаси, 84-бет, 49-изох.
205. Оқшаҳр — Туркиянинг унча катта бўлмаган бир шаҳри бўлиб, турк султони Боязид ҳам 1403 йилда шу жойда вафот этганди.
206. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, бу юриш 790 (1388) йилда бўлган.

207. Қўлёзмада хато бўлиб, 853 йил дейилган.
208. Бу ўринда ҳам Ибн Арабшоҳ воқеани нотўғри кўрсатаётир. Хоразмга Темурнинг охириги юриши ва уни хароб этиб, сўфилар династиясини тугатиши 1388 йилда бўлган эди. Қаранг: Низомуддин Шомий, Зафарнома, 108 бет, А. Якубовский, Тимур, стр. 62—63. Б. Аҳмедов, Ўзбекларнинг келиб чиқиши, 51—52-бетлар.
209. Мозондарон — Каспий денгизининг жанубида жойлашган ерлар шундай аталиб, 644 (1246—1247) йилда Табаристонга қўшилгандан кейин араблар уни Табаристон деб атаганлар.
210. Шоҳ Вали — Хулоқийлар инқирозга учрагандан кейин Мозондарон ва Хуросоннинг баъзи қисмлари ҳокими (1353—1384). У ҳақда қаранг: Лэн Пуль, Мусульманские династии, стр. 299.
211. Низомуддин Шомийнинг ёзишича (Зафарнома, 84—86-бетлар), Темур элчиси борганда амир Вали аввалига унинг итотига киришга рози бўлади, аммо сўнгра унга қарши курашга бел боғлайди.
212. Араб Ироқи — Қадимги Бобил ерларини ишғол қилган жойлар шундай аталган.
213. Султон Аҳмад ибн Шайх Увайс — Султон Аҳмад 1382 йилда отаси ўлгандан кейин Озарбайжон ва Ироқда ҳукм юритди. Темур келганда (1393 й.) Султон Аҳмад Миср султони Барқуқ ҳузурига қочиб бориб ундан паноҳ топди ва ўша вақтдан то Темур вафотига (1405 й.) қадар у ўз ерларидан гоҳ ажралиб, гоҳ уларни эгаллаб турди. 1406 йилда Бағдод ҳукида турганда туркман Қора Юсуф билан унинг орасида низо чиқиб, уруш воқеъ бўлади. Бу уруш 1410 йилда Султон Аҳмаднинг мағлубияти ва ўлми билан тугайди.
214. Қўлёзмада: чигатойлик, сукут.
215. Машҳур араб масали.
216. Мутанаббий (Абу Таййиб) — X аср машҳур араб шоирларидан.
217. Қуръон, 89-сура, 27-оятдан.
218. Қуръон, 59-сура, 2-оятдан.
219. «Мажол етмайдиган (нарс)дан қочиш суннат». Азалдан машҳур бир ибора.
220. Тарихчи Низомуддин Шомий Шоҳ (амир) Валининг Райга томон қочиб кетганини хабар қилиб, унинг ўлми ҳақида ҳеч нарс) демайди. Зафарнома, 96-бет.
221. Қўлёзмада хато берилган.
222. Манбаларда «Шосбон» эмас «Шосмон» деган мавзё учрайди.
223. Бу ўринда ҳам Ибн Арабшоҳ ноаниқликка йўл қўйган. Бу шахс Абу Бакр Шосмоний номи билан учраб, у Хуросон сарбадорлари бошлиқларидан биридир. У сарбадорлар гурӯҳига бош бўлиб, Шоҳ Валига қарши уруш қилган, аммо мағлубиятга учраган.
224. Темур аскарлари кўзда тутилаётир.
225. «Айтишларича», Мозондарон дарбандларидан бирида чигатойлик (Темур) Абу Бакрни ҳар томондан ўраб олди» жумласи қўлёзмада сукут.
226. Нашрда хато берилган.
227. Гўё Таббата Шарра қутулганидек қутулди — Ислондан олдин яшаган араб шоирларидан бири Собит ибн Жобир Ибн

- Суфлон ал-Фаҳмий (вафоти 530 йил) бўлиб, у Тааббата Шарра (ёмонлиқни қўлтиқлаган) номи билан машҳурдир. Бу уринда унинг ҳаётиндан бир воқеага ишора қилинган, ҳозирча бунини аниқлай олмадик.
228. «Кейин унинг иши нима бўлгани ва ҳоли не кечганини билмайман» жумласи қўлёзмада суқут.
 229. Нашрда Қораёғ деб хато берилган.
 230. Амираншоҳ (Мироншоҳ) Темурнинг 1366 йилда туғилган ўғли.
 231. Гнѣсуддин Алининг ёзишича, Шоҳ Мансур ихтиёрида уч мингга яқин суворий бўлган. Ушбу жанг тафсили ҳақида яна қаранг: Дневник похода, стр. 48—53.
 232. Сўзма-сўз: олтинчи «коф»ида. «Коф»лар билан бошланадиган етти та суздан иборат рубоийдаги олтинчи «коф» аёлларнинг жинсий аъзосига тўғри келади. Ушбу рубоий Ҳаририй мақомотларида (25-мақомотда) келтирилган. Бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун яна 1062-изоҳга ҳам қаранг.
 233. Сўзма-сўз: оғир.
 234. Қуръон, 8-сура, 60-оятдан.
 235. Қуръон, 7-сура, 142-оятдан.
 236. Қаранг: Древнетюркский словарь, стр. 555. Туркча «мижгов».
 237. Фикримизча, Ибн Арабшоҳ наздида Шоҳ Мансурнинг ғалат иш қилгани — Темур билан урушишга бел болагани бўлса керак.
 238. Қуръон, 3-сура, 26-оятдан.
 239. Қўлёзмада: хато берилган.
 240. Низомуддин Шомий ушбу урушда Темур набираси Муҳаммад Султон зўр жасорат кўрсатганлиги ва биринчилар қаторида шаҳар қалъасига кирганлиги ҳақида ёзади.
 241. Тарихчи Ибн Тагриберди (ан-Нужум аз-зоҳира, 260-бет) ушбу амирнинг исмини Муҳаммад ибн Аминулдин деб зикр қилган.
 242. Қўлёзмада ғалат берилган, асли нашрдаги сўз тўғридир.
 243. Арабча бир ибора.
 244. Қуръон, 74-сура, 50—51-оятлар.
 245. «Миръот ул-адаб фи-л-маоний ва-л-баён» (Маъно ва баёнда адабиёт ойнаси) — Ибн Арабшоҳнинг адабиётга онд икки минг байтдан иборат назмий бир асари шундай аталади.
 246. Мовароуннаҳр (ёки Самарқанд) Шерозга нисбатан шимолда бўлганлиги сабабидан муаллиф бу ўринда ўшанга ишора қилаётир.
 247. Қўлёзмада: купинча бошқага келтирилган.
 248. Бу ҳақда яна қаранг: Гиясиддин Али, Дневник похода, стр. 51—52.
 249. Қўлёзмада: қазо.
 250. Қуръон, 93-сура, 2-оят.
 251. Қўлёзмада: қушнларим.
 252. Тарихий бир воқеага ишора.
 253. Шоҳ Мансур ўлимини тарихчилар турлича талқин қиладилар. Гнѣсиддин Али (Дневник похода, стр. 52) ва Низомуддин Шомий (Зафарнома, 134-бет) бироз фарқ билан бўлсада, бу воқеани Ибн Арабшоҳ фикрига яқинроқ тарзда ёритадилар. Лекин Шарафуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 238 а) нинг Шоҳ Мансурнинг бошини шахсан Темурнинг ўғли, 17

- ёшли Шохруҳ кесди деган фикри ҳақиқатдан йироқдир. Бу ҳақда яна қаранг: А. Мюллер, История ислама, стр. 322.
254. Бистом — Араб географларининг ёзишича, азалдан Бистом катта бўлмасада гуллаб-яшнаган шаҳар бўлган. IX асрда Бистомда машҳур тасаввуф шайхларидан Абу Язид (Боязид) Бистомий яшаган.
255. Султон Барқуққа.
256. Охирги абзац тўлиғича қўлёзмада суқут.
257. Ҳозирги вақтда бўлганидек, уша пайтда Сиржон деб Шероздан шарқ томонда бўлган бир жойни атардилар. Сиржон ҳақида яна қаранг: В. В. Бартольд, Обзор, стр. 95—97.
258. Ғиёсиддин Алининг ёзишича, Абу Исҳоқ ҳам итоат билдириб, Темур ҳузурига келган. Дневник похода., стр. 53
259. Сўзма-сўз: ҳасса синдирмади.
260. Қўлёзмада: омонлик молини.
261. Ж а в м а к (турк) — ҳарбий ва аҳлий давлат ходимларига бериладиган мояна.
262. И д р о р — Ҳокимлар томонидан шу нитомга сазовор шахсга тайин этиладиган йирик пул маблағи. Идрор ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: И. П. Петрушевский. Земледелие, стр. 269—272.
263. И с ф а ҳ о н — Эроннинг қадимий шаҳарларидан бўлиб, ҳар томондан тоғлар билан ўралган пасттекисликда жойлашгандир. Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг ёзишича, унда деярли барча дарахтлар ўсган. Исфаҳон Темурдан қаттиқ талафот кўрган бўлсада, тезда янада обод бўлиб, 1403 йилдаёқ Темур набираси Рустам мулкининг маркази бўлиб қолди. Исфаҳон ҳақида яна қаранг: В. В. Бартольд, Обзор, стр. 114—119; Хожденне за три моря, стр. 194, прим. 336.
264. Қуръон. 24-сура, 35-оятдан.
265. А б у Х у р а й р а — Муҳаммад пайғамбар саҳобаларидан бўлиб, жоҳилиятда унинг исми Абду Қайс бўлган. У мушукни жуда ёқтиргани учун Муҳаммад унга Абу Хурайра (Мушук отаси) деган куня берган. Вафоти тахминан 676 йилларга тўғри келади. У ҳақда қаранг: Қомус ул-аълом, I жилд, 767—768-бетлар.
266. Ш а й х У с м о н — Хулафо ур-Рошидин (чаҳорёрлар)нинг учинчиси (644—655).
267. Нашрда: мол-дунё келтириш деб бироз фарқ билан берилган.
268. Нашрда: Қўллари.
269. Нашрда хато берилган.
270. З и м м и й — Араб халифалигида истило қилинган ерлардаги ғайри мусулмонлар шундай аталганлар. Араблар билан улар ўртасидаги битимга кўра, улар ўлпон тўлаши, ислом аскарларига сарфланадиган харажатларини кўтариши, шунингдек, улар қурол-аслаҳа сақлашлари, янги ибодатхоналар қуришларига чек қўйилганди. Мана шулар эвазига улар ўз динларига сиғинишга ҳақлари бор эди. Бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: А. Массе, Ислам, стр. 63.
271. Қуръон 26-сура, 88-оятдан.
272. Ю н у с и б н М а т т а — Яҳудийларнинг етти пайғамбаридан бири. Қуръон 37,— яъни «Софот» сурасининг 147-оятида айтилишича, ушбу наби (Юнус ибн Матта) юз минг ва ун-

- дан ортиқроқ умматга пайгамбар қилиб юборилган. Демак Ибн Арабшоҳ ёзишича, Исфаҳонда Темур томонидан ҳалок этилганларнинг сонин олти юз мингдан ҳам ортиқ экан-да? Лекин тарихчилардан Шарафуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 190 б), Абдураззоқ Самарқандий (Матлан саъдайн, в. 113 а) ёзишларича. Темур Исфаҳонда 70000 калла йиғдириб, улардан турли жойларда буржлар бунёд қилган. Бу ҳақда яна қаранг: В. В. Бартольд, Обзор, стр. 116.
273. Қўлёзмада хато берилган.
274. Мўғулистон — XIII—XVII асрларда Қозоғистондан Қашғаргача ёйилган ерлар. «Чинғатой» улусининг шимоли-шарқий қисми. Или, Еттисув ва Шарқий Туркистон вилоятлари. Мўғулистоннинг ғарбий чеграси қилиб шимолда Кукчаденгиз (Балхаш), ғарбда Туркистон ва Тошкент шаҳарлари кўрсатилган. Демак, ҳозирги Қирғизистоннинг шимолий қисми Мўғулистон тушунчасига кирган. Мўғулистон ва Мўғул улуси — бир маънода (Ҳ. Ҳасанов, Ўрта Осиё жой номлари тарихидан, 70-бет).
275. Жато — тарихчилар назмида кўпинча Жато деб Мўғулистон назарда тутилган.
276. Ашпара — ҳозир Сирдарё вилояти билан Еттисув ўртасида чегара бўлиб турган дарё ва жой Ашпара (ҳозирги Чалдевор) деб аталган.
277. Катта Малика — Амир Ҳусайннинг собиқ хотини. Қозонхоннинг қизи Сароймулкхоним хон қизларидан бўлганидан Катта Малика деб аталарди.
278. Кичик Малика — 1397 йилда Темур мўғул хонини Хизрхожанинг қизи Тукол хонумга уйланди. У Кичик Малика деб аталиб, Темур ҳараминда иккинчи малика саналди.
279. Нашрда хато берилган.
280. Шохруҳиянинг қолдиқлари Оҳангарон дарёсининг Сирдарёга қуолиш жойидан 15 км юқорида мавжуддир.
281. «Шохруҳ» деб шатранж ўйинида шундай ҳолатга айтиладики, бунда руҳ шоҳ (малик)га шиддатли хужум қилади. Бу тўғрисида яна қаранг: А. Мюллер, История ислама, стр. 341.
282. Шохруҳнинг онаси Темур маъшуқаларидан бири бўлганлиги тўғрисида тарихчи Хондамир ҳам ёзади. Бу ҳақда яна қаранг: В. В. Бартольд, Соч. т. II/2, стр. 47. прим. 82.
283. Қўлёзмада улуглар деб берилган.
284. Қўлёзмада: Шоҳ Яҳёга суқут.
285. Қуръон, 12-сура, 77-оятдан.
286. Интиқом олиш рамзи сифатида кийиладиган кийим бўлса кекрак.
287. Нашрда хато берилган.
288. Қуръон, 41-сура, 21-оятдан.
289. Қуръон, 79-сурасига ҳам ишора.
290. Қуръон, 78-сурасига ҳам ишора.
291. Қуръон, 13-сурасининг номи.
292. Қуръон, 71-сурасининг номи.
293. Қуръон, 34-сурасининг номи.
294. Қўлёзмада: қўли.
295. Қўлёзмада: хато берилган.
296. Сандерсда хато бўлиб, «йигирма» дейилган.
297. Қўлёзмада: «шайтон» деб берилган.
298. Шоҳ Шужо ўлимининг олдидан (1384 йил) ўз вилоятларининг аҳо-

- лодлари ва биродарлари ўртасида тақсим қилганда биродари Султон Аҳмадга Кермон берилган эди. 1393 йили Темур Шимолий Эрон ҳукмдорларини тугатиб ҳаммаларини қатл этганди.
299. Қўлёзмада хато берилган.
 300. Қуръон, 37-сура, 63-оят.
 301. Қўлёзмада ушбу жумла ноаниқроқ берилган.
 302. Ҳамо — Ғарбий Суриядаги шу номли муҳофазя ва унинг маркази. Ёқут Ҳамавийнинг ёзишича, у жуда азим, обод ва қадимий шаҳар бўлиб, араб шоири Имрул Қайс ҳам ўз шеърларида зикр қилган.
 303. Нашрда, «жамоа йўли (суннати)дан (четга) чиқди» дейилган.
 304. Бир тарихий воқеага ишора. Бу (ишорат) Ҳаририй мақомларида ҳам келтирилган.
 305. Пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларидан.
 306. Қўлёзмада: баҳона суқут.
 307. Султония — XIV асрда Эронда Улжойтухон томонидан асос солинган мўғул хонлари давлатининг маркази бўлиб, ҳозир унинг харобалари Абхор билан Зинжон ўртасида мавжуддир. Султония ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Хождение за три моря, стр. 198. прим. 340.
 308. Қўлёзмада: қолганлари.
 309. Миқнаъ — аёллар бошига ўрайдиган дурра (рўмол).
 310. Бу ўринда Самарқанднинг бошқа шаҳарларга нисбатан улугворлигини яққол кўрсатиш учун Самарқанд атрофларида Темур бино қилган Султония, Шероз, Богдад, Димашқ ва Миср каби қасабалар кўзда тутилаётир.
 311. Кошғар — Хитой шаҳарларидан бири бўлиб, Ёқут Ҳамавийнинг ёзишича, унинг аҳолиси мусулмонлардан иборат бўлган.
 312. Рустамдор — Мозондарондаги бир мавзе номи бўлиб, Сафидруданинг irmoғи бўлган Шохруд соҳилида жойлашган. У ҳақида яна қаранг: В. В. Бартольд, Обзор, стр. 159.
 313. Забулстон — Жанубий Афғонистондаги тоғлиқ ерлардан иборат бир вилоят. У ҳақида яна қаранг: Ҳудуд ул-олам, 22-бет.
 314. Табаристон (Мозондарон) — Шимолий Эрондаги бир вилоят.
 315. Ғазна — «Бу бир азим шаҳар ва Хуросон тарафидаги кенг бир вилоят бўлиб, Хуросон ва Ҳинд ўртасидаги чегарадир», — деб ёзган Ёқут Ҳамани Ғазна ҳақида («Муъжа ул-булдон», VI жилд, 289 бет).
 316. Қазвин — обод бир шаҳар бўлиб, XVI асрда бирмунча вақт Эроннинг пойтахти ҳам бўлган. XIV аср машҳур тарихчиси ва географи Ҳамдуллоҳ Қазвиний шу шаҳарда турилган.
 317. Ғур — ҳозирги Афғонистон ҳудудидаги тоғлиқ бир вилоят.
 318. Лур ёки Луристон — Исфаҳон ва Хузистон ўртасида бўлиб, тоғларга тўлиқ кенг ерларни ўз ичига олган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Лур ерлари обод, бойликлари беҳисоб ва меваларга тўлиқ жой бўлган.
 319. Руҳа (туркча Урфа) — Жазиранинг шимолида, Диярбакрдан 190 км узоқликда жойлашган шаҳар. Урта асрларда ғоятда мустаҳкам қалъаси билан шуҳрат қозонган.
 320. Ҳижоз — Арабистон ярим оролида, Саудия Арабистонидаги қадимий вилоят. Макка ва Мадина Ҳижоз ҳудудидадир. Бу

- Ўринда муаллиф тарихий муболаға тарзида Ҳижозни ҳам келтираётир.
321. Ж а н д — «Туркистон ерларидаги азим бир шаҳарнинг исми. У билан Хоразм ўртасидаги масофа ўн кунлик йўлдир», — деб ёзади. Жанд ҳақида Ёқут Ҳамавий. «Муъжам ўл-булдон», III жилд, 137-бет.
 322. Ҳ а м а д о н — ўрта асрларда ҳам, ҳозирги вақтда ҳам Эроннинг азим шаҳарларидан бири ҳисобланиб, унинг ғарбида жойлашган.
 323. Арабча бир ибора.
 324. Қуръон, «Ал-Аъроф» сураси, 101—121 оятларига ҳам ишора.
 325. Б а р ч а м а н б а л а р д а — Алинжак.
 326. Қўлёзмада «Темур ҳақида» дейилган.
 327. Низомиддин Шомий. Зафарнома, 139—140 бет.
 328. Абу Саййид Барқуқ Малик аз-Зоҳир — Миср мамлуклар султонларидан (1382—1389 ва 1390—1399).
 329. 325-изоҳга қаранг.
 330. Қўлёзмада тўғри келтирилган.
 331. Нашрда ва Голнусда хато берилган. Бу шахснинг исми аслида Темур Қутлуғдир. Бу ўринда қофия учун сўзлар ўрни алмаштирилган.
 332. Нашрдаги «одамлар» сўзи ортиқча.
 333. Нашрда айнаи шундай.
 334. Шеърни барча ўринларда эркин таржима қилдик.
 335. Л а х и о н — қадимги улуғ араб қабилаларидан ҳисобланган Ҳузайл қабиласининг бир гуруҳи бўлиб, Ҳабашистон ҳокими Абраҳа филлар ёрдамида Маккага ҳужум қилганида (570 йил) Каъбани мудофаа этганлар.
 336. Нашрда ва Голнусда хато берилган. Бу шахснинг исми аслида Темур Қутлуғдир. Бу ўринда қофия учун сўзлар ўрни алмаштирилган.
 337. Қуръон, 93-сура, 2-оятига ҳам ишора.
 338. (Турк) — қўшин.
 339. Бу ҳақда яна қаранг: М. А. Сейфеддини, «Монетное дело в Азербайджане, стр. 71.
 340. Сандерсда: ҳаммага.
 341. Исломгача бўлган машҳур бир масалга ишора.
 342. Қуръон, 53-сура, 8-оят.
 343. Қуръон, 80-сура, 1-оят.
 344. «Ҳ а р х и л г у м о н — тахминлар қилиб бош қотирди». Арабча бир масал, қаранг: Мунжид, 959 бет.
 345. М а р а н д — Табриздан 82 км узоқликда жойлашган бир шаҳар бўлиб, ҳозир Эрон Озарбайжонига мансубдир.
 346. Ш и р в о н — Дарбанд томонидаги бир шаҳар бўлиб, ораларидаги масофа юз фарсахдир. Уни Ануширвон бунёд қилганлиги учун шу ном билан аталган. Ёқут Ҳамавий, Муъжам ўл-булдон, V жилд, 258 бет.
 347. Низомуддин Шомийда (Зафарнома, 139 бет): йигирманчисида.
 348. Низомуддин Шомийнинг ёзишича, шаҳар аъёнлари мол-дунё эвазига Темурдан омонлик тилаганлар. Натижада, Темур лашкарларининг бутун харажатини Бағдод аҳли ўз устига олган. Зафарнома, 141 бет.
 349. Д и ё р б а к р — Арзирум ва Бидлис вилоятларининг жанубидаги вилоят шундай деб аталарди. Кейинроқ Дажла дарё-

- сининг чап соҳида жойлашган Омид шаҳри шу ном билан номланди.
350. Арзинжон — Фрот дарёсининг юқори оқимида жойлашган шаҳар — Ғут Ҳамавий ва Ибн Ботутанинг ёзишларича, ўрта асрларда шаҳар аҳлининг кўпчилигини арманлар ташкил қилган. XIII—XIV асрларда шаҳар Ғарб билан Табриз ва умуман Шарқ ўртасида халқаро савдо-сотиқни боғлаб турадиган муҳим пункт бўлиб хизмат қилган. У ҳақида яна қаранг. Ғут, Муъжам ул-булдон, 1-жилд, 190-бет; Ибн Батута, Рихла, 1-қисм, 190-бет.
 351. Яна қаранг: Босворт К. Э., Мусульманские династии, стр. 215.
 352. Қуръон, 10-сура, 49-оятдан ва 7-сура, 34-оятдан.
 353. Қуръон, 18-сура, 29-оятдан.
 354. Ҳилла — Бағдод ва Куфа ўртасида жойлашган катта бир шаҳар бўлиб, қадимги Бобил шаҳри қолдиқлари ўрнида бунёд этилгандир. Ҳозир Ҳилла Бағдод вилоятига (ливосига) мансубдир.
 355. Бу ҳақда яна қаранг: Шарофуддин Али Яздий, Зафарнома, в. 243 б.
 356. Имом Ҳусайн (ибн Али) шаҳид бўлган жой, яъни Қарбало (Ироқ) шаҳри назарда тутилади.
 357. Бу бўлим тўлиғича қўлмада ноқисдир. Султон Аҳмад ва Темур жамоаси ўртасида юз берган можаро ва Султон Аҳмаднинг Бағдоддан қочиб, Ҳилла орқали Қарбалога етгунча қилган ишлари тўғрисида Низомуддин Шомий ҳам деярли шу тартибда ҳикоя қилади. Қаранг: Зафарнома, 139—140-бетлар.
 358. Такрийт қалъаси — Такрийт Бағдод ва Мосул ўртасидаги машҳур бир шаҳарча бўлиб, у билан Бағдод ўртаси ўттиз фарсахдир. Шаҳарда мустаҳкам қалъа бўлиб, унинг атрофлари бениҳоя баланддир. Қалъа Дажла дарёсининг ғарб томоннда жойлашган.
 359. Қўлёзмада: Йўлтумур, Сандерсда ва Голиусда Булмур; Низомуддин Шомий (Зафарнома, 142 бет) қалъа волийсини амир Ҳасан деб ёзса, Шарофуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 248 а, б, 249 а, б) уни Ҳусайн деб зикр қилган.
 360. Низомуддин Шомий ёзишича, Темур мол-дунё эвазига Такрийт қалъаси аҳлига омонлик беришга аҳд қилган. Лекин қалъа бошлиқлари ўз сўзларини адо этмагач, қалъани ҳисор қилиб, уни вайрон этган ва ундаги мавжуд фасодчиларнинг бошларини кесиб тўп қилиб тепганлар. Темур қалъани батамом хароб этмасдан унинг деворларидан бир томонини қолдиришларини амр қилдики, гўё кейинги авлодларда у (Темур) шундай мустаҳкам қалъани қандай қилиб эгаллади экан, деган тасаввур бўлсин учун (Зафарнома, 142—144-бетлар).
 361. Қўлёзмада ва Голиусда: Янгирма биринчи.
 362. Мосул — қадимий шаҳар бўлиб, илгари Ироқнинг дарвозаси ҳисобланган. Кўпгина хорижий мамлакатларга Мосул орқали ўтилиб, ҳатто у Хуросоннинг калити деб ҳам аталган. Ҳозирги вақтда ҳам Мосул Ироқнинг катта шаҳарларидан бири саналади. У ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Ибн Батута, Рихла, 1-қисм, 148—149-бетлар.

363. Раас ал-Айн-Туркийнинг жанубидаги бир шаҳар бўлиб, чашмаларининг гоятда кўплиги билан шуҳрат қозонган.
364. Нашрда: ўнинчисида.
365. Самуд ва Од — Ривоятларга қура, ўз туғёнлари туфайли тангри томонидан қиронга маҳкум этилган қабилалар. Қуръоннинг баъзи оятларида улар ҳақида зикр қилинади.
366. Мордин — ўрта асрларда тахминан Раас ал-Айн билан Насибийн ўрталлигида, тоғ қояси чўққисида қурилган улкан қалъа.
367. Сафар ойининг охирларида (1394 йил январь ойининг бошлари (Темур Мордин яқинига етиб келди). Низомуддин Шомий, Зафарнома, 146-бет).
368. Нашрда: Тоҳир берилган.
369. Араб масали.
370. Унинг муддаосини биламан маъносида бўлса керак.
371. Ҳилолият — Ушбу мавзе ўрнини ҳозирча аниқлай олмадик.
372. Низомуддин Шомийнинг ёзишича, (796 йил) раби ул-аввал ойининг тўртинчисида (1394 йил, 7 январь) Султон Исо шаҳардан чиқиб, Темур ҳузурига келган. Темур унга хилъат инъом қилган (Зафарнома, 146-бет).
373. Нашрда: суқут.
374. Юз тумон кумуш дирҳам (ҳар бир тумон олтмиш минг) — олти юз минг кумуш танга.
375. Қуръон, 39-сура, 3-оят ва 34-сура, 37-оятга ҳам ишора.
376. Фирдавс — Қазвинга қарашли бир қалъа.
377. Расмал — Ушбу мавзе ўрнини ҳозирча аниқлай олмадик.
378. Насибийн — Месопотамиянинг марказидаги бир обод шаҳар бўлиб, Мосулдан Шомга борадиган катта карвон йўли Насибийн орқали ўтган. Унинг аҳли зикр қилишларича, Насибийн ва унинг қишлоқларида қирқ минг бўстон бўлган. У ҳақда яна қаранг: Еқут, Муъжам ул-булдон, VIII жилд, 292—293-бетлар; Худуд ал-олам, 175-бет.
379. Ал-Киндий — Яқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий (800 йиллар атрофида Қуфа (Ироқ)да туғилган — машҳур араб файласуфи. Мантиқ, мусиқа, ҳандаса, табиёт, фалакиёт каби турли фанларга оид 240 дан ортиқ асар ёзган.
380. Қўлзмада хато берилган.
381. Нашрда: суқут.
382. Қуръон, ал-Бақара сурасидаги муқоталага оид 190—193-оятларга ишора бўлса керак.
383. Арбун — Ушбу мавзе ўрнини ҳозирча аниқлай олмадик.
384. Қўлзмада: орзуси.
385. Қўлзмада: билдирилади.
386. Нашрда: хато келтирилган.
387. Бу ўринда сўз ўйини ҳам бўлиб, «қайсар» сўзининг «исёмкор», «монъекор» каби маъноларига ҳам ишора.
388. Баширия — Дийрбакрнинг этакларида, Арзан билан Батмонсув ўрталлигидаги бир шаҳар.
389. Омид — 324-изоҳга қаранг.
390. Иржис қалъаси — Табриз яқинидаги мустаҳкам қалъа.
391. Авник қалъаси — Ўрта асрлардаги улуғвор қалъалардан бўлиб, Арзирум шарқида, Аракс дарёси яқинидаги бир тоғ чўққиси устида жойлашган эди.
392. Нашрда: Миндр деб берилган.

393. «Бу (воқеа) 796 йилда, рамазон ҳайитидан кейин (1394 йил июль) бўлган эди». Ушбу жумля қўлёзмада суқут.
394. Нашрда: Астанбуло.
395. Қуръон, 47-сура, 4-оятдан.
396. Темурнинг катта хотини Бибихоним назарда тутилади.
397. Нашрда суқут.
398. Қўлёзмада: ун учинчи.
399. В а с т о н — Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг ёзишича, аввал замонларда азим шаҳар бўлган Вастон унинг замоннда (XIV аср) ўртача шаҳарга айланган (Нузҳат ул-қулуб, 103-бет).
400. Бидлис — ўрта асрларда Арманистон таркибига мансуб шаҳар бўлиб, Ван қулидан жануброқда жойлашган. Ҳозир Бидлис Туркич таркибига киради.
401. А р з а н — Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг ёзишича, Арзан мустаҳкам қалъали катта бир шаҳар бўлган (Нузҳат ул-қулуб, 104-бет).
402. С у р — Ўрта ер денгизи бўйида жойлашган катта бир шаҳар.
403. Нашрда: етиб келди суқут.
404. «Айтишларича»дан бошлаб то ушбу «зикр»нинг охиригача қўлёзмада суқут.
405. Қуръон, 36-сура, 82-оятдан.
406. Қўлёзмада сарлавҳанинг иккинчи қисми ноқис.
407. Қўлёзмада ноўрин ибора келтирилган.
408. Бу хусусда 97-изоҳга қаранг.
409. Ушбу жумла В. Г. Тизенгаузенда нотўғри таржима қилинган. Қаранг: СМИЗО, Т. I, стр. 456.
410. «Дашт ерлари, Қипчоқ ерлари ёки Дашти Барака деб аталади» — ушбу жумла қўлёзмада суқут.
411. Б а р а к а — Жўжихоннинг учинчи ўғли бўлиб, Чингизхон набирасидир. Унинг Олтин Ўрдада ҳукмронлик қилган даври 1257—1266 йилларга тўғри келади. Гарчи Бараканинг ислом динини ёйишдаги хизмати катта бўлган бўлсада, Ибн Арабшоҳ унинг ҳиссасини бирмунча муболаға билан ифодалайди.
412. Дарбанд — Озарбайжоннинг қадимий шаҳарларидан бўлиб, араблар уни Боб ул-Абвоб («Дарвозалар дарвозаси») деб атаганлар. Чунки Дарбанд Каспий денгизи соҳиллари бўйлаб шимолдан жанубга ўтадиган йўлнинг тамомида жойлашган эди.
413. Бу ҳақда Шарофуддин Али Яздий ҳам деярли шундай ёзади. (Зафарнома, в. 182 б).
414. Қўлёзмада: ёки манғит ортиқча берилган. Нашрдаги «Қубқумот» «Кунғирот»нинг ғалат ёзлишидир. Амир Идику Ботухоннинг Дашти Қипчоққа қилган юришидан кейин бу жой (Дашти Қипчоқ)да қолган қабилаларнинг бири, яъни манғит қабиласидан эди. Шарофуддин Али Яздий ҳам амир Идикунинг манғит қабиласидан эканлиги тўғрисида ёзади. (Зафарнома, в. 158 а).
415. Нашрда ғалат бўлиб, В. Г. Тизенгаузен ҳам ўз таржимасида бу ўринда хатога йўл қўйган. Қаранг: СМИЗО, Т. I, стр. 457.
416. Ибн Арабшоҳ ва қисман Низомуддин Шомийнинг (Зафарнома, 125-бет) ёзишича, шунингдек, ўша пайтда Идику ҳақида халқ ўртасида тарқалган ривоятда ҳам шу зайдда гап юритилса-да, бу фикрлар ғалатдир. Аслида Тўхтамишга қарши исён кўтарган Олтин Ўрда хонлари томонидан Идику мадад

сўраш учун Темур ҳузурига юборилган эди. Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун қаранг. В. В. Радлов, Ярлык Тохтамыш, стр. 6. Ибн Арабшохнинг ушбу нотўғри фикри баъзи тадқиқотчиларни чалғитишга ҳам сабаб бўлган эди. Масалан Г. М. Мелиоранский, Сказание об Едигее.

417. Қўлёзма ва нашрда бошқача берилган.
418. Нашрда: (уларнинг) бойлари дейилган.
419. Баҳру Қулзум — Каспий денгиз назарда тугилади. Бу ҳақда яна қаранг: Мангер, 369-бет, 48-изоҳ.
420. Қуръон, 55-сура, 19-оят.
421. Ийбир — Сибирь нашрда суқут.
422. «Ярамас насронийлар ерлари» — В. Г. Тизенгаузен таржимасида суқут. СМНЗО. Т. I. стр. 459.
423. Қуръон, 31-сура, 27-оятдан.
424. Нашрда «йўлбошловчи» суқут.
425. Ушбу байт араб шоири ан-Нобига аз-Зубйоний (вафоти VII аср бошларига тўғри келади) қаламига мансуб.
426. Қўлёзмада хато берилган.
427. Укоз — Макка билан Таиф ўртасидаги бир мавзёнинг исми бўлиб, ҳар йили у жойда бозор (ярмарка) уюштирилади. У ҳақда яна қаранг: Қомус ал-аълум, 4-жилд, 3166-бет.
428. Ироор — болалар ўйинининг исми. Бир бола (кучага) чиқиб тенгдошларини учратмаса баланд овоз билан «ироор» деб (бошқаларни чақиради. Натижада, болалар (уйларидан) чиқиб ушбу ўйинни ўйнайдилар. Қаранг: Муҳит-ул-муқит, II-ж. 1377-бет.
429. Хожа Абдумалик Самарқандий — машҳур шoir ва уламолардан бўлиб, Амир Темур замонида Самарқандда шайх-ул-ислом эди. У Исомий тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. У ҳақда қаранг: Қомус ал-аълум, 4-жилд, 3111-бет.
430. Астрахань.
431. Ҳофизуддин Муҳаммад ибн Носируддин Муҳаммад ал-Қурдий ал-Баззовий ал-Хоразмий — машҳур олим ва тарихчи, «ал-Фатови ал-Баззовия» («ал-Баззовий фатволари») китобининг муаллифи. Вафоти 827 (1423—1424) йил.
432. Узбекхон — 1312—1341 йилларда ҳукмронлик қилган.
433. Жонибекхон — Узбекхоннинг ўғли бўлиб, 1341—1357 йилларда ҳукмронлик қилган.
434. Қутбуддин ар-Розий — машҳур уламолардан бўлиб, «Муҳокамат баии ал-аном» номли бир китоб таълиф этган. У Носируддин Тусийнинг ҳаётига доир баъзи китобларни ҳам шарҳ этган. У ҳақда қаранг: Қомус ал-аълум, 3-жилд, 2241-бет.
435. Саъдуддин Тафтазоний — Ислom дунёсида жуда машҳур бўлган бу олим 1322 йили Хуросонда, Нисо шаҳри яқинидаги Тафтазон қишлоғида туғилган. У Амир Темур хизматида бўлиб, унинг икромu эҳтиромига сазовор бўлди. У тафсир, фикҳ, мантқ, ислом ақидалари ва бошқа илmlарда замонасининг ягона кишиси бўлиб, купгина асарлар муаллифидир. Тафтазоний 1389 йилда Самарқандда вафот этган. У ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Н. Абдуллас, Ҳ. Ҳикматуллаев, самарқандлик олимлар, 44—47 бетлар.
436. Ҳожибия — Шайх Жамолуддин ибн ал-Ҳожибнинг «ал-Кофия» исмли асари бўлса керак. Шу асарга шарҳ ёзганлар кўп. Жумладан, Жалолуддин Аҳмад ибн Али ибн ал-Ғижду-

- воний (вафоти номатълум) ҳам бор. Ҳожи Халифа, Кашф аз-Зуун, «Кофия» моддасига қаранг.
437. Қўлёзмадаги Аҳмад ал-Жандий тўғридир. «Ал-Осор» китобининг биринчи жилдида ҳам Ибн Арабшоҳ бу олимни ал-Ҳу-жандий деб хато кўрсатгани таъкидланади. Асли унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Маҳмуд ал-Жандий бўлиб, у 751 (1350—1351) йилда «ал-Мақолид» исмида бир шарҳ ёзган. Қаранг: ал-Осор, биринчи жилд, 24-бет.
438. Волга дарёси.
439. «Жонларни олиб (суриб) кетади». Жумласини В. Г. Тизенгаузен батамом ногўри «жонларни қувонтиради» деб таржима қилган. Қаранг: СМНЗО, Т. I. стр. 461.
440. Қўлёзмада Сайхун дарёси ҳам дейилган.
441. Итиль (Волга) дарёси кўзда тутилаётир.
442. Қўлимиздаги қўлёзма ва нашрда ушбу жумла йўқ. Лекин Сандерснинг ёзишича, бу жумла қўлёмаларда суқут. И. Ю. Крачковский фикрича, Сандерс «Ажонб ал-мақдур»нинг лотин тилидаги (Мангер, I. 383-бет) таржимасидаги ушбу ортиқча жумлани кучириб қўяқолган. Ҳолбуки бу сўзлар бирорта қўлёмаларда учрамайди. Қаранг: Английский перевод Истории Тимура, стр. 294.
443. Қўлёзмада галат.
444. Сўзма-сўз: озиқ (жағ) тишларига;
445. Қуръон 21-сура, 96-оятдан.
446. Суал — мерганликда машҳур бўлган бир араб қабиласининг номи.
447. Қуръон, 22-сура, 11-оятдан.
448. Қуръон, 15-сура, 94-оятдан.
449. Қўлёзмада хато бўлиб, «Ақбоқ» дейилган. Бу нсм «Ақтов» Тўхтамиш амирларидан бирининг исми бўлиб, Ибн Арабшоҳ, алмаштириб қабила номи деб ёзган. Бу ҳақда яна қаранг: Золотая Орда и её падение, стр. 366.
450. Шарофуддин Али Яздийнинг ёзишича ҳам Ақтов исмли амир ўз одамлари билан Тўхтамиш қўшининдан ажралиб, Рум ерлари томон кетиб, уша жойларда истиқомат қила бошлаган.
451. Темур ва Тўхтамиш аскарлари ўртасида бўлиб ўтган жанглардаги қўшинлар тартиби, улар қўллаган жанг услублари ҳақида тарихчилардан Низомуддин Шомий, Шарофуддин Али Яздий ва бошқалар батафсил ёзадилар.
452. Шарофуддин Али Яздийнинг ёзишича, Тўхтамиш ва Темур ўртасидаги ҳал қилувчи бу жанг 1395 йил, 14 апрель чоршанба кунинда Терек дарёси бўйида юз берган (Зафарнома, в. 273 б).
453. Қуръон, 67-сура, 5-оятдан.
454. Бу хусумату ладад уч кунга яқин давом этди — ушбу жумла қўлёзмада суқут.
455. Қуръоннинг баъзи оятларига ҳам ишора қилинган.
456. Қўлёзмада: улар қабилаларини.
457. Шарофуддин Али Яздийнинг ёзишича, Темур Азовни батамом талағач, гайри мусулмонлар бўлган шаҳар аҳлини қириб ташлашни амр қилган.
458. Нашрда: Сарабхуқ деб хато берилган. Бу ўринда Сарайчуқ шаҳри кўзда тутилаётир.
459. Қуръон, 61-сура, 12-оят.

460. Қуръон, 59-сура, 16-оятдан.
461. Қуръон, 38-сура, 3-оятдан.
462. Қуръон, 25-сура, 27-оят.
463. Қўлёзмада: «қуввати».
464. Икки шер ва икки кулфатдан Идику ва Тўхтамиш назарда тутилади.
465. Ж а б а л а (Ибн ал-Айҳам) — араб тарихчилари уни фассонийларнинг охириги подшоҳи деб ҳисоблайдилар. У халифа Умар (634—643) даврида ислом динига кирган. Вафоти 644 йил. (Мунжид, 131-бет.)
466. Б а н и Ф а с с о н (Фассонийлар) — асли яманлик бир араб сулоласи. Улар исломгача Хаварон, Шарқий Нордания, Ливан ерларида яшаганлар. Фассонийлар масихийлар бўлиб, кейинчалик улар исломни қабул қилганлар (Мунжид, 371).
467. Қ о р а Б у г д о н — бу ҳақда Мангер нашридан (1-жилд), 413-бетдаги, 30-изоҳга қаранг.
468. Қўлёзмада хато берилган.
469. Нашрда: «Темур» сузи ортиқча.
470. Тўхтамишнинг ўлими ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд. Тарихчи Муниуддин Натанзийнинг ёзишича, Тўхтамиш 800 ҳижрий йилда (24 (IX—1397—12) IX—1398 й.). Тулин (Тюмень) чегарасида ўз ажали билан ўлган. (В. Г. Тизенгаузен, СМИЗО, т. II, стр. 237). Аммо Тўхтамишнинг, 1405 йил январь ойида Хитойга томон юриш қилган Темур Утторда турганида унга элчи тариқасида ўз навқари Қорахўжани жўнатгани ҳам тарихдан маълум. (Шарофуддин Али Яздий, Зафарнома, в. 469-6). Умуман, бу тўғрида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Золотая Орда и её падение, стр. 383—384.
471. Бу исм нашрда ва қўлёзмада икки хил берилган.
472. Нашрда хато: «Қублиғ».
473. Мангерда бошқача шаклида берилган.
474. Унинг ҳукмронлик йиллари (1410—1412).
475. Бу ҳақда Абдулраззоқ Самарқандий ҳам ёзади. Қаранг: В. Г. Тизенгаузен, СМИЗО, т. II, стр. 193.
476. Ж а л о л — Тўхтамишнинг ўғли Жалолуддин назарда тутилади.
477. Бу тўғрида яна қаранг: Никоновская летопись, стр. 125.
478. Нашрда хато. Темур(хон) ўз ҳарбий бошлиқларидан биринчиси Ҳазоннинг амри билан унинг бир навқари томонидан 1412 йилда ўлдирилди. Қаранг: В. Г. Тизенгаузен, СМИЗО, т. II, стр. 253—254.
479. Идику ўлими ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Золотая Орда и её падение, стр. 403—405; Б. А. Аҳмедов, Государство кочевых узбеков, стр. 118.
480. Муаллиф бу ўринда чалқашликка йўл қўйган. Саройчуқ шаҳри Урал дарёсининг қуйи оқимида жойлашган бўлиб, Сайхун билан ҳеч яқинлиги йўқдир. Бу ўринда Сайхун деб Ёйиқ (Ўрал) дарёси кўзда тутилади.
481. Сал олдинроқ бу ҳақда тўхталган эди.
482. Низомуддин Шомий Темурнинг Самарқандга қайтиш тарихини 799 ҳижрий йили (5.X.1396—23.IX.1397) деб кўрсатади. (Зафарнома, 167-бет).
483. Нашрда Озарбайжон деб хато кўрсатилган.
484. Мангерда ва Сандерсда хато берилган.

485. Бу тўғрида бирмунча фарқ билан Низомуддин Шомий (Зафарнома, 103—104-бетлар) ҳам шу тариқа ҳикоя қилади.
486. Нашрда ғалат берилган.
487. Қўлёзмада ал — Кашк шаклида берилган.
488. Қайсария — Фаластинда жойлашган бир шаҳар бўлиб, ҳозирги вақтда ундан фақат харобалар қолган.
489. Тўқот — Туркиядаги бир шаҳар бўлиб, азалдан мис ва терм билан тижорат юргизишда машҳурдир.
490. Сивос — Туркия ҳудудидаги мустаҳкам бир шаҳар бўлиб, ажойиб табиати, ҳаноси ва турли-туман мевалари билан шуҳрат қозонган. Унинг аҳли мусулмон ва христианлардан ташкил топган. (Ал-Бакуви, Тахрис ал-асар, стр. 93).
491. Нашрда: филиклари.
492. Қуръон, 2-сура, 249-оят.
493. Қуръон, 39-сура, 46-оят.
494. Қуръон, 6-сура, 93-оятдан.
495. Қуръон, 18-сура, 79-оятдан.
496. Қуръон, 19-сура, 98-оят.
497. Қўлёзмада. ал-Фозил Бадруддин ибн Алоуддин Фазлуллоҳ.
498. Қуръон, 3-сура, 26-оят.
499. Қуръон, 109-сура, 1—2-оятлар.
500. Қуръон, 2-сура, 89-оятдан.
501. Қуръон, 82-сура, 1-оят.
502. Қуръон, 3-сура, 169-оят.
503. Қуръон, 2-сура, 249-оят.
504. Қуръон, 5-сура, 56-оят.
505. Қуръон, 19-сура, 90-оят.
506. Қуръон, 19-сура, 79-оят.
507. Хулаку — Эронда салтанат юритган мўғул ҳукмдорларидан (1256—1265).
508. Носируддин Тусий (1201—1274) — Шарқнинг машҳур астроном ва математикларидан. У ҳақда кенроқ маълумот олиш учун қаранг: Г. Д. Мамедбейли, Основатель маргаринской обсерватории, стр. 23—33.
509. Бошқа манбаъларда Шом ноиб Танамининг Темурга қарши юришга отланганлиги хусусида ҳеч бир маълумот учратмадик. Аксинча, ўз мавлоси Миср султониға исён билдириб, у Дамашқдан чиқиб Ҳалабга томон юриб, уни эгаллагани на кейин Дамашққа қайтгани маълум. Эҳтимол Ибн Арабшоҳ ушбу юришни кўзда тутаетгандир.
510. Қуръон, 33-сура, 25-оятдан.
511. Қуръон, 24-сура, 35-оятдан.
512. Ферузшоҳ — Деҳли султонлигининг Туғлоқлар династияси (1320—1413) дан бўлган ҳукмрон. Ҳукмронлик қилган йиллари 1351—1388.
513. Нашрда барча ўринларда Шорангхон деб берилган.
514. Темурнинг Ҳиндистонга юриши даврида Деҳли султонлигида мавжуд бўлган ҳокимият учун кураш, тарқоқлик ва парокандалик ҳақида кенроқ маълумот олиш учун қаранг: Н. К. Синха, А. Ч. Бенерджи. История Индии, стр. 121—185.
515. Қўлимиздаги қўлёзма ва нашрда «Темур» деб берилган. Фикримизча бу ғалат, текст тақозоси ҳам шунини тасдиқлайди. Шу сабабли биз уни Маллу деб тузатиб ўқидик. Мангер (460-бет, 17-изоҳ) ва Сандереда ҳам шу йўсинда тузатилган.
516. Темурнинг Ҳиндистонга юриши ва бу юриш пайтида икки то-

мон ўртасида содир бўлган уруш ва туқнашувлар ҳақида тарихчи Ғиёсиддин Али (Дневник похода, стр. 59—174) муфассал ёзади.

517. Нашрда: йўқ қилиш, ўлдириш деб берилган.
518. Ҳинд қиличи — Мусулмон тарихчилари наздида ҳинд қиличи гоётда ўткир қилич сифатида тасаввур қилинади.
519. Синд олови — нашрда хато берилган, асли Синдаги жазирама иссиқ эътиборга олиниб, Синд олови деб келтириллаётган бўлса керак.
520. Нашрда: васфида.
521. Хатт найзаси — Хатт Омандаги бир мавзеънинг номи бўлиб, у ўзининг найзаси билан машҳур бўлган. Ёқут Ҳамавийнинг (Мужам ул-булдон, 3-жилд, 449-бет) ёзишича, найзалар Ҳиндистондан келтирилган ва у ерда (Хаттда) тўғриланиб, кейин арабларга сотилган.
522. Халанж (камон) ўқи — Халанж, Ҳиндистон ва Сийн атрофларида битадиган бир дарахтнинг исми. Унинг ёғочи гоёт қаттиқ бўлиб, ундан асосан ёғоч идишлар, шунингдек камон ясалади. Халанж камон ўқи деб ўшага нисбатан берилади.
523. Қўлёзмада: «зарб» деб берилган.
524. Бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун «Муҳит ул-муҳит»дан (ҳисоб фанига онд) «вафқ» моддасига қаранг: 2-жилд, 2272-бет.
525. Қуёш.
526. Қуръон, 8-сура, 48-оятдан.
527. Қўлёзмада яна қушимча: «ҳамоқати мавжудлигидан» ҳам дейилган.
528. Абраха фили — Яман ҳокими Абраха 570 йилда Макка қурайшларига қаршн уруш бошлаб, бу урушда у филлардан фойдаланган. Шу сабабли 570-йил Фил йили деб аталади.
529. Бани Уқайш — ушбу қабил а ҳақида бошқа манбаларда бирор маълумот учратмадик.
530. «Ўз хайдовчиларини ағнатиб, устларида ўтирганларни йиқитиб бўйинини синдириб» сўзлари. Қўлёзмада сукут.
531. Қуръон, 105-сура, 3-оят.
532. Қуръон, 10-сура, 27-оятдан.
533. Ҳама — Темурнинг Ҳиндистонга қилган юришига махсус асар бағишлаган тарихчи Ғиёсиддин Али Хуму деган шаҳар ва дарёни зикр қилади.
534. Нашрда шу сўз ортиқча.
535. Ғиёсиддин Алнинг ёзишича («Дневник похода», стр. 176—187), Темур Ҳиндистондан 1399 йилнинг март ойида қайтиб, апрелнинг охирида Самарқандга етиб келган.
536. Темурнинг ўз аскари билан Самарқанддан чиқиб Шомни кўзлаб жунашн 802 йилнинг бошларига (1399 йил, сентябрь — октябрь) тўғри келади.
537. Ироқ ҳокими Султон Аҳмад Темурнинг Араб Ироқига қаршн биринчи юришн (1395 йил) вақтидан бошлаб гоҳ, Шом ерларида, гоҳ Миср султони Барқуқ ҳузурида бошланов топнб юргандан кейин Миср султони ёрдамида Бағдодда, ўз мулкида қарор топнб, унинг номи билан пул зарб қилган эди.
538. Қўлёзмада ортиқча жумла берилган.
539. Табук — Дамашқдан Мадинага борадиган йул устидаги бир шаҳар. Шомда бўлган румлилар 630-йилда ўша атрофдаги

арабларга қарши ташниқ қилган. Натнжада, Муҳаммад пайғамбар уларга қаршн жнҳодга олганган. Табук яқинида бўлган бу жнҳодга боришдан бош тортган ва шу юриш учун хайр-садақа чиқаришни истамаган араблар ҳам бўлган. Бу ҳақда Қуръон, 9-сура, 38—107-оятларига ҳам қаранг.

540. Темурнинг учинчи ўғли Амираншоҳ, Хуросон ҳокими бўлиб, у Хиротда турарди. 1393 йилда Темур ўғлига яна қўшимча ерлар бердики, натижада кенг вилоятлар, жумладан Бағдод ва Озарбайжонни ўз ичига олган Шимолий Эрон ерлари ҳам унинг ҳукмига топширилганди. Шарафуддин Али Яздийнинг (Зафарнома, 349 б) ёзишича, шу пайтда (1399 йил) Самарқандга Амираншоҳнинг хотини Севинбека келиб, эрининг нодуруст хатти-ҳаракатлари устидан Темурга шикоят қилган ва унинг ичкиликка берилиб (ўз отасига қарши) исён билдириш ҳақидаги ниятларини Темурга етказган. Фикримизча, Ибн Арабшоҳ, Амираншоҳнинг шу зайддаги ҳаракатларини бирмунча муболаға билан мактуб ҳақидаги ушбу афсонага йўйган бўлса керак. Ҳар ҳолда Амираншоҳнинг отасига мактуби ҳақида манбаларда бирор хабар учратмадик.
541. Шаҳдод — золимликда донг чиқарган бир подшоҳнинг номи.
542. Ҳамон — Фиръавннинг вазири. У ҳақда Қуръонда ҳам зикр қилинади.
543. Фиръавн — Қуръонда (28-сура, 38-оят) зикр қилинишича, у амаликларнинг подшоҳи бўлиб, уларга гўё худога сигингандек ўзига сиғинишни амр қилган.
544. Қорун — Қуръон, 28-сура, 76-оят; 29-сура, 39-оятда зикр қилинган ғоятда бадавлат киши. Унинг бойликлари шуқадар бениҳоя кўп бўлганки, хазина калитини бир нечта одам бир жойдан иккинчи жойга олиб қўя олмаганлар. Мусо пайғамбарга қаршилик мазҳор этгани учун уни ер «ютиб» юборгани ривоят қилинади.
545. Бухтаннаср — Калдонийларнинг подшоҳи бўлиб, милoddан аввал 604—581-йилларда Мисрга бир неча марта ғорату ҳамлалар қилган. У Иерусалим (қуддус)ни фатҳ қилиб, уни ёндирган.
546. Қайсар араблар наздида Византия (Рум) ҳукмдорлари шундай аталади.
547. Хусров — форс подшоҳларининг унвони. Жумладан, сосонийлар сулоласининг икки машҳур ҳукмдори Хусрав-I Ануширвон (531—579) ва Хусрав II Парвиз (590—628) га ҳам ишора.
548. Туббаъ — Яман подшоҳларининг лақаби.
549. Ан-Нажаший — Ҳабаш подшоҳларининг лақаби.
550. Фафур — Хитой императорларининг унвони.
551. Бу ибора нашрда бошқача шаклида берилган.
552. Қўлзмада: (сенга) «итоат қилса» деб берилган.
553. Ушбу мисра қўлзмада бирмунча кейинроқ келтирилган.
554. Бу ҳақда Қуръон, 31-сура, 12-оятга қаранг.
555. Лубад — Од қабиласи луқмони (етти) қирғийларидан охиргисининг исми бўлиб, унга етти қирғий умри ато қилинган (Мухит ул-мухит, Лубад моддаси).
556. Довуд — афсонавий «пайғамбар» Сулаймоннинг отаси.
557. Қуръон, 27-сура, 17-оят, 21-сура, 81-оятга ҳам ишора.
558. Иккала машриқ қуёшининг ёзда ва қишда тулуъ этадиган ўрни.

559. Иккала мағриб — қуёшнинг ёзда ва қишда ғуруб эта-
диган ўрни.
560. Қуръон, 18-сура, 93-оятига ҳам ишора.
561. Зулқарнайн — Шарқда Искандар Зулқарнайн номи билан
машҳур бўлган Македония подшоси, Александр Македонский
(эраминдан аввалги 336—323-йиллар). Унга қарашли мулклар
Шарқу Ғарбда бўлганлиги сабабли у «Зулқарнайн» — «икки
шоҳли» деб аталган.
562. Қуръон, 21-сура, 107-оятдан.
563. Қуръон, 9-сура, 40-оятдан.
564. Ал-Буроқ — Ҳадисда келтирилишича, бу қанотли улов
Муҳаммад пайғамбар билан Қуддусдаги Масжид ал-Ақсога
учиб келган.
565. Масжид ал-Ҳаром — Кааба (Макка)даги масжид.
566. Масжид ал-Ақсо — (луғавий маъноси — энг узоқ мас-
жид). Қуддусдаги катта бир жомеъ.
567. Қуръон, 48-сура, 2-оятдан.
568. Қуръон, 54-сура, 1-оятдан.
569. Нашрда: унга томон талпинди.
570. Қуръон, 41-сура, 42-оят.
571. Қуръон, 93-сура, 4—5-оятлар.
572. Икки Умар — чорёлардан Абу Бакр ва Умар кўзда тутилади.
573. Қуръон, 78-сура, 12-оят.
574. Ирам зот ул-имод — Қуръон, ал-Фажр сураси 7-оятида зикр
қилинган бўлиб, луғавий маъноси «кўп устунли Эрам» де-
макдир.
575. Арабларда машҳур бир ибора.
576. Қутб ал-Моусилий — ушбу машҳур найчи бошқа ман-
ба ва адабиётларда, жумладан Алишер Навоийнинг «Мажо-
лисун-нафоис» (168—169-бетлар) асарида ҳам Қутб Нойи но-
ми билан машҳур.
577. Исҳоқ — Исҳоқ ал-Моусилий (767—850) Аббосийлар дав-
рининг энг машҳур қўшиқчиларидан. Қўшиқ айтиш ва уд ча-
лиш борасида у тенги йўқ моҳир бўлган.
578. Абдулқодир ал-Мароғий — форсча манбаларда Хожа
Абдулқодир Гўянда номи билан аталадиган машҳур мусиқа-
чи, ҳаттоғ ва мусаввир.
579. Алишер Навоийнинг («Мажолисун-нафоис», 168-бет), ёзи-
шича, Амираншоҳнинг йўлдан оғишида асосий сабабчи унинг
уч надими бўлиб, улардан бири Хожа Абдулқодир эди. У Те-
мур жазосидан қочиб, қаландар бўлиб, ўзини девоналикка
солиб, мулкдан-мулкга ўтиб юрган ва шу тариқа қутулиб
қолган.
580. Шарафуддин Али Яздийнинг (Зафарнома, в. 352 а) бу тўғ-
рида ёзишича, Темур ўғли Амираншоҳни мансабидан озод
этиб, унинг маслаҳатгўйлари ва айшу ишратдаги шерикларини
қатл қилган.
581. Бу ўринда ишлатилган сўз бир диний истилоҳ бўлиб, аслида
Қуръоннинг ҳаммага ҳам равон, тушунарли бўлмайдиган су-
ралари шундай деб аталади.
582. Туркман қабиласи бўлган қорақуюнлиларнинг бошлиғи Қора
Муҳаммад ўлдирилгандан кейин ўғли Қора Юсуф отаси ўр-
нини эгаллаб, узоқ йиллар Темурга қаршилиқ кўрсатди. Бу

- курашда Султон Аҳмад унга иттифоқдош бўлиб, кўп йиллар улар биргалашиб ҳаракат қилдилар.
583. Қўлёзмада: «бир кўп» суқут.
584. Мадина т у с-Силом — Бағдод шаҳрининг номларидан.
585. 802 йилнинг охирларида (1399 йил, июль) Темурнинг Сивос томонига қараб отланганилигини билгач, Султон Аҳмад Қора Юсуф билан бирга ўз аҳли-авлодлари, мол-дунё нафисларини олиб Румга қараб кетди. Бағдодда эса Фарраж исми кишини валий қилиб қолдирди.
586. Миср султони Абу Саид Барқуқ, Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (Инба ул-ғумр, 463 бет) ёзишича, 811 йил шаввол ойининг тўққизинчиси, шанба (14 июль, 1399) кунинда, Ибн Дуқмоқ (Иқд ал-жавоҳир, 326 бет) ёзишича, мазкур йил ва ойнинг ўнг бешинчиси (20 июнь, 1399), жума кунинда вафот этган.
587. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний ёзишича, Оқ қуюнли туркмонларининг амири Усмон Қорайлук бир неча марта Сивос устига ҳорат қилиб уни талағач, Султон Бурҳонуддин унга қарши чиққан ва ўрталарида воқеъ бўлган жангда султон қатл этилган (Инба ул-ғумр, 456-бет).
588. Туркмон Қора қуюнлиларининг амири Қора Юсуф оқ қуюнлилар билан бўлган жангда 1421 йилда ўлдирилган эди. (К. Э. Босворт, Мусульманские династии, стр. 221—222).
589. Миср ва Шом султони малик ал-Муайяд Шайх Абу-л-фатх, Ғиёсиддин 1421 йилда вафот этган Мунжид, 5178-бет.
590. Қўлёзмада Аратна, нашрда Арасна. Сандерсда Артата шаклида келтирилган бўлсада, аслида XIV аср ўрталарида Кичик Осиёда ташкил бўлган «Артана даялати» деб аталмиш давлат кўзда тутилаётир. Унинг пойтахти Сивос бўлган. Қофия-риоя қилиниб ушбу жумла бир қадар нованиқ тузилган.
591. Қўлёзмада: «шарафли» суқут.
592. Қўлёзмада барча ўринларда «Жи Келди» шаклида берилган.
593. Нашрда: бошқача берилган.
594. Қуръон, 21-сура, 22-оятдан.
595. Ҳадисда келтирилишича, бу, тангри ўзи хоҳлаган кишининг буйига соладиган ғоятда шиддатли азоб бўлиб, ундан фақат тангригина ҳалос қилармиш.
596. Амосия — Кичик Осиё (Туркия)даги бир шаҳар.
597. Қўлёзмада «нурлари» суқут.
598. Ҳ у л д — Жаннат (абадият) боғи.
599. Қози Бурҳонуддин.
600. Таммуз (июль) ойидаги кучли ҳароратга ишора.
601. Бу ўринда офтоб буржларидан бешинчи, Асад (шер) буржига ҳам ишора.
602. Қўлёзмада: «туркмон» суқут.
603. Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун қаранг: Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, Инба ул-ғумр, 450-бет.
604. Нашрда кейинги сўз ортиқча.
605. Маккадаги Каъбани ўраб турган масжид ул. Ҳаром пардалари.
606. Қўлёзмада: «сиқла» деб берилган.
607. Бу ўринда қуйидаги тарихий воқеъага ишора қилинаётир: Бувайҳий (улар ҳақда қаранг: К. Э. Босворт, Мусульманские династии, стр. 137—140) ҳокимларидан бўлган Адуд-уд-Давла 980 йилда ўз ниниси Раи ҳокими Фахр ул-Давланинг мулкини босиб олгач, у қчиб Журжон ҳокими Қобус ибн Вуш-

- магир (вафоти 1012 йил) ҳузурига келганда, у унга иззат-икром кўрсатиб, бошпана беради (Ибн ал-Асир, Тарих ул-комил, VIII жилд, 256—257-бетлар). Аммо Қобуснинг бу иши Фахр уд-Давланинг газабини қўзаб, оқибатда Қобус ўз тахти Журжондан бадарға қилинади. Адуд ул-Давла вафотидан (982 йил) кейин яна ўз тахтига ўтирган Фахр уд-Давла Журжонни Қобусга қайтармоқни ният қилганда вазири ас-Соҳиб ибн Аббод уни бу йўлдан қайтаради. Бинобарин, яхшиликка яхшилик қайтмай, Қобус 998 йилгача ўз мулкидан маҳрум бўлиб, Нишопурда қувгинда яшайди.
608. Ушбу жумла қўлезмада ноқис. Султон Аҳмаднинг қатли ҳақида яна қаранг: Абдураззоқ Самарқандий, Матлаи саъдайн, 196—197-бетлар.
609. Ироқ олими Аббос ал-Аззавийнинг (Тарих ул-Ироқ, 237-бет) кўрсатишича, унинг асл исми Абдулазиз бўлмай, балки Азиз бўлган. У ҳақида яна қаранг: Ч. А. Стори, Персидская литература, часть II, стр. 1253—1254.
610. Қўлезмада: «лойдан» сукут.
611. Қуръон, II-сура, 43-оятдан.
612. Нашрда хато берилган.
613. Қўлезмада: «Менга» сўзи ноқис.
614. Қўлезмада: Муҳаммад ибн Сабук тайтин деб хато берган.
615. Абу Наср Муҳаммад ибн Абдулжаббор Утбийнинг (961—1036) Маҳмуд Ғазнавий (998—1030) унинг лақаби «Ямин ад-давла на амин ал-милла»)га бағишланган «Тарихи Яминий» китобидир. Мазкур асарнинг бир нусхаси (инв. № 3252) Ўз ФА Шарқшунослик институтининг қўлезмалар фондида сақланмоқда.
616. Сўзма-сўз: Ичимлиги мазали.
617. «Ас-Сихаҳ» соҳиби — Абу Наср Исмоил Жавҳарий, у Туркияда туғилиб, тахминан 1005 йилда Нишопурда вафот этган. Жавҳарий машҳур қомус муаллифларидан ҳисобланиб, «ас-Сихаҳ» номли қирқ минг сўзни ўз ичига олган қомус таълиф этган. У меланхолия (сувайдо) касалига мубтало бўлиб, оқибатда ўзини томдан ташлаб ҳалок бўлган. (Мунжид, Жавҳарий моддаси).
618. Бу ўринда тоторлар деб илгаридан, яъни мўғулларнинг биринчи юришидан бери Кичик Осиёда ўрнашиб қолган тотор гуруҳлари кўзда тутилаётир.
619. Қўлезмада хато берилган.
620. Сўзма-сўз: Темур оврадини қичитди.
621. Бир тарихий воқеага ишора бўлиб, уни ҳозирча аниқлай олмадик.
622. Қўлезмада барча ўринларда Абу Язид шаклида келиб, Боязид арабча Абу Язиднинг туркчага айлантирилган шаклидир.
623. Ибн Шихнанинг (Равзат ул-манозир, 208-бет) ёзишича, Қозин Бурхонуддиннинг вафоти хабарини эшитгач, турк султони Боязид қўшин билан келиб уни эгаллаган.
624. Ушбу байт қўлезмада ноқис.
625. Бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: А. Д. Новицев, Истории Турции, стр. 34—37.
626. Нашрда галат берилган.
627. Миср султони Малик аз-Зоҳир Абу Санд Барқуқ вафотидан (1399 йил) кейин унинг ўрнига ўн ёшли ўғли Носир Фараж тахтга ўтиргач, Дамашқ ноибни Танам султонга итбатдан бў-

- йин товлаб, исён элон қилди ва Шомининг айрим ноиблари билан иттифоқ тузиб, султонга қарши урушга шайланди. Лекин султон Фараж билан бўлган урушда у маглуб бўлиб, Шом яна тўлиғича Миср султони итоатига қайтди. (Ибн Таг-риберди, «Ан-Нужум аз-зоҳира», 199—210-бетлар).
628. Нашрда: Шаъбон сўзи ноқисдир.
629. Қўлёзмада: бу сўз ноқисдир.
630. Миср султони Фараж Тамам устидан ғалабага эришиб (бу ҳақда 627 низоҳга ҳам қаранг), амирлари билан биргаликда уни асирга олади. Сўнгра, Тамам ва қўичилик амирлар 802 йилнинг шаъбон ва рамазон ойларида (1400 йил, март-апрель) Дамашқда, қатл қилинади (Бадруддин ал-Айний, Иқд ал-жумон, 108-бет).
631. Қўлёзмада: «биз фатҳ қиламиз».
632. Бадр (қудуни) Макка билан Мадинанинг ўртасида жойлашган бир сувлоқнинг номи бўлиб, исломнинг илк даврида унинг атрофида дин йўлида машҳур уруш бўлган. Бу урушда ислом тарафдорларидан кўп киши ҳалок бўлган.
633. Куръон, 2-сура, 259-оятдан.
634. Куръон, 101-сура, 4-оятдан.
635. Ҳисори шодмон — У ҳақда қаранг: Сами, Тарих-и салатин-и мангитийа, стр. 134, ғрич. 38—39.
636. Жабал — Рай билан Табаристон ўртасида жойлашган тоғлик бир вилоятнинг номи.
637. Жибол — лугавий маъноси: тоғлар, ўрта асрларда Шимолӣ Эроннинг (Ҳамадон, Курдистон ва ҳоказо) қатор тоғли районлари шу ном билан аталган.
638. Талқон — Эроннинг ғарбида, Қазвин яқинидаги вилоят.
639. Хуз (истон) — У ҳақда қаранг: Ал-Бакуви, Талхис ал-асар, стр. 35.
640. Заҳарли илонларнинг бир тури.
641. Нашрда: «чувалчанглари» ноқис.
642. Тайолиса, «Тайласоннинг жами Тафласон, машойих ва ула-молардан махсус кишилар киядиган яшил (кўк) рангдаги кийим бўлиб, одатда уни ажамликлар кийган. (Мунжид, 469-бет).
643. Шаҳразур — Курдистондаги чиройлик маъиъ бўлиб, Арбил ва Ҳамадон ўртасидаги тоғлар оралиғида жойлашган.
644. Аскар Мукрам — Ҳузистон томонлардаги шаҳар, унда Х асрда пул зарбэтилган. Замон ўтиши билан у харобага айланди.
645. Жундий Сабур — Ҳузистондаги бир шаҳар. Уни Сабур ибн Арлашер бунёд этганили сабабли унга нисбат берилиб шундай аталади.
646. Яъжук ва Маъжуж — обод, маъмур ўлкаларини найрон қилиб, гоятда ваҳшийликлари билан кишиларни даҳшатга солган афсонавий қабилалар.
647. Қўлёзмада: «емирувида» деб берилган.
648. Ушбу жумла қўлёзмада ноқис.
649. Бу ўринда гарчи қўлёзмада «етиб келдилар», нашрда «равона бўлдилар» деган фарқ билан берилса ҳам, Сайди Суду-нинг аскарлари билан Дамашқдан чиқиши ва Ҳалабга етиб келиши 803 йил сафар ойида (сентябрь-октябрь, 1400 йил) юз бергани бошқа манбаларда ҳам аъкидланади.
650. Баҳасна — Туркиянинг шарқидagi Малатия санжақига қа-

- рашли шаҳар бўлиб, Миср мамлуклари (1250—1517 йиллар) даврида содир бўлган гора́тларга қарши туришда мустаҳкам қалъалардан бири ҳисобланган.
651. **М а л а т и я** — ўрта асрларда мустаҳкам қалъага эга бўлган шаҳар. Ҳозирги вақтда Туркиянинг жанубида, Фрот дарёсининг юқори оқимларидаги шу номли вилоятнинг бош шаҳри.
 652. **Қалъат ур-Рум** — Қалъат ул-муслимин (Муслмонлар қалъаси) номи билан ҳам аталадиган бу мустаҳкам қалъа Фрот дарёсининг гарбий соҳилида, Бира (Сурия) қишлоғининг муқобилида жойлашган. (Ибн Тагриберди, ан-Нужум аз-зоҳира, 265-бет, 4-изоҳ).
 653. **Ҳажжож ибн Юсуф** (661—714) — У аввал Ҳижозда, сўнгроқ Ироқда ҳокимлик қилган (694—714). Ироқда Восит шаҳрини бунёд этган.
 654. **Т а б а л а** — Яманда жойлашган бир шаҳар. Ҳажжожга Табала арзимас масалининг тарихи шуки, даставвал унга Ҳажжож ибн Юсуф ҳоким, қилиб тайинланади. Ҳажжож келиб унга кирмасдан (уни) арзимас ҳисоблаб орқасига қайтиб кетади. Мана шундан ушбу масал нақл қилинади.
 655. **А й и т о б** — Туркиядаги бир шаҳар бўлиб, Ҳалабдан 132 км масофада жойлашган.
 656. Нашрда: «Чикиб» деб берилган.
 657. Қўлёзмада «Илжайиш» дейилган.
 658. **Туркмонлар** — Мосул ҳокими Қора Юсуф туркмонлари кўзда тутилаётир. Бу ҳақда яна қаранг: Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн, 1-жилд, в. 164 а.
 659. Қўлёзмада: «Султон ҳузурига» сўзи ноқис.
 660. **Уша** давр тарихчилари Бадруддин ал-Айний (Иқд ал-жумон 127-бет), Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (Инба ул-ғумр, 528-бет). Темур мактубини бир қадар фарқ билан келтирадилар.
 661. Қўлёзмада: талабгор бўлиб.
 662. XIII асрнинг ўрталаридан то XVI асрнинг бошлари (1517 йилги турклар истилоси)гача Мисрда мамлуклар ҳукмронлик қилдилар. Мамлуклар даврида асосан икки хил султонлар: бахрийлар (1250—1390) ва буржийлар (1382—1517) ҳукм юргиздилар. Буржийларнинг насаби Кавказ черкасларидан келиб чиққан бўлиб, бу ўринда Арабшоҳ, келтирган мактубда Темур Миср султони Носир Фаражнинг насабига ишора қилаётир.
 663. Темурнинг ушбу мактубини, тарихчи Бадруддин ал-Айний (Иқд ал-жумон, 127-бет) тўлароқ баён қилиб, унинг ёзишича, мактуб фақат Ҳалаб ноиб Темурдош нонига юборилган.
 664. Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг (Инба ул-ғумр, 530-бет) ёзишича, Ҳалаб ноиб Темурдош Темур мактубидан Сайди Судунни воқиф этгач, ўша заҳотиёқ у элчига ҳамла қилиб, унинг бошини кесади.
 665. Қуръон, 72-сура, 9-оятдан.
 666. Ушбу жумла қўлёзмада ноқис.
 667. Нашрда бу сўз тушириб қолдирилган.
 668. Нашрда «пиёдалар» деб берилган.
 669. Бу ўринда сўз ўйини бўлиб, Миср султони Фаражга (луғавий маъноси «эркинлик», «хотиржамлик»дир) ҳам ишора.
 670. Қуръон, 8-сура, 46-оятдан.
 671. Қуръон, 3-сура, 200-оятдан.
 672. Шайх Жалолуддин Умар ибн Муҳаммад ал-Хабозий ал-Хў-

- жандийнинг (вафоти 1272 йил) фикҳ, усулига оид «Мугни» номли китобига ҳам ишора.
673. Абу-л-фазл Маждуддин Абдуллоҳ, ибн Маҳмуд ибн Мавдуд ал-Моусилыйнинг (вафоти 1281 йил) «Мухтор фи фуруъ ал-ҳанафия» номли китобига ҳам ишора.
674. Ҳофизуддин ан-Насафий номли билан танилгач шайх Имом Абу-л-Баракот Абдуллоҳ, ибн Аҳмаднинг (вафоти 1310 йил) қаламига мансуб, «Манор ул-анвор» номли фикҳ усулига оид машҳур асарига ҳам ишора.
675. «Кифоя» номи билан бошланадиган (ёки аталадиган) китоблар кўп бўлиб, бу ўринда муаллиф назарда тутаетган «Кифоя» Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Иброҳим ас-Судайлий ал-Жоҳрамийнинг (вафоти 1226 йил) «Кифоя» номли асаридир.
676. Марғилонлик таниқли олим Бурҳонуддин Али ибн Абу Бакр ал-Марғилонийнинг (вафоти 1197 йил) «Ҳидоя фи-л-фуруъ» номли машҳур асарига ҳам ишора.
677. «Нихоя» номи билан бошланадиган ҳар тил асарлар кўп бўлиб, бу ўринда муаллиф адиб Абу Мансур Абдулмалик ас-Саолибий ан-Нийсопурийнинг 1204 йилда Нийсопурда таълиф этган «Нихоя фи-л-кифоя» асарини кўзда тутса керак.
678. Бурҳонуддин Али ибн Абу Бакр ал-Марғилонийнинг «Бидоят улмултадо фи-л-фуруъ» асарига ҳам ишора.
679. Ҳофизуддин ан-Насафийнинг (у ҳақда 674-изохга қараи) «Канз ул-дақоқиқ фи фуруъ ал-ҳанафия» номли китобига ҳам ишора.
680. Имом ал-Ҳофиз Абу Абдуллоҳ, Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг (вафоти 870 йил) «Саҳийҳ ал-Бухорий» номли ҳадисларга бағишланган «Жомеъ ас-сахийҳ» асарига ҳам ишора.
681. Имом Бурҳон Маҳмуд ибн Убайдуллоҳ ал-Хамулийнинг «Викоят ур-ривоъ фи масонн ул-ҳидоя» номли асарига ҳам ишора.
682. Наҳвий олим ибн Молик Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг (вафоти 1273—1274 йиллар) «ал-Кофият аш-шофият фи-и-наҳви» номли асарига ҳам ишора.
683. Араб тилида мавжуд бўлган «қасал (иллатли) феъл» деб аталмиш грамматик истилоҳга ҳам ишора.
684. Араб тили грамматикасидаги махсус истилоҳ ҳисобланган «иккала» «икки» марта кўпайтиришга ҳам ишора.
685. Араб тилида грамматик истилоҳ ҳисобланган «турлаш», «туслаш»га ҳам ишора.
686. Шайх ибн ал-Ҳожибнинг (вафоти 1248 йил) сарф илмига оид «Шофия» номли асарига ҳам ишора.
687. Шайх ибн ал-Ҳажибнинг наҳв илмига оид «Кофия» номли асарига ҳам ишора.
688. Қуръон, 8-сура, 15-оятдан.
689. Бу ўринда форсча сўз ишлатилган.
690. Қўлёзмада: «қўрқоқлиги на макри» сўзларни ноқис.
691. Қўлёзмада: бекитдилар.
692. Қўлёзмада: огирлаштириб.
693. Лашкарин «бешлик» дейилишидан мурод, у беш қисмдан, хусусан: олд қисм (муқаддима), марказий қисм (қалб), ўнг қанот (маймана), чап қанот (майсара) ва орқа қисм (соқа)-дан иборатдир.

694. Темур шу кунн Ҳалаб яқинидаги Гайлон қишлоғига келиб тушган.
695. Қуръон, 93-сура, 2-оятдан.
696. Қуръон, 30-сура, 5-оятга ҳам ишора.
697. Нашрда: «душманларини» сўзи ноқис.
698. Қуръон, 7-сура, 17-оятдан.
699. Ҳайлон (Гайлон) — Ҳалаб шаҳри яқинидаги бир қишлоқ.
700. Қуръон, 46-сура, 35-оятдан.
701. Қўлёзмада хато берилган.
702. Темур қўшинлари кўзда тутилаётир.
703. Антиоҳия дарвозаси — Ҳалаб шаҳри дарвозаларидан бири.
704. Қуръон, 9-сура, 25-оятдан.
705. Тарихчи Бадруддин ал-Айнийнинг (Иқд ал-жумон, 128—129-бетлар) ёзишича, Темур фасоҳатли иборалар билан битилган хат-хабар юбориб, ноибларни қалъадан ҳузурига келтиради ва аввал уларга хилъат кийдириб, сўнг азобу уқубатга солади.
706. Бу ҳақда 664-изоҳга қаранг.
707. Ибн аш-Шихна — унинг тулиқ исми Муҳибуддин Абу-л-фазл Муҳаммад ибн Абу-л-Валид Муҳаммад ибн аш-Шихна (1402—1485) бўлиб, у Ҳалабда туғилган, Қоҳирада ҳанафий мазҳабидан қози ва шайх ул-ислом бўлган.
708. Муҳаммад ибн аш-Шихнанинг «Равзат ул-манозир фи ахбор ал-авонл ва-л-авохир» номли тарихий асарига ишора. Маъкур асар Ибн ал-Асирнинг «Тарих ул-комил» асари нашрининг 9 жилди ҳошиясида келтирилган бўлиб, бир нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 6820) мавжуддир.
709. Қалъат ул-муслимийн (Мусулмонлар қалъаси) — бу ҳақда 652-изоҳга қаранг.
710. Нашрда хато берилган.
711. Сандерс таржимасида «минг» деб таржима қилинган, аслида «тумон» ўн мингни англатади.
712. Қуръон, 27-сура, 34-оят.
713. Қўлёзмада: «мактубига» тарзида берилган.
714. Мангер нашрида (I жилд, 620 бет) «бир хизматкор» деб келтирилган.
715. Дозий қомусида «олий ҳазратлари» тарзида таржима қилинган.
716. Қўлёзмада: «душманни қарши олинглар» сўзи ноқис.
717. Нашрда: қабиласи деб берилган.
718. Нашрда: ўн тўртинчи (2 ноябрь) деб берилган.
719. Қуръон, 12-сура, 18-оятдан.
720. Нашрда хато берилган.
721. Қўлёзмада: «ўйладим» ноқис.
722. Форсча: яхши, яхши!
723. Муовия — Умавийлар сулоласидан биринчи халифа (661—680).
724. Язид — Уманийлар халифаси Муовиянинг ўғли (642—683).
725. Нашрда галаг берилган.
726. Мужтаҳид — у ҳақда қаранг: Кабус-намэ, стр. 284. прим. 7.
727. Хусайн — халифа Али ўғли У Муовия тарафдорлари билан бўлган жангда (680 й.) Қарбалода қатл этилган.
728. Қўлёзмада: қози Шарафуддиндан сўзи ноқис.
729. Ҳақиқатда Темур ўша пайтда 65 ёшда эди.

884. Қуръон, 46-сура, 25-оятдан.
885. Бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Еқут, Му-
жам ул-булдон, 2-жилд, 236—237-бетлар.
886. Низомуддин Шомийнинг (Зафарнома, 243 бет) ёзишича, Те-
мур Қорабоғга 804 йил, раби ул — охирнинг йигирма иккинчи
(1401 йил, 29 ноябрь) кунда келиб тушган.
887. Қўлёзмада барча ўринларда «Аба Язид» шаклида келтирил-
ган Аслида Боязид арабча Абу Язиднинг бир қадар ўзгар-
тирилган шаклдир.
888. Нашрда хато берилган.
889. Қуръон, 28-сура, 8-оятдан.
890. Қўлёзмада бирқадар ўзгартириб берилган.
891. Қуръон, 4-сура, 89-оятдан.
892. Нашрда: «Маншо» деб хато берилган.
893. Сарухон — ўша даврда Туркияда мавжуд бўлган муста-
қил ўн икки бейликнинг бири бўлиб, маркази Маниса шаҳри
ҳисобланган.
894. Керманиян — Туркия бейликларидан энг катталаридан бири
ҳисобланиб, Кутаҳия унинг бош шаҳри бўлган.
895. Бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Лэнь Пуль,
Мусульманские династии, стр. 158—159.
896. Қўлёзмада хато берилган.
897. Қўлёзмада: кўп қисми ноқис.
898. Миср давлати кўзда тутилаётир.
899. Қуръон, 59-сура, 14-оятдан.
900. Қуръон, 5-сура, 24-оятдан.
901. Қуръон, 75-сура, 22—23-оятларидан.
902. Қуръон, 5-сура, 54-оятдан.
903. Қуръон, 81-сура, 5-оят.
904. Қуръон, 82-сура, 2-оят.
905. Қуръон, 81-сура, 3-оят.
906. Қуръон, 82-сура, 4-оят.
907. Камох — Фрот дарёсининг ғарбий соҳилида жойлашган
мустаҳкам бир қалъа бўлиб, Арзинжондан 38 км узоқликда
жойлашган.
908. Қуръон, 38-сура, 5-оятдан.
909. Боруд (турк) — махсус туз, олтингугурт ва кўмир би-
рикмасидан ташкил топган мураккаб модда (милтиқ дори)
бўлиб, ўқ отишда ишлатилади.
910. Қуръон, 89-сура, 9-оятдан.
911. Қуръон, 50-сура, 30-оятдан.
912. Қуръон, 15-сура, 46-оят ва 50-сура, 34-оятларига ҳам ишора.
913. Қуръон, 22-сура, 13-оятдан.
914. Бир тарихий воқеага ишора бўлиб, ҳозирча аниқлай олмадик.
915. Ушбу жумла қўлёзмада ноқис. Туркия султони Боязид I
(1389—1402) Византиянинг пойтахти Константинополни му-
ҳосара этиб, унинг атрофларини вайрон қилиб, кучли қалъаси
бўлган бу шаҳарни олишга муваффақ бўлаолмаган эди. Ле-
кин у қамални давом эттириб, бу ўринда ана шу қамал кўз-
да тутилаётир.
917. Батриқ (турк) — ихтиёрида ўн минг одами бўлган Рум
қўмондонлари шундай аталган.
918. Нашрда: Кермон деб нотўғри берилган.
919. Султон Орхан (1324—1359) ҳукмронлиги даврида биринчи
марта Туркияда маъмурий-территориал бўлиниш татбиқ қи-

линиб, мамлакат уч вилоятга — пошшоликка бўлиндики, ўз навбатида бу пошшоликлар округларга — санжақ (кўплиги санажуқ)ларга бўлинган бўлиб, уларни санжақбойлар идора қиларди. Бу ҳақда яна қаранг: А. Д. Новичев, История Турции, стр. 35.

920. Икки пойтахт (Брус ва Адирна — Андринопольнинг туркча аталиши) — султон Орхан даврида турклар ўз чегараларини кенгайтира бориб, 1326 йилда кичик Осиёдаги йиллик шаҳар — Брусани эгаллади ва шу йили пойтахт Янги шаҳардан Брусга кўчирилди. 1362 йилда эса, Орхоннинг ўғли Мурод I (1359—1389) Адрианопольни ишғол қилгач, пойтахт Брусдан у жойга кўчирилди. Бу ўринда муаллиф шунга ишора қилаётир.
921. Мўғулстон хони Мункехон илгари мўғуллар ҳукми остида бўлиб, сўнгра улар ҳукмидан чиқиб кетган Ғарбий Осиё ерларини қайтадан бирлаштириш учун ўз биродарлари Хўлотухонни (1256—1265) Эронга жўнатганда, (Рашид аз-Дин, Сборник летописей, том I, стр. 279). Ўз лашкари билан туркий тотор қабилаларидан ҳам анчасини жўнатган эди. Кейин Хўлотухон уларга Рум ва Шом ерларидан жой бериб, улар шу атрофларда ватан тутиб қолгандилар. 1398 йили турк Султони Боязид Синос ва унинг атрофларини эгаллагач, шу ерларда яшончи тоторларни Рум лашкарларига киргизиб ўз ерларидан уларга жой берганди. Бу ўринда мана шу тоторлар (форсча манбаларда улар қора тоторлар деб аталганлар) кўзда тутилаётир.
922. Қуръон, 74-сура, 31-оятдан.
923. Қуръон, 74-сура, 31-оятдан.
924. Абдураззоқ Самарқандий (Матлаи саъдайн, в. 191а) улар қирқ минг хонадон эдилар, деб зикр қилган.
925. Эрте на — XIII асрнинг иккинчи ярмида Кичик Осиё Эрон мўғулларининг вассалига айланиб Қайсария, Арзинжон, Синвос ва бошқа баъзи шаҳарларни ўз ичига олган шарқий Румда эса мўғул ноиб Эрте на ҳокимлик қиларди. Ибн Араб-шоҳ ёзганидек, у мўғулларнинг охириги ҳокими бўлмай, балки ундан кейин ўғли Муҳаммад ва унинг ўғли Алауддин ҳам ҳукм юритиб, у 782 (1380—1381) йилда вафот этгач, у сулоланинг ҳокимлиги батамом тугаган эди. Бу ҳақда яна қаранг: Лэн Пуль, Мусульманские династии, стр. 158, прим. 1.
926. XI—XIII асрларда Кичик Осиёда ҳукм юритган (Маркази Конья) Салжуқийлар авлодидан бўлган Султон Алоуддин ўз мулкнинг шимолий-ғарбий томонларини қўриқлаб туриш шарти билан усмоний турклар давлатининг асосчиси Усмоннинг (1258—1324) отаси Эртўғрулга (вафоти 1281 йил) Анқара яқинидан бир қадар ер берган эди. 1289 йили салжуқий султон Алоуддин Қайқубод III отаси вафотидан кейин унинг ўрнида қарор топган. Усмонга бей (амир) унвонини берди. (А. Ф. Мюллер, Краткая история Турции, стр. 9.) Мўғуллар истилосидан кейин салжуқийлар ҳокимиятининг батамом инқирозга юз тутиши туфайли 1299 йили Усмон ўзини мустақил ҳоким деб эълон қилиб, натижада, Усмонийлар империяси вужудга келди. Турк султони Боязид ҳам шулар авлодларидан бўлиб, бу ўринда салжуқийларнинг ана шу эҳсонига ишора қилинаётир.
927. Асвад ибн Яъфар — машҳур араб шоири бўлиб, Абу

- Жарроҳ деган куня олган. У ғоятда саховати ҳамда фасоҳатли иборалари билан шуҳрат қозонган. Вафоти тахминан 600 йил.
928. Форсча манбаларда тоторларнинг амири ва Темурнинг у қаамни Боязиддан қайтариш борасидаги уринишлари ҳамда уларга йўллаган мактуби хусусида ҳеч бир маълумот учрат-мадик. Лекин баъзи адабиётларда (А. Мюллер, История ис-лама, стр. 333—334) бу ҳақда зикр қилинади.
929. Қўлзмада нотўғри берилган.
930. Басусдан кўра ҳам шумроқ — Басус, жоҳилия шои-раси бўлиб, тағаллуб қабиласига мансуб эди. Ривоятга кўра, у ўз қабиласини Бани Бакр қабиласи билан муҳорабага ги-жижлаган. Бу муҳораба қирқ йилча давом этиб, «Басус му-ҳорабаси» номи билан аталган. Шундан бошлаб, у ҳақда ма-сал нақл қилганлар.
931. Худди шу тарзда ҳукм юритиш бошқа ҳукмдорлар билан ҳам бўлиб ўтган. Қаранг: Ибн. Батута, Риҳла, 38 бет.
932. Висол рўзаси — саҳарлик қилмасдан рўза тутиш. Бу билан кечаю кундуз тўхтамасдан йўл юрди демоқчи.
933. Муаллиф ўзи олдинроқ қайд қилгани — Боя-зидни ўз қўшини билан саҳро ва чекка ерларга томон йўл олганига ишора.
934. Қуръон, 77-сура, 41—42-оятларидан.
935. Қуръон, 56-сура, 28, 29, 30, 31-оятлар.
936. Ислоннинг илк даврида (624 йил) Муҳаммад пайғамбар бош-чилигида Мадина мусулмонлари Шомдан қайтиб келаётган Макка қурайшлари карвонига ҳужум қилиб, бу расмана жанг-га айланиб кетган. Бу тўқнашув Бадр қудуги ёнида юз бериб, Мадина мусулмонларининг ғалабаси билан тугаган эди. Мана шу жанг пайтидаги воқеаларга ишора бўлса керак.
937. Бу ўринда муаллиф воқеаларни бир қадар бўрттириб тасвир-лаётир.
938. Низомуддин Шомийнинг (Зафарнома, 255—256-бетлар) ёзи-шича, Боязид катта ўғли Сулаймонни («Ажиоб ал-мақдур») қўлзмасидаги барча ўринларда Салмон шаклида берилган) ўнг қанотда, қолганлари — Мусо, Исо ва Мустафони эса ор-қа томонда ҳимоясига қўйган.
939. Қуръон, 38-сура, 23-оятдан.
940. Антара (1131—1218) — Жоҳилия даврининг машҳур шо-ирларидан бўлиб, жангларда ўз жасорати ва моҳир суво-рийлиги билан шуҳрат қозонган.
941. Мисқол — қимматбаҳо тошлар учун вази ўлчови бўлиб, 24 қийратга ёки 4,68 граммга тенг.
942. Қийрат — мисқолнинг $\frac{1}{24}$ қисми бўлиб, 0,195 граммга тенг.
943. Қуръон, 39-сурасининг номи.
944. Қуръон, 93-сурасининг номи.
945. Қуръон, 103-сурасининг номи.
946. Қуръон, 57-сурасининг номи.
947. Қуръон, 48-сурасининг номи.
948. Қуръон, 110-сурасининг номи.
949. Мармар денгизи назарда тутилаётир.
950. Қора денгиз кўзда тутилса керак.
951. Қуръон, 30-сура, 1-2 оятлар.
952. Бу араб масали бўлиб, қачонки бирон иш ҳаддидан ошиб кетганда келтирилади.

953. Ёмонлик ва азиятнинг ҳаддидан ошиб кетишидан муболаға тариқасида нақл қилинадиган араб масили.
954. Аслида Болқон ячим оролида яшовчи славянлар ҳамда католиклар билан православлар ўртасида воқеъ бўлган диний адоватдан фойдаланган турклар, тез фурсатда Балқон ярим оролининг аксар ерларини эгаллаб олдилар. Бу ҳақда кейинроқ маълумот олиш учун қаранг: К. Е. Босворт, Мусульманские династии, стр. 187; А. Д. Новичев, История Турции, стр. 34—36.
955. Барру саломат ва ислом — луғавий маъноси «саломатлик ва ислом ери» бўлиб, бу ибора саломатлик (тинчлик) маъжуд бўлиб, ислом қонун-қондилари жорий бўладиган маънада ва шаҳарга нисбатан айтилган.
956. Дорула араб — луғавий маъноси «уруш уйи» бўлиб, ислом динида бўлмаган маънада ва шаҳарга нисбатан айтилган.
957. Куръон, 36-сура, 50-оят.
958. «Калили ва Димна» — Шарқ ва Ғарб адабиётида жуда машҳур бўлган мисаллар тўплами, эрамининг 300 йилларида Ҳиндистон (Кашмир)да номияълум муаллиф томонидан тузилган бу асар кўп тилларга таржима қилиниб, дунё адабиёти меросига айланган.
959. Нашрда хато берилган.
960. Айрим адабиётларда (А. Д. Новичев, История Турции, стр. 37). Боязиднинг олтинга ўгли борлиги қайд қилинган.
961. Харшана — Рум ерларида жойлашган Малотия яқинидаги бир шаҳар.
962. Кейинги байт қўлёзмада ноқис.
963. Малик Муайяд — Миср ва Шомда салтанат юрттаган мамлуклар ҳокимларидан (1412—1421).
964. Мурод II — Усмонийлар сулоласидан олтинчи ҳукмдор (1421—1451).
965. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича (Матлаи саъдайн, в. 183а). Брусатга амирзода Муҳаммад Султон бошчилигида кўпгина амирлар жўнатилиб, шаҳар бойликлари ва экинчиларини забт қилиш Шайх Нуруддин зиммасига юклатилган.
966. Кўпгина тарихчилар, жумладан, Низомуддин Шомий (Зафарнома, 262-бет) Абдураззоқ Самарқандий (Матлаи саъдайн, в. 183а), Мирхондиннинг (Равзат ус-сафо, 124-бет) ёзишича, Темур Боязидни афв этиб, унга шоҳона иззат-икром кўрсатиб, аҳтиром билдирган.
967. Боязиднинг кўнглидаги рагинлиكنи енгиллатиш ва свёҳ бўлган дилини равшан қилиш учун Темур уни хурсандчилик мажлисларидан бирига таклиф қилиб, унга бағоят патифот кўрсатганлиги ҳақида Низомуддин Шомий (Зафарнома, 262-бет), Абдураззоқ Самарқандий (Матлаи саъдайн, в. 185а), Мирхонд (Равзат ус-сафо, 126-бет) ҳам ёзиб, Ибн Усмон ҳарамларининг ушбу ўтиришида соқий бўлганлари хусусида янги қилмайдилар.
968. Қарамонийлар — Анатолияда ҳукм сурган (1256—1483) энг кучли турк сулоласи. Улар усмоний турклар билан бир вақтда кучайиб, кейинчалик усмонийлар томонидан бартараф қилиндилар.
969. Бу ҳақда яна қаранг: А. Д. Новичев, История Турции, стр. 34, К. Э. Босворт, Мусульманские династии, стр. 183—184.
970. Шарафуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 418 б), Абдураззоқ

Самарқандий (Матлаи саъдайн, в 184 б), Мирхонд (Равзат ус-сафо, 126-бет)нинг ёзишича, ўн икки йил Боязид бандида бўлган Қарамон ўғли Муҳаммаднинг Темур озод қилиб, Қарамон вилоятига қарашли Оқшаҳар, Қуний, Антония, Алая ва шунга ўхшаш шаҳарларни унга суюрғол тариқасида инъом қилган.

971. Кўлёзмада ой ва йили ёзилмасдан, «саккиз юз фалон йилнинг ойларида» деб тарихи аниқ кўрсатилмаган. Сандерсда эса 840 (1436) йил деб хато берилган. Нашрда келтирилган мазкур 821 (1418) йил ҳам тўғри эмас. Чунки амир Муҳаммад озғина узлиш билан то 1424 йилгача ҳукм юритган. Қаранг: К. Э. Босворт. Мусулманские династии, стр. 183.
972. С и н о п — Туркиядаги бир шаҳарча. У Қора денгиз соҳилига жойлашган бўлиб, мамлакатнинг порт шаҳарларидан ҳисобланади.
973. Қ а с т а м о н и я — Кичик Осиё (Туркия)нинг шимолий-ғарбида жойлашган шаҳар бўлиб, шу номли вилоятнинг марказидир.
974. С а м с у н — Туркиядаги бир шаҳар бўлиб, Қора денгиз соҳилида жойлашган ва азалдан галла ва юнг маҳсулотлари тижорати билан машғурдир.
975. Бу ҳақда яна қаранг. Шарафуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 421 а), Абдураззоқ Самарқандий (Матлаи саъдайн, в. 186а), Мирхонд (Равзат ус-сафо, 127 бет). Уларнинг ёзишларича, Исфаҳон билан бир қаторда Мантош авлодларидан амир Муҳаммад ҳам келган.
976. Зикр қилинган Исфаҳон...дан бошлаб, то шу ўрингача қўлёзмада ноқис.
977. Мантош вилоятини Темур қўшинлари талон-торож этиб, вайрон қилганлиги ҳақида Шарафуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 420а) ҳам ҳикоя қилади.
978. Муаллиф бу ўринда хатога йўл қўйган. 805 йил жумод ул — охирининг ўзинчи кунин Рум йили ҳисобида 1403 йил конун ул-аввал (декабрь) эмас, балки конун ус-соний (январь) ойига тўғри келади.
979. Ж о н и Қ у р б о н — бу тоифага мансуб гуруҳлар ҳақида муфасссал маълумотни бошқа манбаларда учратмадик.
980. Кўлёзмада: «ясоқ» деб берилган.
981. Темурнинг сеямли набираси Муҳаммад Султон 805 йил, шаъбон ойининг ўн саккизинчисида (1403 йил, 13 март) Қораҳисордан шарққа томон уч марҳалада (Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома, в. 428 а. Мирхонд Равзат ус-сафо, 69; Абдураззоқ Самарқандийнинг (Матлаи саъдайн, 191-б) ёзишича, Сури яқинида) вафот этди.
982. Муҳаммад Султон аввалига (1403 йил, март) вақтинчалик Султония атрофида дафн қилинган эли Бир йил ўтгач, яъни (1404 йилнинг март ойида унинг жасади Султониядан Самарқандга келтирилиб, шу жойда дафн қилинган. Демак, 116н Арабшоҳ бу ўринда воқеани бир қадар умумлаштириб тасвирлаётир.
983. Темур амир Оллоҳходдин Самарқандга жўнатиб, ундан Ашпарага томон йўл олишни буюргани ҳақида Шарафуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 389-б) ҳам ёзади. Лекин, 116н Арабшоҳ ёзганидек, у амир Сайфуддиннинг биродари бўлмаб, Темурнинг машҳур амирларидан бири эди.

984. Қўштирноқ ичига олинган «Қўшимча сўзлар», «чўзиқ иборалар», «муболағалар», «днлола» каби сўзлар баён илмидаги махсус истилоҳлардир.
985. Йилдирим Боязид, Абдураззоқ Самарқандийнинг (Матлаи саъдайн, в. 189 а) ёзишича, 805 йил, 13 шаъбон, чоршанба (1403 йил, 8 март) кунда, Шарафуддин Али Яздийнинг (Зафарнома, в. 427 а, б) ёзишича эса, 14 шаъбон, пайшанба (9 март) кечаси вафот этган.
986. Қўлёзмада: кишанланган сўзн ноқис; форсча манбаларнинг биронтасида ҳам Боязид Темурнинг ҳузурида эканида қафасда бўлганлиги ҳақида ҳеч нарса ёзилмайди. Аксинча, Темур Боязидга ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, унга иззату эътибор билан муомала қилгани зикр қилинади.
987. Қўлёзмадаги ибора хато.
988. Нашрда: «нийат қилган» сўзи суқут.
989. Баъзи адабиётларда (А. Д. Новичев, История Турции, стр. 37). Боязид, Темур уни Мовароуннаҳрга олиб кетиш нияти-далигини билгач, заҳар ичиб ўлганлиги зикр қилинади.
990. Қуръон, 26-сура, 63-оятдан.
991. Симок ар-ромик — луғавий маъноси «найза ушлаган симок» бўлиб, Азро буржидаги иккита юлдуздир.
992. Саъд уз-заъбиҳ — луғавий маъноси «сўқовчининг бахти» бўлиб, Жадй буржидаги иккита юлдуз.
993. Ал Айуқ — Капелла юлдузи (Звездный каталог ал-Бируни, стр. 185, № 38).
994. Рум ерларида яшовчи қора тоторларни Мовароуннаҳрга кўчириш хусусида Темур томонидан фармон булганлиги ҳақида Низомуддин Шомий (Зафарнома, 275-бет) ҳам ёзади. Шунингдек, тоторлар билан Темур ўртасида бўлиб ўтган муноқашалар тафсилоти ҳақида Абдураззоқ Самарқандий ҳам (Матлаи саъдайн, в. 190 б, 191 а) талайгина маълумотлар келтиради. Лекин Ибн Арабшоҳ бу воқеани ўзига хос тарзда бўёқли тафсилотлар билан безаб, бўрттириб тасвирлайди.
995. Қуръон, 8-сура, 73-оятдан.
996. Қуръон, 71-сура, 27-оятига ҳам ишора.
997. Бошқа манбаларда Боязиднинг Темурга айтган мазкур уч насиҳати ҳақида ҳеч нарса дейилмай, асир тушгач, у Темурдан жангдан қатнашган ўз ўғиллари Мусо ва Мустафони қидириб кўришларини илтимос қилганда, Темур амри билан тавочилар Боязид ўғли Мусони топиб келадилар. Темур уни отасига бахш этиб, унга иноятлар кўрсатгани ҳақида ёзилади. (Низомуддин Шомий, Зафарнома, 259—260-бетлар; Хондамир. Ҳабиб ус-сияр, 67-бет)
998. Қуръон, 31-сура, 26-оятига ишора.
999. Тарабзун — Қора денгиз соҳилига жойлашган Туркиядаги шаҳар.
1000. Абхос — Боб ул-Абвоб (Дарбанд)га ёндош жойлашган тоғлик бир ноҳия шундай аталган. Урта асрларда аҳолиси асосан куржлардан иборат бўлган. Ҳозирги Абхазия мухтор жумҳурияси.
1001. Лайлат ул-қадр — луғавий маъноси «толеъ кечаси». Рамазон ойининг йигирма олтинчидан йигирма еттинчига ўтар кечаси.
1002. Даббоба — ҳисор вақтида қўлланиладиган уч ёки тўрт қаватли кўча минора (Словарь Гиргасъ, стр. 242), Тарихчи

- Шарафуддин Али Яздий (Зафарнома, в 440 а, б) сандиқлар ясаиб, уларга бир-иккитадан журъатли киши солиниб, ма-гора озигача кўтарилиб, ғалаба қозонгани ҳақида ёзади.
1003. Қуръон, 16-сура, 79-оятдан.
1004. Куржларнинг ғоятда мустаҳкам ва баланд қалъаси бўлган Картин назарда тутилаётган бўлса керак. Ушбу қалъа ҳақида қаранг: Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома, в. 436 б.
1005. Маоз ибн Жабал — лугавий маъноси «тоғ ўли бошпа-ноҳ» Муҳаммад пайгамбар саҳобалари — ансорийлардан бў-либ, Муҳаммад уни Яманга юбориб, у орқали Яман аҳлини исломга даъват этган. Вафоти 640 йил.
1006. Қўлёзмада: уларга.
1007. Қўлёзмада хато.
1008. Нашрда хато.
1009. Қуръон, 19-сура, 83-оят.
1010. Дўст ҳайрон, душман вайрон сўзлари нашрда ноқис.
1011. Нашрда ғалат берилган.
- 1011а «Тард» ва «акс» риторика илмидаги гапни ҳаддан ортиқ даражада чузишда ишлатиладиган усуллардандир. Бу ҳақда яна «Муҳит ул-муҳит»дан «Тард» моддасига қаранг.
1012. Қуръон, 20-сура, 20-оятдан.
1013. Ранд — Наждда ўсадиган ва ёқичли ҳид таратадиган даф-на дарахти.
1014. Арор — Наждда ўсадиган хушбўй ҳидли ўсимлик.
1015. Марзуба (бирлиги — марзубон) — форсларда бошлиқни шундай аташди.
1016. Қуръон, 20-сура, 107-оятдан.
1017. Қадария — инсон ўз хатти-ҳаракатининг устидан ҳоким деб фикр юритувчи диний гуруҳ вакиллари шундай ата-ган.
1018. Муржий — гуноҳ қилган мўминнинг имони соф бўлса, у мусулмонлигида қолаверади, деган фикрни маъқулловчи ди-ний гуруҳ шундай аталган.
1019. Шарафуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 430-б) ва Абдураз-зоқ Самарқандийнинг (Матлаи саъдайн, в. 191 а) ёзишлари-ча, Рум ерларидан Мовароуннаҳрга кўчириб келтирилган то-торлар 30 минг хонадонни ташкил қилганлар.
1020. Текстда Исиққўл шаклида берилсада, асли Мўғулистон ҳуду-дидаги Исиққўл назарда тутилаётир. У ҳақда кенгроқ маъ-лумот олиш учун қаранг: В. В. Бартольд, Соч., т. IV, стр. 63—76.
1021. Дувайра — Исиққўл ўртасидаги бир орол. В. В. Бартольд-нинг (Соч., т. IV, стр. 66) Темур ўз юришларида қўлга ту-ширган асирларини шу жойга жўнатарди, деган фикри бир-кадар ишончсизроқ. Матн такозоси ҳам бу фикрдан йироқдир. Дувайра бизнингча, географик ном бўлиб, В. В. Бартольд (Соч., т. II (2), стр. 301, прим. 268) кўрсатганидек, тур-дош от бўлмаса керак. Бу ҳақда яна қаранг: Мангер, т. II. 393-бет.
1022. Икки Ироқ — Ажам ва Араб Ироқи кўзда тутилаётир.
- 1022а Бу ўринда давлат идораси, ҳарбий қонун-қоидаларни ўз-ичига олган Чингизхоннинг ясоқини кўзда тутяпти.
1023. Бу ўринда муаллиф янглишаётир. Ётти йиллик (1399—1404) юриш деб ном олган юришдан Темур омон-эсон ғалаба билан қайтганига бағишланиб 1404 йилнинг кузиди Кониғида ўт-

- казилган тантаналар билан биргаликда Темур ўз невараче-
вараларидан олтитасининг никоҳ тўйини ҳам нишонлаган бў-
либ, шулар жумласидан 10 яшар Улуғбек ҳам бор эди. Бу
тантаналар ҳақида Шарофуддин Али Яздий (Зафарнома, в.
460 а ва давоми) муфассал ёзади.
1024. Бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Б. А. Аҳме-
дов, Улуғбек и политическая жизнь Мавераннахра, стр. 30—
66.
1025. С у р о д и қ а (форс)—чодир атрофини ўраб турадиган мато-
дан ишланган тўсиқ.
1026. Қуръон, 43-сура, 33—34-оятларидан.
1027. Т е м и р г а з — узунлик ўлчови бўлиб 58, 187 см га баро-
бардир.
1028. Қуръон, 15-сура, 18-оятига ҳам ишора.
1029. Қуръон, 10-сура, 24-оятдан.
1030. М а ъ м у н — Аббосийлар сулоласидан бўлган еттинчи халифа
(813—833)). У илму фан аҳлларига ҳомийлик кўрсатиб, ўз
атрофига IX асрда яшаган кўпгина машҳур олимларни тўп-
лаган.
1031. Абу Нувос (762—813) аббосийлар давридаги машҳур шоир-
лардан, ҳаётининг аксар қисми Бағдодда ўтган халифа Ҳорун
ар-Рашид ва унинг ўғиллари Амин ва Маъмунга яқин киши-
лар тоифасидан.
1032. Нашрда: «қудратли» ноқис.
1033. Бу ўринда шу пайт Испания (Кастилия) дан Самарқандга
келган элчилар кўзда тутилаётир. Бу ҳақда яна қаранг: Ша-
рофуддин Али Яздий, Зафарнома, қўлёзма № 1514, в. 483-б.
Шу элчилар, жумласидан, Клавихо ҳам бўлиб, ўзининг бу
сафари вақтида олган таассуротларини «Самарқандда Темур
саройига саёҳат кундалиги (1403—1406 йиллар)» деган мах-
сус китобида баён қилган.
1034. Қўлёзмада: «Ўз ҳисобига кўра» дейилган.
1035. Ц и т р а — ноҳина билан чалинадиган мусиқа асбоби.
1036. У рғ у н — бир неча клавиатурадан ва ҳаво кириб-чиқиб ту-
радиган найчалардан иборат музика асбоби.
1037. Нашрда: кечаси, туни.
1038. Нашрда: унга муҳлат бермади.
1039. Нашрда: «аскарига» дейилган.
1040. Айрим муаллифлар, масалан, ўша давр тарихчиси Фасихий
(Мужмал, 2-жилд, 151-бет) ва Шарофуддин Али Яздийнинг
(Зафарнома, в. 482 б, 483 а) ёзишича, Темур жомеъ ишини
Муҳаммад Жалд ва Ҳожа Маҳмуд Довуд деган икки шахс
зиммасига юклаган ва уларнинг ишидан норози бўлиб, ик-
ковини ҳам қатлга тортган.
1041. Темурнинг Эрон, Сурия, Ироқ, Туркияга қилган юришидан
кейин 1404 йили қайтиши назарда тутилаётир.
1042. Қуръон, 82-сура, 1-оятига ишора.
1043. Қуръон, 2-сура, 74-оятдан.
1044. Қуръон, 7-сура, 171-оятига ишора.
1045. Қуръон, 62-сура, 11-оятига ҳам ишора.
1046. М а с ж и д у л-Ҳ а р о м — Маккадаги машҳур масжид бўлиб,
унда Каъба мавжуддир. Бу ўринда шу масжидга ҳам ишора.
1047. С а л о т у л-х а в ф — лугавий маъноси «қўрқув (хавф) но-
мози» бўлиб, хатарли дамларда, хусусан, жанг пайтида ўқи-
ладиган номоз. Бир неча гуруҳ, бўлиб-бўлиб бир (марталиқ)
номозни ўқийдилар.

1048. Қўлзмада: «жиноят» деб берилган.
1049. Бош хумра (қалъа) — Ибн Арабшохнинг ёзишича, Аш-парадан ўн кунлик йўлда, мўғуллар билан Темур ерлари ҳудудига жойлашган қалъа Бошқа манбаларда у ҳақда ҳеч бир маълумот учратмадик.
1050. Руздоқи (форс) — қишлоқ ва унинг атрофидаги ерлар. Мунжид, 257-бет.
1051. Қуръон, 50-сура, 19-оятдан.
- 1052—1061. Классик астрономияда осмондаги ўн икки бурждан ўн биттасининг номлари бўлиб, муаллиф улардан фойдаланиб жумлалар тузган. Ўн икки бурж ҳақида қаранг: Ёиёс ул-лугат, 76—77-бетлар.
1062. Аббосийлар даврида (750—1258) яшаб ижод қилган шоир Ибн Суккара қаттиқ сомуқ ва ёмғир натижасида уйдан таш-қарига чиқишнинг иложи бўлмай қолганда менга «коф» харф-лари билан бошланадиган етти хил зарур воситалар бўлса бас, деган. Бу ўринда ана шу «коф»ли сўзларга ишора қили-наётир Ушбу рубоий Ҳаририйнинг (у ҳақида қаранг: Ханна ал Фахури, История арабской литературы, т. 2, стр. 201—203) мақоматларида (25-мақоматда) зикр қилиниб, Ҳаририй Кур-жистонда ишлаганида у жойнинг қаттиқ сомуғини ялғў этиб, Ибн Суккаранинг ушбу нашидасини келтирган. Мақомат ал-Ҳаририй, 181—187-бетлар.
1063. Қуръон, 2-сура, 231-оятдан.
1064. Қуръон, 18-сура, 45-оятдан.
- 1064а. Баргустион (форс) — у ҳақда яна қаранг: Абдулланом, 1-жилд, 355-бет, 543 изох.
1065. Жубба — чакмонга ўхшаш устки кийим.
1066. Мубаттаа — астарли устки кийимнинг бир тури.
1067. Дарак — жилд (тери)дан ишланган қалқон.
1068. Зарад — сомуқ, зирҳли кийим.
1069. Иброҳим Халидуллоҳин Нимруд олонга ташлаганда гўё ҳудо олонга қараб: «Э, олов, Иброҳимга сомуқ ва саломатлик бўлини», деган (Қуръон, 21-сура, 69-оят) сўзлари билан ди-тоб қилган.
1070. Шарофуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 467 а) Темурнинг Самарқанддан Хитой томонига чиқиши 807 йил, 27 жумод ул-аннал (1404 йил, 28 ноябрь)да бўлган эди деб ёзса, Аб-дураззоқ Самарқандийда (Матлаи саъдайн, в. 205 б) ҳам шу тарих зикр қилинган.
- 1070а. Матнда: Соф Насийм.
1071. Қуръон, 27-сура, 44-оятдан.
1072. Қуръон, 2-сура, 266-оятдан.
1073. Икки наҳс юлдузи — Марс (Миррих) ва Сатурн (Зу-хал) юлдузлари.
1074. Қуръон, 51-сура, 41—42-оятдан.
1075. Қуръон, 71-сура, 25-оят.
1076. Нашрда: юз минг деб берилган. Албатта, бу хато бўлса ке-рак.
1077. Қўлзмада: «шафқатли» деб берилган.
1078. Ушбу жумла қўлзмада ноқис.
1079. Қуръон, 22-сурасидан, 73-оятнинг охири.
1080. Наирда барча ўринларда «Уизор» деб хато берилган.
1081. Ибрида (касали) — бурудат (сомуқ) ва рутубат ғалаба-

- сидан пайдо бўладиган ва жимони заифлаштирадиган бир касаллик Муҳит ул-муҳит, «барада» моддаси).
1082. Қуръон, 47-сура, 15-оятдан.
 1083. Қуръон, 26-сура, 88-оят.
 1084. Қуръон, 40-сура, 85-оятдан.
 1085. Ушбуни аниқлай олмадик.
 1086. Қуръон, 8-сура, 50-оятдан.
 1087. Ушбуни аниқлаб олмадик.
 1088. Қуръон, 6-сура, 92-оятдан.
 1089. Шарофуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 473 а) ҳам Темурнинг 807 йил, 17 шаъбон кечаси (1405 йил, 18 февраль) вафот этганини зикр қилади.
 1090. Қуръон, 6-сура, 45-оят.
 1091. Қуръон, 42-сура, 31-оятдан.
 1092. Ушбу мисра қўлёзмада ноқис.
 1093. Ушбу мисра қўлёзмада ноқис.
 1094. Қуръон, 42-сура, 31-оятдан.
 1085. Ушбуни аниқлай олмадик.
 1086. Қуръон, 8-сура, 50-оятдан.
 1097. Унинг қатли 1408 йил апрель ойида юз бериб, бу тўғрида Абдураззоқ Самарқандий (Матлан саъдайн, 116-бет) кенгроқ маълумот келтирган.
 1098. Ал-Кавсар — жаннатдаги бир дарё ҳавзасининг номи, салсабил жаннат булогининг номи. У ҳақда Қуръонда ҳам зикр қилинади.
 1099. Халил дейишдан мурод, Халил султонга ҳам ишора қилинган.
 1100. Ушбу жумлалардаги сўзларда араб тили абжадидаги ҳарфлар тартибли равишда маъно жиҳатидан мувофиқ ҳолда жойлаштирилган. Масалан: алиф, 60, дол жим ва ҳоказо.
 1101. Тур — Қуръон 52-сурасининг номи. Ахқоф — Қуръон 46-сурасининг номи.
 1102. Қуръон, 42-сура, 1—2-оятлар.
 1103. Йосин, Тоҳо (пайгамбарнинг номлари деган ривоят бор): Йосин — Қуръон, 36-сурасининг, Тоҳо — 20-сурасининг номи.
 1104. Халили (яъни севгилиси) денишдан мурод, Халил Султонга ҳам ишора.
 1105. Шарафуддин Али Яздийнинг (Зафарнома, в. 476-б) ёзишича, Темур тобутини Самарқандга амир Хожа Юсуф, Али Қовчин ва махсус қўшинлар олиб қайтганлар Халил Султон эса Самарқандга 807 йил, 16 рамазон (1405 йил, 18 март) кунин кирган (Абдураззоқ Самарқандий, Матлан саъдайн, в. 210 б).
 1106. Нашрда хато берилган.
 1107. Қуръон, 81-сура, 1-оятига ҳам ишора қилинган.
 1108. Қуръон, 82-сура, 2-оятига ҳам ишора қилинган.
 1109. Зуҳал — Сатурн (Бахтсизлик юлдузи).
 1110. Миррих — Марс сайёраси. Муштарий — Юпитер (бахт) сайёраси.
 1111. Абдулло ибн Убаййдин ибн Салул — ушбу шахсни ва мазкур воқеани ҳозирча аниқлай олмадик.
 1112. Нашрда: «Бузундуқ» деб хато берилган.
 1113. Шу вақтда юз берган воқеалар хусусида Шарофуддин Али Яздий (Зафарнома, в. 380а ва давоми) кенгроқ маълумот беради.
 1114. Нашрда: «уларга» деб хато берилган.

- 202-бет) Ҳожа Али Шатранжий ат-Табризий деб зикр қилган. Ушбу шатранжчи кўзда тутилаётир. Дарҳақиқат, у Ибн Арабшоҳ ёзганидек, фиқҳ ва ҳадис олими бўлган.
1282. Ушбу сўзни (боғбон, боғдорчилик билан шуғулланувчи) деб тузатиб ўқидик. Сандерс таржимасида ҳам шу маънода келтирилган.
1283. Ибн Арабшоҳ Самарқандда эканида 803 (1406) йилда Шайх Урйон Адҳамий билан учрашиб, фурс ва муғул тиллардан ўз билимини оширгани маълум.
1284. Қуръон, 46-сура, 15-оят ва 12-сура, 22-оятга ҳам ишора қилинган.
1285. Масжид ар-Рибот — бошқа манбаларда шу номли масжид борлиги ҳақида бирор маълумот учратмадик.
1286. Қуръон, 23-сура, 50-оятдан.
1287. Қуръоннинг бир қанча сураларида кўп учрайдиган оятлардаги шу сўзларга ҳам ишора.
1288. Қуръон, 12-сура, 44-оятдан.
1289. Қуръон, 51-сура, 7-оят.
1290. Қуръоннинг бир қанча сураларида кўп учрайдиган оятлардаги шу сўзларга ҳам ишора.
1291. Вабр — мушуксимон бир жонивор бўлиб, у фақат наботот билан ҳаёт кечирази. Унинг гўшти ширин, тивити қимматли ҳисобланиб, омма орасида «табсу» номи билан машҳурдир. (Мунжид, 884-бет).
1292. Нашрда хато берилган.
1293. Қозонхон — Эронда салтанат юритган муғул ҳукмдори (1295—1304). У бир қанча муддат Дамашқни ҳам эгаллаб турган.
1294. Қуръон, 52-сура, 12-оят.
1295. Бу ўринда халифа Ҳорун ар-Рашидга рафиқаси Зубайдат томонидан ҳадъ қилинган соҳибжамол жория Марям назарда тутилаётган бўлса керак.
1296. Қуръон, 22-сура, 2-оятдан.
1297. Қуръон, 17-сура, 51-оятга ҳам ишора.
1298. Нашрда бир қадар ноаниқ келтирилган.
1299. Қўлёзмада ҳарфлар сурати келтирилиб, уларнинг алоҳида ва қўшилиб ёзилгандаги кўриниши тасвирланган.
1300. Нашрда: «дунёвий» деб хато берилган.
1301. Қуръон, 25-сура, 21-оятдан.
1302. Тасаннуф (суфизм) илмидаги «муҳоқаб» истилоҳининг маъноси шуки, бирон нарса ёки кимса (бу ўринда Темур) ҳақида ҳаддан ортиқ ўйлаб, унга берилиб кетиб, бошқа ҳамма нарсадан ноз кечишдир.
1303. Буюк араб файласуфларидан бири Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг (1009—1111) «Иҳйя-л-улул ад-дин» номи тасаввуфга оид асари.
1304. Қуръон, 103-сура, 3-оятга ҳам ишора.
1305. Нашрда: хато берилган.
1306. Матнда: «на эркак, на ургочи туя бор».

ИСМЛАР КЎРСАТКИЧИ

А

- Аббос (I) 69, 83
 Аббос ал-Аззавий (I) 33, 62
 Хожа Абдуллавлал (I) 44, (II) 29, 41, 59, 60, 85
 Абдулазиз (I) 51, 190—192.
 Абдулваҳоб (I) 12.
 Мавло* Абдулжаббор, Нуъмондин ал-Ҳанафийнинг ўғли (I) 208—210.
 Абдулжаббор ибн Нуъмон ал-Хоразмий (I) 56, 229, 232 (II), 85.
 Абдуллатиф ал-Домғоний қ.: Абдулжаббор ибн Нуъмон, ал-Хоразмий.
 Амир* Абдулло (I) 96.
 Абдулло ибн Убаййи ибн Абу Салул (II), 10.
 Абдулмажид (I), 12.
 Мавлоно* Абдулмалик (II), 85.
 Хожа* Абдулмалик (I), 55, 152, (II), 85.
 Абдулмалик ибн ат-Такритий (I), 233, 245.
 Абдулқассор (I), 214, 215.
 Абдулқодир қ.: Абдулқодир ал-Мароғий
 Абдулқодир ал-Мароғий (I), 56, 57, 182, (II), 86, 87.
 Абдулҳай ал-Бағдодий (I), 47, (II), 87.
 Абдураинов М., (I), 33.
 Абдураззоқ Самарқандий (I), 8, 40.
 Абдуллаҳмон ибн Халдун қ.: Валиуддин Абдуллаҳмон ибн Халдун Моликий
 Аби Зяббъ (I) 100
 Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад
 ал-Бухорий (I) 73
 Абу Бакр (I) 179, 231, 232
 Абу Бакр, Халил Султоннинг ўғли (II) 6
 Абу Бакр Шосбоний (I) 104, 105
 Абу Зейд (II) 71
 Султон* Абу Исҳоқ (I) 114, 119, 120
 Кози* Абу-л-Аббос (I) 187
 Абу-л-Лайс Самарқандий (I) 16
 Абу-л-Маҳосин ибн Тағриберди қ.: Ибн Тағриберди
 Амир* Абу Муҳаммад Мустафо ал-Жаннобий (I) 22
 Абу Наср ал-Утбий (I) 52
 Абу Нувос (I) 35, 311
 Абу Санд (I) 135
 Абу Саййид Барқуқ Малик аз-Зоҳир (I) 130
 Абу Саъд Диноварий (I) 16
 Абу Таййиб ал-Мутанаббий (I) 274
 Абу Туроб ан-Нахшабий (I) 76
 Абу Язид ибн Мурод ибн Урхон ибн Усмон (I) 147, 165
 Абу Ҳурайра (I) 114, 115
 Аздор (I) 228
 Кози* Аламуддин ал-Қафасий ал-Моликий (I) 210
 Али (I) 209—211, 231, 232 (II) 67, 86
 Али ибн Муайяд ат-Тусий (I) 95, (II) 79
 Али Муовия (I) 229
 Али Салжуқий (I) 265
 Али, Султон Алоуддиннинг ўғли (I) 276

Шайх* Али ал-Хосакий (I) 204
 Мавлоно* Али Шайх (II) 86
 Алишер (I) 80—82, 84
 Алоуддавлa (I) 56, (II) 84
 Алоуддин (I) 11
 Алоуддин Алтунбуго Усмoний (I) 204, 217, 235
 Шайх* Алоуддин ал-Бухорий қ.: Алоуддин Муҳаммад ал-Бухорий
 Алоуддин Даводорий (I) 235—238, 256
 Алоуддин ибн Зайнуддин ал-Ҳисний (I) 146
 Қози* Алоуддин ибн Абу-л-Бақа (I) 225
 Алоуддин ибн Фазлуллоҳ (I) 118
 Алоуддин Муҳаммад ал-Бухорий (I) 18, (II) 70, 84
 Алоуддин ат-Табризий (I) 58, (II) 86
 Алтун (I) 131—135
 Алтунбуго ал Усмoний қ.: Алоуддин Алтунбуго Усмoний
 Амираишоҳ (I) 35, 57, 59, 105, 145, 177, 182, 183, 303 (II) 5—7, 28, 50, 84
 Амир Бистом (I) 189
 Амир Сайфуддин (I) 118, 259
 Амир Ганжос (I) 229
 Амир Ҳусайн (I) 39
 Амру Зайд (II) 80
 Антара (I) 270
 Анушнрван ибн Қайқубод (I) 85
 Анқо (II) 27

Ардашер ал-Чанги (I) 57, (II) 87
 Аркамас (I) 198
 Аршиванд қ.: Аршиванд ал-Форискуҳи
 Аршинзид ал-Форискуҳи (I) 102, 119, 120
 Аргудоқ (II) 47
 хон Арғун, Абу Саиднинг ўғли (I) 135
 Арғуншоҳ (I) 44, 281, 282, 303 (II) 25, 27, 30, 53, 54, 59—61
 Мавлоно* Асадуддин (I) 56 (II) 85
 Асанбой, амир (I) 220—222
 Асанбуго (*) 143, 214, 215
 Асвд ибн Яъфар (I) 266, 269
 ал-Асқалоний қ.: Ибн Ҳажар ал-Асқалоний
 Атламинш (I) 198
 Афросиёб (I) 86
 Аҳмад (I) 245, 246, 303
 Мавлоно* Аҳмад, мунажжим (I) 11, 57 (II) 86
 Султон* Аҳмад Бағдодий (II) 38
 Аҳмад Жалойирий (I) 262
 Аҳмад ас-Солис (I) 26
 Аҳмад ат-Тусий (I) 56, (II) 84
 Аҳмад ат-Термизий (I) 56, (II) 86
 Аҳмад ал-Хужандий (I) 153
 Аҳмад ал-Ҳаманӣ аш-Ширванӣ (I) 27
 Султон* Аҳмад ибн Шайх Увайс (I) 182, 189
 Мавлоно* Аҳмад ибн Шамс ул-Анимма (I) 56, (II) 86

Б

Бадруддин ал-Айний (I) 6, 62
 Бадруддин Ҳасан ибн Тайфур (I) 146
 Бани Исроил (I) 180, 231, 306 (II) 36
 Саййид* Барака (I) 53, 54, 59, 73, 82, 83, 147, 152
 Султон* Бароқхон (I) 51, 153
 Барсиса Абу Мурра (I) 193
 Бартольд В. В. (I) 8, 17, 30, 31, 53, 56
 Барқуқ султон (I) 216

Баҳром (II) 75
 Беленицкий А. М. (I) 32
 Бердибек (I) 316
 Бибиҳоним қ.: Катта Малика
 Бобо Тармиш (II) 52, 53, 59, 60
 Бойсуикур (II) 84
 Боязид, Рум султони қ.: Боязид ибн Мурод ибн Урхон ибн Усмон (I) 193, 194, 255, 262, 269, 274, 286, 288, 290, 307
 Брокельман П. (I) 28

ал-Буроқ (I) 179
Бурҳон (I) 184
Қози* Бурҳонуддин (I) 51, 184,
185, 190—192
Бурҳонуддин Абу-л-Аббос Аҳ-
мад, қози (I) 164, 166
Бурҳонуддин Аҳмад қ.: Бур-
ҳонуддин Аҳмад ас-Сивосий
Бурҳонуддин Аҳмад ас-Сивосий
(I) 176, 177, 184—187, 190

Валиуддин Абдураҳмон ибн
Ҳалдун Моликий (I) 159,
225—227, (II) 66, 68, 69
Валлода (I) 101

Герасимов М. М. (I) 52
Гиёб Х. А. Р. (I) 16
Голиус Якоб (I) 27, 28, 61

Давлат Темур (I) 316, (II)
48, 97
Далла (I) 303

Жабрил (I) 299
Жалол (I) 162
Жалол ал-Исломи (I) 252
Сайид* Жалолуддин (I) 153,
162
Жалолуддин Темур (I) 20
Жалолуддин Ҳусайн (I) 136
Жамолуддин (I) 45, 246, (II)
85
Жамолуддин Аҳмад ал-Хораз-
мий (I) 56, (II) 86, 100
Жамолуддин Муҳаммад Ав-

Зайн ал-Обидин (I) 55, 99,
100, 106, 114
Зайн ал-Яздий (I) 57, (II) 86
Зайнууддин, Ғазза нониби (I)
217
Шайх* Зайнууддин Абдуллатиф
ибн Муҳаммад ибн Абул-

Бурҳонуддин Боуний (I) 14
Бурҳонуддин Иброҳим ибн ал-
Куша (I) 245, (II) 91
Бурҳонуддин ал-Куша қ.: Бур-
ҳонуддин Иброҳим ал-Куша
Бурҳонуддин ал-Марғиноний (I)
86, 152 (II) 85
Бурундуқ (II) 10, 11, 25
Бутхос, амир (I) 245
Бухтиннаср (I) 178, (II) 68, 80

В

Вамбери Г. (I) 30
Ватъе П.) (I) 28
Виллмет (I) 30
Вороновский Д. Г. (I) 29

Г

Гота (I) 25
Гуревич А. М. (I) 33

Д

Даводор (I) 193
Довуд (I) 179, (II) 71

Ж

жий (I) 16
Жамол Лук (I) 20, 98
Жаҳонгир (I) 101, 118
ал-Жаннобий қ.: Амир Абу
Муҳаммад Мустафо ал-Жан-
нобий
Жаҳоншоҳ (I) 69, 233, 234,
(II) 49
Жонибек (I) 153, 154
Жони Курбон (I) 282, (II) 36
Жон Райланд (I) 24
Жўқий (I) 69, (II) 84

З

фатҳ Кермоний (I) 20, 92
Шайх* Зайнууддин Абу Бакр
ал-Хавофий (I) 91
Қози* Зайнууддин Али ибн Жа-
лолууддин Абдуллоҳ (I) 136
Шайх* Зайнууддин ал-Хавофий
(I) 53, 73

Закарнѣ (II) 80
Шайх* Закириѣ (II) 88, 89
Зиѣуддин (I) 143

Зимин Д. (I) 30, 31
Зоҳир Чақмоқ (I) 13—15
Зулқарнайн (I) 179

Е

Еқут Ҳаманий (I) 47, (II) 86

И

Ибн Ақил қ.: Муҳаммад ибн
Ақил ал-Ҳаймий
Ибн ал-Балийқий (I) 252
Ибн Бандгир (II) 86
Ибн Батута (I) 6, 19, 20
Ибн Дуқмоқ (I) 6, 53, 62
Ибн Ийос (I) 6
Ибн Машкур (I) 118, 233
Ибн Сино (II) 71
Ибн Тағриберди (I) 6, 12—14,
21, 23, 62
Ибн Таҳхон (I) 235, 277
Ибн Усмон (I) 151, 193, 256,
259, 262—264, 266—271, 273—
276, 278, 279, 291
Ибн Хаввал (I) 6
Ибн Хурлодбек (I) 6
Ибн аш-Шихна (I) 6, 20, 205,
214
Ибн Қарамон (I) 193, (II) 79
Ибн Қумари Мансур (II) 48
Ибн Ҳажар ал-Аскалоний (I)
6, 12, 18, 21, 62
Ибн Ҳалдун қ.: Валиуддин Аб-
дуррахмон Ибн Ҳалдун Мо-
ликий
Иброҳим (I) 20
Иброҳим (I) 180
Шайх* Иброҳим (I) 51, 135,
146—148, 298, 300, (II) 79
Иброҳим ал-Кумний (I) 102,
119—122

Иброҳимбек (I) 278
Иброҳим Султон (II) 84
Идику (I) 22, 32, 33, 51, 69,
123, 124, 149, 150, 157—163,
193, 303, (II) 6, 26, 27
Идикон (II) 135
Иззуддин (I) 213
Малик* Иззуддин ал-Аббосий
(I) 128, 129
Иззуддин Сулаймоний (I) 143
Илбсхожа (I) 316, (II) 48
Илиқхон (I) 86
Имом Малик (I) 270
Искандар, Қора Юсуф ўғли
(II) 84
Искандар ал-Жаллобий (I) 102
Исмоил (II) 7
Исмоил ибн Абдуррахмон ал-
Исфажоний (I) 23, 26, 27
Исо (I) 130, 180
Исо қ.: Масиҳ
Исо султон Бонзиддиниғ ўғли
(I) 274 275
Хожа* Исомуддин (I) 55, 152
Исомуддин ибн Абдулмалик
(II) 85
Истаҳрий (I) 6
Исфандиёр (II) 50
Исфандиёр ибн Боязид (I) 18,
277, 278, (II) 79
ал-Исфажоний қ. Исмоил ибн
Абдуррахмон ал-Исфажоний

И

Иилдирим Боязид қ.: Боязид
ибн Мурод ибн Урхон ибн

Усмон

К

Кааб ибн Молик (II) 79
Қайнон (II) 75
Каримберди (I) 162
Каримов У. Н. (I) 29

Катта Малика (I) 46, 118, 143,
314, (II) 83
Качук (II) 25
Кепек (I) 162

ал-Киндий (I) 35, 40
Кисро Ануширвон (I) 147
Кичик Малика (I) 188, (II) 83
Клавиho (I) 8, 38

Л

Лайли (II) 52

М

ал-Макинд (I) 27
ал-Малик ал-Жаббор (II) 104
Малик аз-Зоҳир қ.: Малик аз-
Зоҳир Абу Санд Барқуқ
Малик аз-Зоҳир, Абу Санд
Барқуқ (I) 139, 140, 143, 145,
146, 163, 165, 167, 176, 194,
248
Малик ул-калом қ.: Мавлоно*
Аҳмад ибн Шамс ул-Анимма
ал-Малик ал-Муайяд (I) 275,
277
Малик ал-Муайяд Шайх Абу-
л-Фатҳ Ғиёсуддин Муҳам-
мад ибн Усмон (I) 184
Малик ал-Муайяд Шайх ал-
Хосакӣй (I) 199
Малик ан-Носир қ.: ал-Малик
ан-Носир Фараж
Малик Солиҳ Шайхобуддин Аҳ-
мад ибн Малик Саййид Ис-
кандар ибн Малик Солиҳ
Шоҳид (I) 139, 145
Малик Ғиёсуддин (I) 74, 75, 89,
90
Малик Ҳусайн (I) 74
Маллу (I) 171, 172—175
Мангер С. Н. (I) 27—29, 61
Мансур ал-Қоронӣй (I) 56, (II)
86
Маоз ибн Жабал (I) 293
Марям (II) 93
Маркс К. (I) 16, 53
Масиҳ (I) 291
ал-Маъмун (I) 94, 311
Маъсум қ.: Оллоҳдод
Маъсуд ал-Кухжонӣй (I) 71
Хожа* Маъсуд Саммонӣй (I)
233
Маъсуд ас-Симмонӣй (I) 56,
(II) 84
ал-Мақризӣй (I) 6, 21

Крачковский И. Ю. (I) 7, 17,
24, 28, 30, 61, 62
Кримский А. (I) 28
Кударз (I) 120, 123
Кужа Ҳусайн (I) 23

Луқмон (I) 179

Мақдисӣй (I) 6
Мавлоно* Маҳмуд ал-Муҳрик
ал-Хоразмӣй қ.: Мавлоно*
Маҳмуд Ҳофиз ал-Муҳрик
ал-Хоразмӣй
Маҳмуд ибн Сабуктакин (I) 52
Хожа* Маҳмуд ибн Шайхоб ал-
Харавӣй (I) 56, (II) 84
Маҳмудхон (I) 164, 198, 278
Мавлоно* Маҳмуд Ҳофиз ал-
Муҳрик ал-Хоразмӣй (I) 56,
(II) 86, 90
Мелиоранский П. М. (I) 30
Мецопский Фома (I) 8
Мизроб (II) 49, 50
Мирхонд (I) 8
Миср, Қаро Муҳаммаднинг ўғ-
ли (I) 43
Михтар Фахруддин (I) 111
Мужтабо (I) 159
Муинуддин Натанзӣй (I) 8
Муовия (I) 210, 277
Мурод I (I) 12
Мурод (I) 275
Мурод ибн Усмон (I) 278
Мусико (I) 26
Мусо (I) 108, 130, 180,
(II) 80
Мусо, Нахшаб хокими (I) 274
Амир* Мусо ибн Ҳожи Тоғай
(I) 211, 212, 216
Мусо, Султон Боязиднинг ўғ-
ли (I) 274
Мустафо (I) 193, 274, 275, 277
ал-Мутаннабий (I) 35, 103
Султон* Муғийсуддин Аҳмад
ибн Шайх Унайс ибн Шайх
Ҳасан ибн Ҳусайн ибн Ақбу-
ға ибн Идиқон (I) 135
Муҳаммад I, турк султони (I)
12, 14, 16, (II) 7
Муҳаммад (пайғамбар) (I) 53,

168, 179, 180, (II) 10, 64, 70, 78, 80, 107
 Муҳаммад, Султон Аллоудиннинг ўғли (I) 276
 Муҳаммад, Султон Боязиднинг ўғли (I) 274
 Муҳаммад Жалал (I) 45, 46, 314, 315, 324
 Муҳаммад ибн Акил ал-Хаймий (I) 57, (II) 86
 Муҳаммад ибн Аҳмад Сукай-кир ал-Дамашқий (I) 25
 Муҳаммад ибн Зайнулдин (I) 109
 Муҳаммад ибн Музаффар (I) 99
 Муҳаммад ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Абдулқосим ибн Абдулмуъин ибн Муҳаммад ибн Абу Таййиб ал-Умарий ал-Усманий (I) 230

ан-Нажаший (I) 178
 Шайх* Нажиб (I) 186—189
 Намизода Муртизо (I) 28
 Насрийн (I) 57, (II) 87
 Низомулдин Шомий (I) 8, 19, 41
 ан-Нобиға аз-Зубайроний (I) 35
 ан-Носирий қ.: ан-Носирий Муҳаммад ибн Мусо ибн Шаҳрийн
 ан-Носирий Муҳаммад ибн Мусо ибн Шаҳрийн (I) 197, 205, 206
 Қози* Носируддин ибн Абу Таййиб қ.: Носируддин Муҳаммад ибн Абу Абу Таййиб
 Носируддин Муҳаммад ибн Абу Таййиб (I) 225, 245
 Носируддин Муҳаммад ибн

Саййид* Муҳаммад ас-Сарбадол (I) 93, 94
 Муҳаммад Султон, Жаҳонгир ўғли (I) 101, 118, 259, 260, 281—283, 286, (II) 6, 12, 27, 100, 102, 103
 Муҳаммад Чавкар (I) 104
 Муҳаммад аш-Шоғирижий (I) 56
 Муҳаммад Қовчин (II) 77—79
 Муҳиддин ибн ал-Изз Ҳанафий қ.: Муҳиддин Маҳмуд ибн ал-Изз Ҳанафий (I) 225, 229, 244
 Муҳиддин Маҳмуд ибн ал-Изз Ҳанафий (I) 225, 229, 244
 ал-Мухрик қ.: Мавлоно Маҳмуд Ҳофиз ал-Мухрик ал-Хоразмий
 Мюллер А. (I) 30

Н

Далғар (I) 277
 Носируддин Тусий (I) 170
 ал-Малик ан-Носир Фариж (I) 50, 212, 222, 311
 Шайх* Нуруддин (I) 252, 275 (II), 15, 24, 25, 27, 33, 44—47, 73, 83
 ан-Нуъмон қ.: Нуъмонуддин ал-Хоразмий
 Нуъмон иккинчи қ.: Нуъмонуддин ал-Хоразмий
 Нуъмон ас-Соний қ.: Нуъмонуддин ал-Хоразмий
 Нуъмонуддин ал-Хоразмий (I) 56, 232, (II) 85
 Нуъмонуддин ал-Ҳанафий (I) 208
 Нуҳ (пайгамбар) (I) 178

О

Одам Ото (I) 179
 Оллоҳдод, амир (I) 11, 42, 44, 48, 118, 228, 233, 250, 251, 285,
 Олтуғ (I) 46

303, 316, 322 324, (II) 5, 15—17, 19—25, 30—35, 48—50, 53—57, 59—61, 73
 Амир* Отламыш (II) 83

П

Пир Али Тоз (II) 35, 36, (II) 42—44
 Пирмуҳаммад, Жаҳонгирнинг ўғли (I) 48, 295—297, (II) 6,

7, 27, 29, 30, 35, 38—43
 Пир Умар (II) 6, 28, 50
 Подеста Ж. (I) 22

Р

Рукнуддин, амир (I) 143
Рукнуддин Ҳусайн ибн ал-Ас-
гар (I) 146

ар-Румий (II) 79
Рустам (I) 252
Ръё Ч. (I) 11

С

Садақа ибн ал-Хоний (I) 232
Садруддин ибн Зоҳируддин ал-
Ҳанафий ас-Самарқандий (I)
146
Садруддин ал-Муновий Шо-
фий (I) 227
Сандмур, амир (I) 20
Сайди Али Курдий (I) 104, 105
Сайди Судун (I) 197, 199, 204,
207, 214, 217
Саййид хаттот Бангир (I) 56
Амир* Сайфуддин, Темурнинг
набираси (I) 69, 228, 281—
283, (II) 51, 73, 100
Салтиков-Щедрин (I) 24
Салье М. А. (I) 29
Самақа ибн ат-Тақритий (I)
303
Сандерс М. Н. (I) 28, 29, 62
Саодат (I) 316, (II) 5
Сарой Мулк хоним қ.: Катта
Малика
Сафиуддин (I) 57, (II) 87
ас-Саҳовий (I) 12, 22
Шайх* Саъдуддин ат-Тафтазо-
ний (I) 55, 153, (II) 85
Саъд уз-Зобиҳ (I) 289
Севинбек, Амироншоҳнинг хо-
тини (I) 59
Симоҳ ур-Ромиҳ (I) 289
Сораиғхон (I) 171
Сосон (II) 71
Строева Л. В. (I) 33
Суад (II) 18

Сулаймон (I) 179
Сулаймон (I) 45
Амир* Сулаймон, Боязид ибн
Мурод ибн Урхон ибн Усмон-
нинг ўғли (I) 193—195, 270—
272, 274
Сулаймонхон (I) 123, 124
Сулаймоншоҳ (I) 69, (II) 73,
84
Султон Алоуддавла (II) 38
Султон Алоуддин (I) 186, 276
Султон Аратна (I) 184
Султон Аҳмад ибн Шайх Увайс
(I) 51, 99, 102, 103, 114, 119,
123, 126, 130, 131, 133, 135—
137, 177, 183, 189, 191, 252,
255, (II) 50
Султон Барака қ.: Саййид Ба-
рака
Султон Бахт (II) 84
Султон Боязид қ.: Боязид ибн
Мурод ибн Урхон ибн Ус-
мон
Султон Бурҳонуддин (I) 170,
188
Султон Жалолуддин (I) 86
Султон Маҳмуд (I) 141
Султон Муҳаммад (I) 185
Султон Тоҳир (I) 130, 133, 135
Султон Увайс (I) 51
Султон Ҳусайн (I) 70—75,
77—79, 81, 82, 96, 222, (II)
5, 31—35
Сунатой амир (I) 126
Суюрготмиш (I) 81, 82, 164

Т

Таабата Шарра (I) 105
Таваккал (I) 111
Тавакул Карқаро (II) 48
Таврот (II) 70
Танам (I) 170, 194
Тангриберди (I) 214, 316
Тарағай Султон, Темурнинг ота-
си (I) 38

Тақиуддин ибн Муфлаҳ қ.:
Тақиуддин Иброҳим ибн
Муфлаҳ Ҳанбалий Нобули-
сий
Тақиуддин Иброҳим ибн Муф-
лаҳ Ҳанбалий Нобулисӣ (I)
225, 229, 245
Тахартон (I) 193, 262, 276, 278,
(II) 79

Темурлош (I) 200, 202—204, 217

Темур ибн Таригаъ ибн Аб-
гаъ Темур Саййид Барака
(I) 6, 8—11, 15—19, 21—23,
29, 31—49, 52—60, 66—76,
78—96, 99—135, 137—143,
145—150, 154, 156—160, 162,
164—166, 170—177, 182, 183,
192—217, 219, 221—242, 244—
257, 259—264, 266—271, 273—
287, 289—304, 307, 308, 311—
326, (II) 5—9, 11—13, 15,
18, 21, 22, 25—30, 38, 43, 46,
48, 49, 56, 58, 62, 65, 66, 68,
87, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 99—
102, 105

Темур. қ.: Темур ибн Таригаъ

Мавлоно* Убайд (I) 56, (II)
85

Шайх* Увайс (I) 130, 136, 182,
189

Улуғбек (I) 43, 49, 304, (II) 84
Умар (I) 207, 230

Мавло* Умар (I) 212

Мавлоно* Умар (I) 233, 235

Умар ибн ар-Равос (I) 217

Умар. Халил Султоннинг ғи-
ли (II) 6

Фазлуллоҳ (II) 85

Фараж (I) 36

Фаридаун (I) 185

Фарруж (I) 252—254

Фярҳод (II) 52

Фасиҳий (I) 47

Фатҳ ал-Моҳир (I) 214

Мавлоно* Фаҳруддин, қори (I)
56, (II) 85

Халил. қ.: Халил Султон

Халил Султон (I) 36, 43, 44,
48 (II) 5—18, 20—23, 25,
27, 29—31, 33—46, 48, 49, 51,
52, 54—57, 59—64, 79, 83

Хини В. (I) 56

Холид ибн Валид (I) 54, 217,
247

Хондамир (I) 8, 55

ибн Абагаъ Темур Саййид
Барака

Тизенгаузен В. (I) 29, 30, 32
Тождудин яс-Салмоний (I) 56,
238, (II) 86

Тождудин Аҳмад ан-Нуъмон
(I) 21, 254

Тубъа (I) 178

Туман, Темурнинг хотини (II)
22

Тўқал хоним қ.: Кичин Мали-
кя

Тёмон, амир Мусонинг қизи
(II) 83

Тўхтамышхон (I) 20, 22, 29, 32,
33, 36, 40, 54, 58, 82, 83, 147,
149, 154—157, 159—162, 257

У

Умар ибн ат-Таҳхон (I) 204,
238

Умм ал-Хабиба (I) 50

Уммат Туркмоний (I) 104, 105

Шайх* Урйон (II) 68

Усмон (I) 230

ал-Усмоний (I) 235, 237, 238

Усмон Қаройлуқ (I) 150, 184,
187, 192, 193, 251, 278, 291
(II) 84

Ф

Фағфур (I) 178

Ферузшоҳ, Ҳинд султони (I)
171

Фирдавс (I) 187

Фиръавн (I) 130, 178, 181, 255

Фрейтаг, барон (I) 15

Фулодхон (I) 162

Х

Хонзода (I) 101

Шайх* ал-Хоссакий (I) 207

Худойдод Ҳусайний, амир (I)
44, 303, (II) 10, 11, 14, 15,
18, 20—27, 31, 44—47, 54—
57, 59, 61—63

Хулд (I) 187

Хусрав (I) 178, 179

Ч

Султон* Чингизхон (I) 48, 71, 81, 86, 87, 121, 304, (II) 48, 70, 96

Чўлпон (II) 83

Ш

Шаддод (I) 178, 181, II(I) 80
Шампдор А. (I) 33

аш-Шамс (I) 261

Шамсуддин (I) 291

Шамсуддин, шайх (I) 73

Мавлоно* Шамсуддин (I) 56, (II) 84

Шамсуддин ал-Ҳаддод (I) 217

Шамсуддин ибн Ҳамза ал-Фанорий (I) 12

Шайх* Шамсуддин Муҳаммад ибн ал-Ҳазорий (I) 55, (II) 85

Шамсуддин ан-Нобулисй (I) 231, 294

Шайх* Шамсуддин ал-Фохурий (I) 53, 70, 73

Шарбатов Г. Ш. (I) 5

Саййид* Шариф Муҳаммад Журжоний (I) 11, 55, (II) 85

Шариф Ҳофиз Ҳусайний (II) 86

Шарофуддин Али Яздий (I) 8, 19, 42, 44, 47, 59

Сохиб* Шарофуддин ибн ал-Ҳож Азуддин Ҳусайн ал-Воситий (I) 136

Шарофуддин Исо (I) 219

Қози* Шарофуддин Мусо ал-Ансорий аш-Шофъий (I) 208—211

Шарофуддинхон (I) 135

аш-Шаҳид (II) 244

Ширин (II) 52

Шихобуддин Абу-л-Аббос (I) 244

Шихобуддин Аҳмад (I) 45

Қози* Шихобуддин Аҳмад ибн Шаҳид ал-Вазир (I) 225, 244, 251, (II) 51

Қози* Шихобуддин Бурҳонуддин Иброҳим ал-Қуша Ҳанафий (I) 225

Шихобуддин ал-Жияний (I) 225

Шихобуддин Аҳмад аз-Зардкаш (I) 47, 234, 246, (II) 87

Шихобуддин аз-Зардкаш ад-Димашқий қ. Шихобуддин Аҳмад аз-Зардкаш

Шихобуддин аз-Зардкаш ал-Ҳалабий қ. Шихобуддин Аҳмад аз-Зардкаш

Шмидт А. Э. (I) 29

Шодибекхон (I) 162

Шодмулк (II) 51—53, 59, 61, 64

Шопур (I) 286

Шоҳ Абу-л-Фатҳ (I) 123

Шоҳ Вали (I) 102—104

Шоҳ Малик (II) 15, 24, 33, 46, 58, 60, 73

Шоҳ Мансур (I) 19, 99, 100, 106—108, 122, 123, 200

Шоҳ Маҳмуд (I) 99

Шоҳ Музаффар (I) 99

Шоҳруҳ (I) 43, 44, 47, 48, 59, 118, 119, 304, (II) 6, 28, 35, 44, 47, 49—51, 58—61, 63, 64, 70, 84

Шоҳ Шужъо (I) 51, 55, 96—99, 102—104, 113, 114, 119, 123

Шоҳ Яхъё (I) 99, 114, 119, 120

Э

Эртана (I) 265

Ю

Юнус ибн Матта (I) 116
Юсуф (II) 7

Хожа* Юсуф (I) 282, (II) 30
Юсуф Сўфи (I) 101

В

Вастон (I) 145
Вена (I) 22

Волга қ.: Итил

Г

Гилон қ.: Кийлон
Гургонж қ.: Урганч

Гўри Амир (I) 45

Д

Дажла (I) 137, 253, 254, (II) 39
Дамашқ (I) 9, 10, 12, 17, 20, 21, 24, 35, 36, 41, 44, 45, 53, 59, 73, 92, 98, 102, 118, 204, 207, 210, 212—214, 216, 217, 219, 237, 239, 243-246, 252, 254, (II) 12, 49, 71, 83, 90, 93, 94, 98
Дарбанд (I) 147
Дашт (I) 82, 192, 256, 271, 272, 311
Дашти Барақа қ.: Дашги Қипчоқ

Дашти Қипчоқ (I) 9, 11, 14, 40, 50, 51, 143, 147, 150—152, 154, 156, 159—164, 196, 303, (II) 25, 70, 79, 82
Димашқ, касаба (I) 86
Деҳли (I) 11, 51, 175, 176
Диёрбикр (I) 135, 138
Дороёло (I) 219
Дор уз-Заҳаб (I) 229, 233
Дор ус-Сом қ.: Бағдод
Дувайра (I) 302
Дунайсир (I) 249
Дуқмоқ (I) 207

Ж

Жабала (I) 160, 196, 280
Жаббул (I) 213, 248
Жайхун (I) 75, 78, 82, 86, 89, 153, 164, 176, 251, 302, (II) 30, 31, 36, 39, 40, 14, 48, 49, 59
Жинд (II) 57, 59
Жаннат ул-Улё, бор (I) 46

Жаннат ул-Фирдавс, бор (I) 46
Жато (I) 118, 151, 196, 281, (II) 36
Жибол (I) 196
Жигдолик (II) 38, 39
Жом (I) 251
Жундий Сабур (I) 196
Журжон (I) 87, 196, (II) 64

З

Зийнат ул-Дунё, бор (I) 46
аз Зоб, дарё (I) 244
Зобулистон (I) 127

Зул-қарнайн қ.: Конигил
Зуқақ ул-Ажам, куча (II) 98

И

Идику Темуr мадрасаси (I) 11
Измаир, қалъа (I) 51, 280
Ийбир (I) 151
Инжил (I) 180
Иржис, қалъа (I) 143
Ироқ (I) 19, 33, 40, 41, 49, 51, 86, 96, 103, 104, 128, 130,

137, 164, 209, 216, 256, 301, 303, 311, (II) 16, 36, 38, 39, 44, 50
Искандария (I) 272
Иссиққул (I) 302, (II) 26
Испания қ.: Франк
Истамбул (I) 194, 263, 272

Исфаҳон (I) 47, 54, 99, 114—
117, 128, 155

Итил (I) 11, 53
Иъд ал-Жавз (I) 250, 251

К

Кавказ (I) 5
Калиполи (I) 272
Калькутта (I) 27
Камоҳ, қалъа (I) 41, 51, 259,
260, 291
Картин, қалъа (I) 51
Карусия, мадраса (I) 245
Каспий, денгиз қ.: Кулзум
Кастилия (I) 8, 38
Кермиян, вилоят (I) 256, 263.

278
Кермон (I) 54, 93, 99, 102, 114,
122, 123, (II) 6, 64, 79, 84
Кеш қ.: Шаҳрисабз
Киёлон (I) 96, 153
Козирун (II) 82
Кониғил (I) 49, 50, 54, 305, 307
Константинополь (I) 23
Курж (I) 272, 291, 297, 301

Л

Лайхон (I) 132
Лейварден (I) 27
Лейден (I) 27

Ленинград (I) 22, 24, 26
Лондон (I) 25, 28
Лур (I) 128, 130, 196

М

Мадина (I) 83
Мадинат ус-Салом қ.: Бағлод
Майсалун (I) 227
Макка (I) 12, 55, 83, 132, 151,
179 (II) 85
Манташо (I) 256, 263, 278, 279
(II) 79
Манчестр (I) 24
Маранд (I) 134
Марокко (I) 27
Марғибу Машриқ (II) 80
Марғийнон қ.: Марғилон
Марғилон (I) 50, 36
Марҳадор, қ. (II) 78
Масжид ал-Ақсо (I) 179
Масжиди Жомеъ (I) 45, 46
Масжид ар-Рибат (II) 88
Масжид ал-Харам (I) 179, 316
Машриқ (I) 179 (II) 25
Машҳад (I) 138, 213
Мағриб (I) 179, (II) 68
Миср (I) 12—15, 17, 24—27, 36,
45, 50, 55, 61, 151, 184, 192—

194, 197, 198, 212, 214—217,
222, 223, 225, 229, 238, 240,
242, 271, 311
Монароуннаҳр (I) 6, 10, 34,
37—39, 43, 44, 48, 52, 55, 58,
60, 61, 68, 69, 71, 74, 75, 80,
83, 85—87, 106, 127, 170, 178,
232, 284, 286, 302 (II) 6, 7,
25, 26, 39, 51, 60, 64, 85
Мозандарон (I) 59, 96, 102,
104, 116—120, 154, 196, (II)
64, 79
Мордин (I) 36, 51, 139—141,
163, 164, 194, 247—249, 251,
252, 283
Мосул (I) 138, 251, 252
Моҳон (I) 74, 251
Мунизия (II) 71
Мўлтон (I) 171, 196, 282
Мўғул қ.: Мўғулистон
Мўғулистон (I) 9, 11, 118, 140,
151, 196, 281

Н

Насибий (I) 140, 251
Нахшаб қ.: Шаҳрисабз
Нил (I) 25

Нишопур (I) 251 (II) 82
Нурж (I) 271
Нурий масжиди (I) 41, 216

О

- Одесса (I) 24
- Одилья, мадраса (I) 225
- Озарбайжон (I) 37, 40, 51, 102, 129, 130, 135, 163, 164, 183, 192, 195, 250, 282, 301 (II) 6, 28, 50, 64, 79

- Олтин Урда (I) 14, 29, 30, 32, 40, 51, 58
- Омид (I) 141, 251
- Оқшаҳр (I) 101, 266, (II) 3
- Оқ Урда (I) 40

П

- Париж ((I) 15, 24, 28

- Петроград (I) 24

Р

- Раас ал-Айн (I) 138
- Рай (I) 96, 104, 127, 196 (II) 64
- Расмал (I) 140
- Ризван (I) 305
- Рум (I) 11, 18, 41, 55, 101, 128, 151, 155, 160, 165, 183, 185, 187, 195, 197, 198, 216, 252, 255, 259, 263—265, 267, 272,

- 274, 277, 279, 280—282, 284—287, 289, 291, 361, 316, (II) 6, 27, 44, 85, 100
- Рум Бағдоди, қалъа (II) 274
- Рус (I) 160, 162
- Рустамдор (I) 127, 196, (II) 36
- Руха (I) 128, 138, 164, 248
- Рухобод (II) 12

С

- Сабзавор (I) 93
- Сажистон (I) 20, 73—75, 92, 93, 289
- Сайрам (I) 245, 246, 303 (II) 25
- Сайхун (I) 82, 86, 118, 163, 245, 282, 303, 319 (II) 10, 14, 18, 22, 23, 25, 45
- Самарқанд (I) 6, 8—11, 19, 20, 31—34, 39, 41, 43, 45, 48—50, 54—56, 58, 59, 69, 79—88, 92, 102, 117, 118, 127—129, 140, 152, 157, 159, 164, 175, 176, 205, 208, 232, 244—246, 250, 251, 259, 281—285, 301—305, 309, 314, 317, 322, (II) 5, 7, 8, 10—12, 15, 16, 18, 20, 22, 27, 30, 34, 38, 39, 44, 46, 49, 51, 54, 55, 57—60, 82—85, 87—90, 100
- Самсун (I) 278
- Сарой (I) 9, 11, 20, 40, 51, 152—154, 157
- Саройжуқ (I) 40, 157, 163
- Сарухон (I) 256, 263, 278

- Сархас (I) 96
- Сафад (I) 204, 207, 235—237, (II) 69
- Саяоннен (I) 86, 196
- Сибир қ.: Нйбир
- Сивос (I) 51, 164, 166, 177, 184—187, 191—196, 264, 286, 287 (II) 72
- Сийн (I) 151 (II) 71
- Синд (I) 50, 196, 311 (II) 82
- Синол (I) 277
- Сирдарё қ.: Хужанд
- Сироҳ (I) 114, 119, 120, 122, 123
- Сигноқ, қалъа (I) 82, 162 (II) 25, 46, 47, 83
- Солария (II) 72
- ас-Солхия (I) 245
- Стамбул (I) 28, 32
- Суал (I) 154
- Султония (I) 45, 127, 143, 145, 163, 211, 251 (II) 55, 56, 83
- Сур (I) 145, 250
- Сурия (I) 10, 24, 40, 51

Т

Табала (I) 97
 Табаристан (I) 127
 Табриз (I) 57, 130, 131, 136,
 145, 150, 152, 244, 250, 251,
 297, 303
 Табриқ (I) 171
 Табук (I) 177
 Тайзак (I) 18
 ат-Тайм, водий (I) 224
 Талл ал-Жуби, маҳалла (I) 245
 Таробзун (I) 292
 Тақрийт (I) 138, 139
 Талқон (I) 196
 Таробулис (I) 20, 199, 207, 213,
 217
 Тахт-Карича, қаср (II) 83

Термиз (I) 39, 48, 50, 86 (II)
 48, 49
 Тигр қ.: Дажла
 Тифлис (I) 59, 183, 292
 Тотор (I) 82
 Тошканд (I) 39, (II) 25, 45
 Турк қ.: Туркистон
 Туркистон (I) 59, 71, 82, 83,
 119, 127, 147, 151, 196, 281,
 303 (II) 14, 20, 25, 57, 62, 63,
 70, 79
 Туркия (I) 9, 14, 16, 23, 26, 40,
 41, 51
 Турон (I) 86, 178, 196, 265 (II)
 25, 39, 79
 Тўқот (I) 164, 186—188, 274

У

Укоз, тор (I) 151

Урганч (I) 36, 50

Ф

Фаластин (I) 213
 Фанокат қ.: Банокат
 Фаранг (I) 311
 Фирдавс (I) 140, (II) 82
 Фирот, дарё (I) 154, 205, 245,

248, 260
 Форс (I) 19, 54, 113, 282 (II)
 6, 36, 79
 Франк (I) 50

Х

Хавоф (I) 91
 Харшана (I) 274
 Хитой (I) 11, 2, 48, 50, 118,
 127, 151, 196, 281, 285, 302,
 303, 311, 317, 318, 322 (II)
 25, 70, 79, 82, 83
 Хожа Илғоқ қишлоғи (I) 23,
 37, 38, 68
 Хомс (I) 54, 214, 247
 Хусомддин мадрасаси (I) 145
 Хўжанд (I) 39, 50, 58, 82, 83,

85, 86, 128, 196, 245, 282
 (II) 36, 64, 75, 82
 Хоразм (I) 9, 11, 36, 40, 50,
 86—88, 100, 127, 151, 196,
 303 (II) 26, 27, 44, 64
 ал-Хувла (I) 219
 Хуросон (I) 43, 44, 49, 54, 59,
 71, 74, 83, 92, 94, 96, 100,
 102, 103, 119, 120, 127, 164,
 176, 196, 251, 282, 301, 303
 (II) 6, 7, 28, 36, 39, 49, 64,
 79, 82

Ч

Чақмоқ, мадраса (I) 92
 Черкас, тор (I) 271

Чигатой (I) 11, 39, (II) 53

Ш

Шамийсон (I) 71, 72
 Шароҳона (II) 45
 Шаҳразур (I) 196

Шаҳрисабз (I) 35, 37, 39, 51,
 68, 70, 76, 86 (II) 36, 37, 83,
 86,

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТЛАР ВА ИЛМИЙ МАНБАЛАР

- Аббос ал-Аззавий** Тарих ал-Ироқ (фотонусха) — Та'рих ал-Ироқ байн ал-иҳтилолайп, Ҳукумат жалосирин, ат-тобъат ул-увло, Бағлод, 1936 йил.
- Абдуллонома I-жилд** — Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий, Абдуллонома (Шарафномаи Шоҳий), I-жилд, акад. Я. Ғ. Ғуломов таҳрири остида, Тошкент, 1966.
- Абдуллонома II-жилд** — Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий, Абдуллонома (Шарафномаи Шоҳий), II-жилд акад. Я. Ғ. Ғуломов таҳрири остида, Тошкент, 1969.
- Абдураззоқ Самарқандий**, Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз ва илоҳди лугатлар тарих фанлари номзоди А. Ғринбоевники. Тошкент, 1969.
- Абдураззоқ Самарқандий**, Матлаи саъдайн — Абдураззоқ Самарқандий, Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, I-жилд, Ғз ФАШИ қўлёмаси, № 17.
- Алишер Навоий** Мажолисун нафос. Илмий-танқидий текст. Гайёрловчи С. Ғаниева, Тошкент, 1961 йил.
- Ауфий Жавомӣ** ул-ҳикойот — Жамолуддин Муҳаммад Ауфий, Жавомӣ ул-ҳикойот ва лаомӣ ур-ривоят, ҒзФАШИ қўлёмаси, № 2836.
- Бадруддин ал-Айний** Иқд ал-жумон (фотонусха) — Иқд ал-жумон фа та'рих аҳл аз-замон ли Бадруддин ал-Айний.
- Байхаки** — История Масъуда — Абу л-Ғазл Байхакки, История Масъуда (1030—1041). Перенос с персидского, введение, комментарий и приложения А. К. Арендса. Изд-во «Наука», М., 1969.
- Ал-Бакуви** Талхис ал-асар — Абдар-Рашид ал-Бакуви, Китоб талхис ал-асар ва аджанб ал-малик ал-каххар. Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З. М. Буниятова. Изд-во «Наука», 1971.
- Бидлиси**, Шарафнаме — Шарафхан ибн Шамсалдин Бидлиси, Шарафнаме. Том I. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой. Изд-во «Наука», 1967.
- Бурхануддин ал-Маргинани**, Ҳидая. Русча таржимаси — Н. Гродеков таҳрири остида, 3-т., Тошкент, 1993.
- Ғийасаддин Али** Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с персидского, предисловие и примечания А. А. Семенова, Москва, 1958.

- Гийасаддин Али Дневник похода Тимура в Индию Изд. Л. А. Зинина, под ред. В. В. Бартольда, Петроград, 1915.
- Деҳхудо. Лугатнома — Лугатнома, таълиф Деҳхудо, 1-жилд, Теҳрон, 1325 ҳ.
- Еқут, Муъжам ул-Булдон — Еқут ибн Абдуллоҳ ал-Ҳамавий, Муъжам ал-Булдон, 1—8, ал-Қоҳира, 1906.
- Ибн Арабшоҳ Ажонб ал-Макдур, Қоҳира қўлёмаси — Китоб Ажонб ал-Макдур фи навоиб Таймур ли-Аҳмад ибн Арабшоҳ.
- Ибн Арабшоҳ Ажонб ал-макдур. Голиус нашри, Лайден, 1636. Ажонб ал-макдур фи ахбор Таймур лил-Фозил, ал-маъруф би-ибн Арабшоҳ.
- Ибн Арабшоҳ Ажонб ал-макдур, Қоҳира нашри, 1887 — Ажонб ал-макдур фи ахбор Таймур лил-Фозил, ал-маъруф би-ибн Арабшоҳ, ал-қоҳира, 1305 ҳ.
- Ибн Арабшоҳ Фокиҳат ал-хулафо ва муфокиҳат аз-зурафо, таълиф Абу-л-Аббос... ибн Арабшоҳ, Ленинград қўлёмаси № С 651 (682).
- Ибн Арабшоҳ Фокиҳат ал-Хулафо ва муфокиҳат аз-зурафо, лил-аллома... Ибн Арабшоҳ, ал-Қоҳира, 1307 ҳ.
- Ибн ал-Асир Тарих ул-комил лил аллома Ибн ал-Ҳасан... ал-Маъруф би-ибн ал-Асир, 8—9-жилдлар, ал-Қоҳира, 1290 ҳ. (1873—1874).
- Ибн Боттута Рихлат ибн Боттута ал-мусамма Тухфат ун-нуззор фи-гароиб ил-амсар ва ажонб ал-афсор, 1—2 жузълар, ал-Қоҳира, 1963.
- Ибн Дувмон Икд-ал-жавоҳир (фотонусха).
- Ибн Ийос Бадонъ уз-зуҳур фи вақонъ ад-дуҳур. Таълиф ал-аллома ал-муаррих Муҳаммад ибн Аҳмад Ибн Ийос, 1—3 жилд. Булоқ, 1893—1894.
- Ибн Тағриберди ан-Нужум аз-Заҳира фи мулук, Миср ва-л-Қоҳира, таълиф Жамолуддин Абу-л-Маҳсин Юсуф ибн Тағриберди ал-Оттабеки, ал-жузъ ас-соний ашара, ал-Қоҳира, 1956.
- Ибн аш-Шайхна. Равзат ул-манозир фи ахбор ал-авоил ва-л-авотир, ал-Қоҳира, 1290 ҳ.
- Ибн ал-Асирнинг «Тарих ул-Комил» асари, 9 жилднинг ҳошиясида.
- Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, Инба ал-гумр би-абно ил-умр ли-шайх ал-ислом Ибн Ҳажар ал-Асқалоний.
- Кабуси аз-Зеренд, статья и примечания Е. Э. Бертельса, М., 1958.
- Кашф Уз-Зулун ан-аноми ал-кутуб ва-л-фунун Ли-л-Имом мулло Котиб Чилабий, 1—2-жилд, ал-Қоҳира, 1310—1311 ҳ.
- Книга Марко Поло перевод старофранцузского текста И. П. Миняева, редакция и вступительная статья И. П. Магидовича, Москва, 1955.
- Коран перевод с арабского языка Г. С. Саблукона, Казань, 1907.
- Коран перевод и комментарии И. Ю. Крачковского, М., 1963.
- Мажаллат Мавҳад ал-махгутот ал-арабия, Жомият ад-дувал ал-арабия ал-Мужаллад ас-соний, ал-Жузъ ал-анвал, ал-Қоҳира, 1907.
- Материалы истории туркмен и Туркмении (МИТ), Том I, VII—XV вв. Арабские и персидские источники, М—Л., 1939.
- Материалы по истории казахских ханств, XV—XVIII вв. Извлечения из персидских и тюркских сочинений, Алма-Ата, 1969.
- Машоҳир ул-ислом Истанбул, 1301 ҳ., ЎзФАШН фонди, № 15014.
- Мешопский Роман История Тимур-ленке, Баку, 1957.

- Мирхонд Равзат ус-сафо, 6-жилд, 1271 ҳ.
- Ал-Муаррихун фи Миср ал-қари ил-хомиси ашара ғийлодий, Муҳаммад Мустафо Зиёда, ал-Қоҳира, 1949.
- Мунжид фи-л-луғат ва л-адаб ва-л-улум, Лувайс Маълүф, ат-Табъат ал-жадийда, Байрут, 1960.
- Муҳит ул-муҳит Таълийф Бутрус ал-бустоний, жузъ 1—2, 1868—1870.
- Муъжам ал-Муаллифийн, Таълийф Умар Ризо Каҳҳала, ал-жузъ ас-соний, Дамашқ, 1957.
- Низомуддин Шомий Зафарнома — Прага нашри, I—II-томлар, 1937—1956.
- Нузҳат ал-Қулуб Таълийф Хамдуллоҳ муставфий ал-Қазнийний, Бомбей, 1311 ҳ.
- Прошлое Казахстана в источниках и материалах, Сборник I (V в. до н. э.—XIII в.н.э.) Алма-Ата — Москва, 1935.
- Рашид ад-Дин Сборник летописей, т. I., кн. 1. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания проф. А. А. Семенова. Изд-во АН СССР, М-Л., 1952.
- Рашид ад-Дин Сборник летописей, т. I., кн. 2, перевод с персидского О. И. Смирновой, примечания Б. И. Пянкратова и О. И. Смирновой. Редакция А. А. Семенова. Изд-во АН СССР, М-Л., 1952.
- Рашид ад-Дин Переписка. Перевод, введение и комментарий А. И. Фалиной. Изд-во «Наука», М., 1971.
- Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 г.г. Перевод и примечания Н. И. Сразневского., СПб., 1881.
- Ас-Саййид Фараж ал-Қонд ар-раҳийб Таймурланг ал-Қоҳира (йили қўрсатилмаган).
- Сами Тарихи салатини-и мангитаи — Мирза Абдулазим Сами, Тарихи салатини мангитийа. Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л. М. Епифановой, М., 1962.
- Ас-сахавий аз-Завъ ал-ломий ли-аҳл ил-Қарн ат-тосий, 2-жилд, ал-Қоҳира, 1935.
- Тарих ал-Жаннобий (Ғуҳфат ал-арийб ва ҳадият ал-адбий). Лч-Амир Абу Муҳаммад Мустафо ал-Жаннобий. Ленинград қўлёзмаси, № Д — 173.
- Тарихи Темурланг Ли-Назмизода Афанди, Истанбул, 1271 ҳ. (1860—1861).
- Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (СМИЗО) т. I, (Извлечения из сочинений арабских), СПб., 1884.
- Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды., (СМИЗО) т. II, (Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным), М-Л., 1941.
- Утбий Китоб ал-Яминий — Тарих ал-Утбий ал-мусаммо бил-Яминий ли-Абу Жаъфар ал-Утбий, УЗФАШИ қўлёзмаси, № 3252.
- Фасиҳий Мужмал — Фасиҳий, Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолуддин Муҳаммад Хавофий би-тасҳиҳ ва таҳшия Маҳмуд Фаруҳ Тус-Машҳад, 1339 ҳ. (1961) й.
- Фирдоуси Шахнаме, т. I, Изданне Ц. Б. Бану, А. Лахути, А. А. Старикон, Москва, 1957.
- Фишель В. Ибн Халдун ва Темурланг, Тегеран — Нью-Йорк, 1952.
- Фихрис I-қисм, Фихрис ал-махтутот ал-мусаввава, (Ҷомъ-нат ад-

- дувал ал-арабия), Ал-Жузъ ас-соний ат-Тарих, вазааху ад-Дуктур Дутфи Абдал ал-Бадийъ, ал-Қоҳира, 1956.
- Фихрис 2 қисм — Фихрис ал-махтутот ал-мусаввара, (Жомилат ад-дувал ал-арабия), Ал-Жузъ ал-авнал, ал-Қисм ас-соний, ат-Тарих, вазааху Фуод Саййир, ал-Қоҳира, 1957.
- Хождение за три моря Афанасия Никитина в 1466—1472 г.г. М—Л, 1958.
- Хондамир Гийусуддин ибн Ҳумомуддин — Ҳабиб ус-сияр фи-ахбор афрод ал-башар, жузъ сейом аз жилд сейом, Бомбей, 1857.
- Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома, УЗФАШН қўлёмаси, № 1514.
- Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома, нашрга тайёрлаш, суз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А. Уринбоевники, Масъул муҳаррир А. К. Арендс, Тошкент, «Фан», 1972.
- «Шўро» журнали, 1909 йил сони, 683-бет. УЗФАШН фонди, № 8752.
- Ҳомус ал-аълум Шамсуддин Сомий, Истанбул, 1891.
- Гийёсуддин Муҳаммад Абу Жалолуддин, Гийёс ал-лугат, Бомбей, 1881.
- Ҳаририй Китоб Мақомат ал-Ҳаририй фи-л-лугат ал-арабия в л-фунун ал-адабия, ал-Қоҳира, 1871.
- Ҳиндистон Сафарномаси — А. Уринбоев. Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси, УЗФА нашриёти, Тошкент, 1960.
- Ҳифиз-и Абру Тарихий асар, УЗФАШН, қўлёмаси, № 4078.
- Ҳифиз-и Абру Зайл и китоби Зафарнома Шомий таълиф Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Абдурашид ал-мадъуъ би-Ҳофиз Абру, Прага, 1934.
- Худуд ал-олам — факс. изд. Худуд ал-олам, Рукопись Туманского., С введением и указателем В. В. Бартольда, Л., 1930.

(XIII—

XIV вв.)

Муҳаммад

со Шамс

Л. 10

ИЛМИЙ АСАРЛАР ВА МАҚОЛАЛАР

- Абдуллаев И., Ҳикматуллаев Ҳ. Самарқандлик олимлар. Тошкент, 1969.
- Абдураимов М. А. К изучению истории социально-экономической жизни государства Тимуридов. В кн. «Из истории развития общественно-экономической мысли в Узбекистане в XV—XVI вв.», Ташкент, 1960.
- Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI — первой половине XIX века, т. 2, изд-во «Фан», Ташкент, 1970.
- Алексеров Ю. Н. Самарканд. Страницы истории, Ташкент, изд-во «Узбекистан», 1967.
- Ахмедов Б. А. Из политической истории Хорезма в XV в. Известия АН УзССР, серия общественных наук, Ташкент, 1960, № 5.
- Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков, Москва, изд-во «Наука», 1965.
- Ахмедов Б. А. Улугбек (Эссе). Тошкент, Еш гвардия» нашрияти, 1989.
- Ахмедов Б. Узбекларнинг келиб чикиш тарихидан. Тошкент, 1962.
- Бакиханов А. К. Гиулистан-Ирам, Баку, 1926.
- Баранов Х. К. Арабско-русский словарь, часть 1— (Ленинград, 1970 г.
- Бартольд В. В. Историко-географический обзор 1., 1903.
- Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, т. I., 1963.
- Бартольд В. В. Караханиды. Моголистан. Отец Едигея, Соч. т. II, часть 1, М., 1963.
- Бартольд В. В. Улугбек и его время. Мир Алишер и политическая жизнь. О погребении Тимура.— Соч., т. II., часть 2, М., 1964.
- Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана. Соч. т. III, М., 1965.
- Бартольд В. В. Озеро Иссык-куль. Соч. т. IV, М., 1966.
- Бартольд В. В. Беркай. Мангиты. Соч. т. V, М., 1969.
- Бациева С. М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». Москва, 1965.
- Беленецкий А. М. Из истории участия ремесленников и городских празднествах в Средней Азии в XIV—XV вв. в владениях Тимура. Труды отдела Востока Гос. Эрмитажа, т. II, М., 1940.
- Беленецкий А. М. К истории землевладения в Средней Азии и Ира-

- не в Тимуридскую эпоху (XIV—XV в.в.). (Образование института «сургал»). «Историк-марксист», 1941, № 4.
- Беленецкий А. М. Бадахшанский лал. Труды АН Таджикской ССР, XIII, Сталинабад, 1953.
- Босworth К. Э. Мусульманские династии. Изд-во «Наука», Москва, 1971 г.
- Брей Б. Историк Ибн Халдун. «Курьер» — орган ЮНЕСКО, 1966, № 6.
- Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. В двух томах, 1869—1871, переиздание стереотипное, Москва, 1960.
- Булгаков П. Г. Жизнь и труды Бируни. Изд-во «Фан», Ташкент, 1972.
- Вамбери А. История Бухары и Трансоксании. ч. I—II, СПб, 1873.
- Виткин В. Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята. Справочная книжка Самаркандской области, вып. VII, Самарканд, 1902.
- Гафаров, Мирзи Абдулла. Из области персидской историографии. «Древнейшие восточные». Труды восточной комиссии ИМАО, Т. IV, М., 1913.
- Гафуров Б. Г. История таджикского народа в кратком изложении, Т. I, Москва, 1955.
- Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история, Москва, 1972.
- Гибб Х. А. Арабская литература. Москва, 1960.
- Гордлевский В. Государство Сельджукидов Малой Азии, М—Л., 1941.
- Гресков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. М—Л, 1950.
- Гуревич А. М. О классовой борьбе в Самарканде в 1365—1366 гг. Т., 1936.
- Древнетуркский словарь. Изд-во «Наука», Л., 1969.
- Дьяконов М. Очерки истории древнего Ирана. М., 1961.
- Заходер Б. Империя Тимура. «Исторический журнал», М., 1941, № 6.
- Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII—XV вв.) Изд-во «Наука», М., 1966.
- Захриддин Мухаммад Бобур. Бобурнома, Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсiev, Дошкент, «Юлдузча» нашриёти, 1989.
- Зимин Л. Подробности смерти Тимура. Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии, т. 18, Т., 1914.
- Зимин Л. А. Нухшеб, Несеф, Карши. Их история и древности. Сборник «Икд ал-жумон», Бартольд В. В. Туркестанские друзья, ученики и почитатели. Т., 1927.
- Ибрагимов Дж. Феодалные государства на территории Азербайджана XV века, Баку, Т., 1962.
- Ибрагимов М. И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. СПб., 1875.
- Иванов П. П. Сайрам. Сборник Туркестанского восточного института. Ташкент, 1923.
- История Азербайджана. Т. I. С древнейших времен до присоединения Азербайджана к России. Баку, 1958.
- История Индии в средние века, М., 1968.

- История таджикского народа. Том II. Книга первая. Возникновение и развитие феодального строя (IV—XIV вв.). М., 1964.
- Каталог арабских рукописей Института народов Азии, вып. I. А. Б. Халидон, Художественная проза, М., 1960.
- Каталог арабских рукописей Института народов Азии, вып. 3. А. И. Михайлова, История. Изд-во «Наука», М., 1965.
- Крачковский И. Ю. Английский перевод «Истории Тимура», «Советское востоковедение», М—Л., 1941, № 2.
- Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. IV, М—Л., 1957.
- Крымский А. История Персии, её литературы и дервишской теософии, ч. III, М., 1914—1917.
- Крымский А. Е. История новой арабской литературы. Изд-во «Наука», М., 1971.
- Лэн Пуль Мусульманские династии. Перевод с англ. с прим. и дополнениями В. В. Баргольда, СПб., 1899.
- Лянгя Л. Жизнь Тимура. Перевод с французского Н. Сулорова, Т., 1890.
- Малов С. Е. Памятники уйгурского письма — С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Изд-во АН СССР, М—Л., 1951.
- Мамедбейли Г. Д. Основатель марагинской обсерватории Насирэддин Туси, Баку, 1961.
- Массон М. Е. Сборная мечеть Тимура, известная под именем Биби Ханум. Культурно-историческая экскурсия по Самарканду, вып. I, Т., 1926.
- Массон М. Е. Сборная мечеть Тимура, 2-ое изд., Самарканд, 1929.
- Массон М. Е. Маязoley Гур-Эмир. усыпальница Тимуридов, 2-ое издание, Самарканд, 1929.
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А. Шахриябз при Тимуре и Улугбеке. Труды САГУ, н. с. вып. 61., Гуманитарные науки, кн. 6, Ташкент, 1953.
- Массон М. Е. К истории монетного чекана Средней Азии периода правления Тимура и Халил Султана. «Общественные науки в Узбекистане», 1969 г., № 8—9.
- Массон В. М., Ромодан В. А. История Афганистана, М., 1964.
- Массе А. Ислам. Очерк истории. Пер. с франц., (пер. и пер. Е. А. Беляева), М., 1961.
- Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV—XV вв., Душанбе, 1966.
- Мелиоранский П. М. Сказание об Едигее — сказание об Едигее и Токтамыше. Киргизский текст, по рукописи, принадлежавшей Ч. Ч. Валиханову, издал П. М. Мелиоранский, СПб., 1905, (ЗИРГО по. отл. этногр., прилож. к т. XXIX).
- Мионов Н. Д. Звароо г. XIX., 1910.
- Муминов И. Об исторических условиях развития искусства Средней Азии эпохи Тимуридов. «Общественные науки в Узбекистане», 1969 № 8—9.
- Муминов И. Амир Темурнинг Урта Осиё тарихиди гутган ғури на роли. Тошкент, «Фан», 1968.
- Муродов А. Урта Осиё ҳаттоглик санъати тарихиди. Тошкент, «Фан», 1971.
- Мухитдинов М. Узбекистонда шахмат маданиятининг тарихи (диссертация), Тошкент, 1970.
- Мюллер А. История ислама, его основания до новейших времен: перевод с немецкого, т. III, С.-Петербург, 1896.

- Аббас Р. Н. XIV асрда Урта Осиёда сарбадорлар қўзғалони, Тошкент, 1942.
- Новичев А. Д. История Турции, т. I, М., 1963.
- Новый энциклопедический словарь, т. 18.
- Норкулов Н., Низомуддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. Тошкент, 1970.
- Описание тюркских рукописей — Дмитриева Л. В., Мугинов А. М., Муратов С. И. Описание тюркских рукописей Института народов Азии, I, История. Изд-во «Наука», М., 1965 г.
- Очерки истории СССР. XIV—XV вв. часть II, М., 1953.
- Персидско-русский словарь. Составил проф. Б. В. Миллер. М., 1960.
- Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII—XIV вв. М—Л., 1958.
- Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966.
- Пигулевский Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленский А. М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958.
- Письма-автографы Абдурахмана Джами из «Альбома Навои». Введение, перевод, примечания и указатели А. Урунбаева, Ташкент, изд-во «Фан», 1982.
- Полный персидско-арабско-русский словарь. Составил И. Д. Ягелло, Ташкент, 1909.
- Пеппе Н. Н. Карасапкая надпись Тимура, Гос. Эрмитаж. Труды Отдела Востока, том. II., Л., 1940.
- Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов. Труды САГУ. Новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки. Кн. 4., Ташкент, 1951.
- Пугаченкова Г. А. Ремпель Л. И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины двадцатого века. М., 1965.
- Радлов В. Ярлык Тохтамыша и Тимур-Кутлуга. ЭВО, III, СПб., 1889.
- Ратин Е. История военного искусства.
- Рюм Гонзалес Де Клавихо, Самарқандаги Амир Темур саройига саёҳат қундалиги (1403—1406 йиллар). Русчадан О. Тоғаев таржимаси. Тошкент, «Саъъат» журнали, 1989, 9, 10, 11, 12-сонлари, 4-90 йил 1—10-сонлари.
- Рюм Гонзалес Де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). Перевод со староиспанского. Перевод, предисловие и комментарий И. С. Мираковой, Москва, издательство «Наука», 1990.
- Русско-узбекский словарь, под ред. Р. Абдурахманова. М., 1954.
- Рустамов А. Махмуд Замахшарей. Тошкент, «Фан», 1971.
- Салиев П. Об ошибках, допущенных А. М. Гуревичем в его статье «О классовой борьбе в Самарканде в 1365—1366 г.г.» «Литературный Узбекистан». Кн. 4., Ташкент, 1936.
- Самарканд тарихи. I-том, Тошкент, «Фан», 1971.
- Сборник статей молодых ученых и авторов. Вопросы истории, экономики и культуры народов Средней Азии и стран зарубежного Востока, вып. I., «Фан», Ташкент, 1970.
- Сейфеддин Л. А. Монетное дело в Азербайджане в XII — первой половине XV вв. (автореферат докт. дис.) Баку, 1970.
- Семенов А. А. Среднеазиатский трактат по музыке Дарвиша Али (XVI в.) Ташкент, 1946.
- Семенов А. А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-Эмир, М—Л., 1948.

Массовое издание

На узбекском языке

ИБН АРАБШАХ

ИСТОРИЯ АМИРА ТИМУРА

Издательство «Медина» — Ташкент — 1992

Шая

коллекций

1951.

исто-

Рассом Н. Митирей

Бадий муҳаррир Н. Митирей

Техник муҳаррир Н. Сорокин

Мусаҳҳиҳа III. Худайбердиев

СИБ № 1250

Териниш 6-рияди 04.10.91. Босиниш рӯҳсат этилди 10.02.92. Ҷаҳами 84X108^{1/2}.
№ 2 қонун литературная гарнитурода юдори босма усулида босилди. Шарт-
ли б. т. 10.08. Шартли бӯёқ ўлчами 10.29. Нышр. т. 11.6. Нусхаси 25000.
Буюртма № 3275 Баҳоси шартнома бўйича.

«Медина» нашриёти. 700129 Ташкент. Навоний кўчаси. 30. Ишлатиш № 240-91.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот давлат қўмитаси Ф. Фуади номидида наш-
риёт-матбаа бирлашмасининг 1-босмахонаси 700082. Сағдон кўчаси, 1-бери
кўча, 2 уй.

3000c